

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Збірник наукових праць

Випуск 6 (17)

Київ – 2014

**СОЦІАЛЬНІ
ВИМІРИ
СУСПІЛЬСТВА**

Збірник наукових праць
Заснований
Інститутом соціології
НАН України
у березні 1997 р.

ISSN 2078-6948

Зареєстрований
Міністерством юстиції
України 10.04.2009 р.
Реєстраційне свідоцтво
КВ № 15128-3700Р

Зв'язок з редакцією
01021, Київ,
вул. Шовковична, 12
тел.: (044) 255-71-07
факс: (044) 255-76-96
e-mail: i-soc@i-soc.org.ua
<http://www.i-soc.com.ua>

РЕДАКЦІЯ

Микола ШУЛЬГА	головний редактор
Ігор МАРТИНЮК	заступник головного редактора
Наталя СОБОЛЄВА	заступник головного редактора
Любов ЛЕЩЕНКО	відповідальний секретар
Ольга КУЗЬМІНА	науковий редактор
Олена СОКОЛОВА	верстка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Олександр Вишняк, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Лідія Амджадін, к.соц.н., Інститут соціології НАН України
Олена Злобіна, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Наталія Костенко, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Ольга Куценко, д.соц.н., Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
Сергій Макеев, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Анатолій Ручка, д.філос.н., Інститут соціології НАН України
Юрій Саєнко, д.екон.н., Інститут соціології НАН України
Олександр Стегній, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Віктор Степаненко, к.філос.н., Інститут соціології НАН України
Тетяна Петрушина, д.соц.н., Інститут соціології НАН України
Валентин Тарасенко, д.соц.н., Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціології НАН України.
Протокол №5 від 24 червня 2014 року.*

© Соціальні виміри суспільства, 2014
© Інститут соціології НАН України, 2014

Зміст

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

В.Резнік

Легітимація соціального порядку в суспільстві:
уповноважування влади чи упокорення влади? 9

А.Шульга

Перспективы феноменологической
парадигмы в социологии 26

А.Малюк

Некоторые теоретические и методологические проблемы
исследования современного глобального кризиса 38

Л.Бевзенко

Социальная интеграция – концептуальные акценты
в контексте социосамоорганизационного подхода 50

А.Зоткин

Трансформация властных отношений: от принуждения
к информационному господству 70

Г.Заремба

Ідеї про справедливість: ретроспектива та сучасність 81

Ю.Андрієвська

Континуум приватність – публічність:
взаємодія та протистояння 90

Л.Малиш

Позиції українців у соціальному просторі
залежно від поселенських особливостей зв'язків 103

О.Панькова

Человеческий потенциал в инновационном
развитии экономики Украины 120

<i>В.Буткалюк</i>	
Качество трудовой жизни рабочих современной Украины	137
<i>О.Максимчук</i>	
Особенности развития социальной инфраструктуры в условиях реформирования украинского села	148
<i>О.Фурдик</i>	
Социальные факторы регуляции потребления продуктов питания	159
<i>О.Рахманов</i>	
Дилемма внешнего найма и внутреннего просування топ-менеджерів у великій корпорації	172

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

<i>А.Поцелуйко</i>	
Поняття образу держави в соціології та гуманітарних науках	185
<i>І.Мартинюк, Н.Соболева</i>	
Статусно-рольова структура сучасного українського суспільства: емпіричні розвідки	195
<i>С.Оксамитна, С.Стукало</i>	
Масовість вищої освіти та освітня нерівність в Україні	207
<i>А.Беленок</i>	
Городское пространство в восприятии и практиках киевских студентов	221
<i>Н.Линцова</i>	
Ціннісні орієнтації українських селян в умовах соціокультурних трансформацій	241
<i>М.Кухта</i>	
Життєві перспективи людей похилого віку: теоретичний аналіз	253
<i>М.Паращевін</i>	
Характер зв'язку релігійності та екзистенційної безпеки ...	267

О.Вишняк	
Динаміка рівня релігійності та змін конфесійної структури громадян України (2003–2013 рр.): методики та результати досліджень	277
О.Резнік	
Залученість у добровільне об'єднання як кооперативна практика солідарності, відповідальності, толерантності і довіри	291
І.Бекешкіна	
Майдан: хто, чому і навіщо?	304
О.Злобіна	
Емоційна складова суспільних перетворень (на прикладі становлення Майдану)	314
О.Суська	
Формування громадянського суспільства і сучасні соціомедійні практики	327
Н.Бойко	
Динаміка матеріалістичних та постматеріалістичних ціннісних пріоритетів у реаліях сучасного українського суспільства	341
М.Даценко	
Мода як соціальне явище: спроба визначення	353

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Н.Отріщенко	
Чотири етапи в історії розвитку проєктивних методів	365
В.Солдатова	
Загальнонаукові чинники актуалізації візуальних методів у соціології	380
О.Жуленьова	
Інваріантність і еквівалентність даних у крос-національних дослідженнях: зіставлення понять	394
С.Устич	
Роль соціологічного аналізу в інформаційному забезпеченні транскордонного співробітництва	404

Contents

CHAPTER ONE

<i>V.Reznik</i> Legitimation of social order in a society: Is it an empowerment of authority or an obedience to authority?	9
<i>A.Shulga</i> Prospects of phenomenological paradigm in sociology	26
<i>A.Maliuk</i> Some theoretical and methodological problems of studying the contemporary global crisis	38
<i>L.Bevzenko</i> Social integration: Conceptual accents in the context of socio-self-organizational approach	50
<i>A.Zotkin</i> Transformation of power relations: From compulsion to information supremacy	70
<i>G.Zaremba</i> The ideas of justice: Retrospective and present-day realities	81
<i>Yu.Andriievskia</i> Privacy-publicity continuum: Interaction and opposition	90
<i>L.Malysh</i> Peculiarities of links between different dimensions of ukrainians' position in the social space depending on settlement type	103
<i>O.Pankova</i> Human potential in the innovative development of ukrainian economy	120

<i>V.Butkaliuk</i>	
Quality of the labor life of workers in contemporary Ukraine ..	137
<i>O.Maksymchuk</i>	
Peculiarities of development of social infrastructure under conditions of reforming of the ukrainian village.....	148
<i>O.Furdyk</i>	
Social factors of the fegulation of food consumption	159
<i>O.Rakhmanov</i>	
Dilemma of outhiring and inner career advancement of top managers in big corporations	172

CHAPTER TWO

<i>A.Potseliuko</i>	
Notion of the state image in sociology and humanitarian studies	185
<i>I.Martyniuk, N.Soboleva</i>	
Status-and-role structure of the present-day ukrainian society: Empirical investigations	195
<i>S.Oksamytna, S.Stukalo</i>	
Large-scale involvement in higher education and educational inequality in Ukraine	207
<i>A.Belenok</i>	
City space in the perception and practices of Kyiv students	221
<i>N.Lintsova</i>	
Value orientations of ukrainian peasants under socio-cultural transformations	241
<i>M.Kukhta</i>	
Life perspectives in the old age: Theoretical analysis.....	253
<i>M.Parashchevin</i>	
The character of relation between religiousness and existential security	267

<i>O.Vyshnyak</i>	
The dynamics of religiousness and confessional structure of Ukraine citizens (2003-2013): Methods and research results ..	277
<i>O.Reznik</i>	
Involvement in voluntary associations as a cooperative practice of solidarity, responsibility, tolerance and trust	291
<i>I.Bekeshkina</i>	
Maidan: Who, why and what for?	304
<i>O.Zlobina</i>	
Emotional component of social transformations (on the example of maidan)	314
<i>O.Susska</i>	
Formation of civil society and current sociomedial practices	327
<i>N.Boiko</i>	
The dynamics of materialistic and post-materialistic value priorities in realities of the present-day ukrainian society	341
<i>M.Datsenko</i>	
Fashion as a social phenomenon: An attempt of defining	353

CHAPTER THREE

<i>N.Otrishchenko</i>	
Four stages in the history of development of projective methods	365
<i>V.Soldatova</i>	
Common scientific factors of the actualization of visual methods in sociology	380
<i>O.Zhuleniova</i>	
Invariance and equivalence of data in cross-national surveys: Comparison of notions	394
<i>S.Ustych</i>	
Sociological analysis in the information support of cross-border cooperation	404

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

УДК 316.4.06

В.Резнік,
доктор соціологічних наук

ЛЕГІТИМАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПОРЯДКУ В СУСПІЛЬСТВІ: УПОВНОВАЖУВАННЯ ВЛАДИ ЧИ УПОКОРЕННЯ ВЛАДІ?

У статті аналізуються концептуалізації легітимації соціального порядку в монографіях Ч.Р.Мілза, А.Гоулднера та Р.Дарендорфа. Аналіз виявив спільні особливості концептуальних моделей цих теоретиків: а) визначення влади, панування та соціального маніпулювання як основних ресурсів легітимації; б) визначення протистояння та придушення як основ соціально-інтегративної функції легітимації.

В статье анализируются концептуализации легитимации социального порядка в монографиях Ч.Р.Милса, А.Гоулднера и Р.Дарендорфа. Анализ выявил общие особенности концептуальных моделей этих теоретиков: а) определение власти, господства и социального манипулирования как основных ресурсов легитимации; б) определение противостояния и подавления как основ социально-интегративной функции легитимации.

The paper analyzes the conceptualization of legitimation of the social order in monographs by Ch.Wr.Mills, A.W.Gouldner, and R.Dahrendorf. The analysis revealed common features of conceptual models of these theorists, such as: а) definition of power, domination and social manipulation as a major resource of legitimation; б) definition of confrontation and suppression as a basis of social-integrative function of legitimation.

Ключові слова: легітимація, легітимність, соціальний порядок, влада, конфлікт.

Ключевые слова: *легитимация, легитимность, социальный порядок, власть, конфликт.*

Keywords: *legitimation, legitimacy, social order, power, conflict.*

Запорукою виживання, сталої життєдіяльності та розвитку суспільства є його соціальна впорядкованість. Соціальний порядок у суспільстві – це передусім доладна координація та співпраця. Міра чинності соціального порядку в суспільстві залежить від його легітимності, тобто загальної прийнятності та визнання. Відповідна легітимація є соціальною та науковою проблемою. Науковці пропонують різні бачення природи, підвалин та чинників легітимації соціального порядку. Зокрема, в одній із моїх попередніх публікацій розглядалося теоретизування із приводу даного феномену, наявне у працях Т.Парсонса [5]. Його теоретичні побудови здебільшого моделюють різновид легітимації, що властивий відносно стабільним та розвиненим суспільствам. Парсонс наголошував на культурних джерелах легітимації та її системно-інтегративній функції на засадах злагоди. Згодом цей його підхід був оскаржений у перебігу теоретичних дискусій фундаторами ліворадикального критицизму та діалектичної теорії конфлікту. Альтернативні підходи останніх варті детального окремого розгляду з огляду на можливу їх більшу концептуальну придатність для аналізу політичної кризи в сучасному українському суспільстві, що зазнає докорінних перетворень за умов протиборств.

Розпочати цей розгляд слід із доробку Ч.Р.Мілза, що пов'язував легітимацію передусім із середовищем владних відносин, зі спробами владарів виправдати власне панування над інститутами суспільства. Зокрема, конкретними моральними, релігійними або правовими джерелами легітимації ним визначені Бог або пантеон богів, “голос більшості виборців”, “воля народу”, “аристократія таланту та багатства”, “божественне право монарха” або його надприродна обдарованість. Тобто владарі обґрунтовують своє панування його гаданим походженням з вірувань широкого загалу в моральні символи, священні емблеми та

юридичні формули. Коли ці символи опановують приватну сферу, вони виступають як пояснення, мотиви і спонуки виконання індивідами певних ролей та санкціонують їх: “Легітимації, що отримують суспільне виправдання, законірно стають визнаними формами особистої мотивації” [4, с. 49]. Тобто символи панування у перебігу його легітимації створюють підстави для виправдання або розвінчування, прихильності або опозиційності до влади.

Ціннісні орієнтації та нормативні структури теж віднесені Мілзом до легітимувальних символів панування. Він визнає взаємозв'язки цих символів з інститутами, але при цьому заперечує їхню автономність усередині суспільства та визначальний вплив на інтеграцію його соціальної структури: “Ми не можемо стверджувати, що для запобігання розпаду соціальної структури *має* переважати якийсь комплекс цінностей чи легітимацій” [4, с. 50]. Тому виведення витоків державного правління із моральної природи людей викрито як змішування форми легітимації з її причиною. На думку Мілза, моральна самосвідомість людей здебільше сама ґрунтується на легітимувальних символах панування, що їх успішно опановують владарі та накидають їх загалу. А цінності, попри можливість неабияку особистісну значущість їх, є соціально-практично і науково значущими за умови придатності для виправдання інститутів суспільства та спонукання людей до виконання інституціоналізованих ролей. Утім, вплив цінностей та інших легітимувальних символів на інститути не виключений, але заснування теорії соціального порядку на ідеї цього впливу визнано неправомірним. Більш придатною у цьому випадку визначено ідею легітимації як формування легітимності, що становить одну із підвалин соціальної інтеграції та передумову появи “спільних цінностей”: “Якщо ми хочемо скласти собі уявлення про те, що таке “спільні цінності”, потрібно вивчити, як у різних соціальних структурах легітимується інституціональний порядок, замість намагатися *спочатку* досягнути цінності, а потім із них “пояснювати” з чого складається суспільство і що його об'єднує. Ми можемо, я вважаю,

говорити про “спільні цінності” там, де більшість членів інституціонального порядку визнають його легітимним, коли за допомогою конкретної легітимації успішно досягають покори або, принаймні, стримують незадоволення” [4, с. 51–52].

Ознаками легітимності інституціонального порядку визначено визнання його легітимним, а зовнішніми виявами такого визнання – покору та стримування незадоволення, досягнуті через конкретну легітимацію. Своєю чергою, досягнута легітимність порядку розглядається як ознака та умова наявності спільних цінностей, а не навпаки. Щоправда, постає питання: у чому полягає зазначена конкретна легітимація? За Мілзом, соціальний порядок суспільства уможлиблюється передусім панівним комплексом його інститутів, що здійснюють суцільний контроль людської спільноти і силоміць нав’язують їй цінності. За цих обставин позірне визнання і дотримання приписів соціального порядку виступає умовою виживання людини. За таких обставин можливі суперечності між бажаним та вимушеним, сказаним та зробленим. Йдеться про керування людьми не на засадах взаємної згоди між ними, а радше через три основні засоби забезпечення такої керуваності: а) насилля; б) авторитет, що зумовлює усвідомлене та добровільне підкорення; в) маніпулювання, тобто впливи, механізми дії яких невідомі підвладним. У підсумку будь-яка чинна влада за її власними мірками постає фактично легітимною.

З погляду Мілза, навіть науковці-суспільствознавці виявляються залученими у даний процес легітимації влади як безпосередні учасники та виконавці легітимаційних дій. Зокрема, він пов’язав легітимацію із вивченням громадської думки: “Ідея легітимації є одним із основних концептуальних інструментів політичної науки, особливо у тих працях, де проблематика цієї дисципліни заторкує питання громадської думки та ідеології” [4, с. 67]. Громадську думку та ідеологію можна розглядати як джерела та засоби легітимації. І старі, і новоутворені соціальні інститути потребують ідеологічного обґрунтування та

виправдання для забезпечення їх легітимності. На цій ниві соціологія кооперується із прикладними соціальними науками: "...ідеологічне використання результатів соціологічного дослідження швидко увійшло до арсеналу бюрократичних методів управління: сьогодні легітимація влади, спроби підсолодити гіркі пігулки здійснюваного політичного курсу часто становлять сутність "управління персоналом" та "зв'язків з громадськістю" [4, с. 99]. Результати суспільствознавчих розвідок у сучасних суспільствах набувають бюрократичного та ідеологічного застосування: науковці постачають аналітичну продукцію та емпіричний фактаж бюрократам, а також забезпечують ідеологічне прикриття політичним гравцям.

Подібної думки стосовно соціологічної науки дотримувався А.Гоулднер, який взагалі пов'язував виникнення соціології у Франції 1830-х років із кризою легітимності, коли "давні взірці легітимності втрачали або вже втратили свою силу, тоді як щойно утворений центр сили, нова буржуазія мала слабку легітимність" [1, с. 136]. Первісно соціологія була покликана надати легітимності політичним вимогам середнього класу (буржуа) та усталити його новий соціальний порядок. Водночас соціологічна наука мала запобігати двом загрозам середньому класу – соціальній революції мас знизу та феодальній реставрації старої еліти згори. Передусім "функціональна соціологія являє собою соціальну теорію, що відповідає потребі середнього класу в ідеологічному обґрунтуванні своєї соціальної легітимності та його прагненню зберегти соціальну ідентифікацію, відмінну від соціальної ідентифікації усталеної аристократії, принаймні там, де ця аристократія існувала" [1, с. 160]. Варто нагадати, що йдеться про функціональну соціологію передусім у Франції. Адже у Великій Британії середній клас зливався з аристократією на засадах культурної гегемонії останньої і припасовував до себе її традиційну легітимність за відсутності значних соціальних загроз знизу.

Також структурний функціоналізм Т.Парсонса, як стверджує Гоулднер, започаткований у США 1930-ми

роками за умов, що були подібними до умов зародження соціології загалом та функціоналізму, зокрема у Франції, століттям раніше. За тогочасної світової економічної кризи теж постала загроза кризи легітимності суспільного устрою США: “Стабільність та легітимність традиційного соціального порядку у Сполучених Штатах у 1930-х роках більше не вважали самозрозумілими, як це було раніше” [1, с. 188]. В обох випадках обставини спонукали до оновлення загального образу соціального порядку, пояснення його окремих складників, оцінювання можливостей його відновлення і подальшого розвитку, визначення джерел та умов його легітимності. Зазначені джерела легітимності були визначені, але вони суттєво відрізнялися. Французькі позитивісти ХІХ ст. вважали таким джерелом науку як засіб підвищення продуктивності й на цій підставі зниження незадоволення загалу, соціального згуртування та легітимності нової еліти. Вони також робили ставку на значення науки “як ідеї, що на відміну від просто добробуту може надати *легітимності* новим індустріальним інститутам та новим власникам, які їх контролюють” [1, с. 190]. Натомість Парсонс за часів Великої депресії вбачав нові засади легітимності соціального порядку американського суспільства, його еліти та середнього класу у професіоналізмі та пов’язаній із ним моральній відповідальності як передумовах суспільного впорядкування і добробуту, виправдання виняткового становища еліти та бізнесу в суспільстві, подолання розриву між цими верствами і мораллю. Тобто підвалини легітимності еліти вбачалися у її досягненнях. Парсонсове нехтування наукою як джерелом легітимації у цьому випадку Гоулднер пояснює втратою довіри до неї з боку суспільства: в науці небезпідставно вбачали один із чинників кризи перевиробництва та економічної депресії. Звідси виводиться трактування Парсонсом моральних цінностей як найважливішого чинника згуртованості суспільства та джерела легітимації.

Гоулднер також звертає увагу на спільну рису різних способів легітимації через моральне узаконення певних

норм розподілу життєвих засобів: “Незалежно від конкретної форми, домагання легітимності завжди передбачає невисловлену претензію на те, що вигода взаємна” [1, с. 317]. При виявленні та оцінюванні міри взаємності вигоди зазначеного розподілу люди здебільше вдаються до вивчення обставин генези його правил та норм. Гоулднер визначає свого роду умови та закономірності легітимації певних правил або норм з погляду міркувань взаємної вигоди:

“Чим більшою мірою правила вважаються розробленими таким чином, щоби виключити або розвіяти підозри про те, що вони вигідні лише частині суспільства – певним особам чи групам, тим більше підстав вважати їх легітимними. Деякі обов’язкові *похідні* від правил зазвичай більше узгоджуються з упевненістю в об’єктивності їх, а значить, і легітимності, ніж інші. Це, наприклад, означає, що правила, які зазвичай вважаються створеними тільки тими, хто здобуває з них користь, навряд чи будуть розглядатися як легітимні. І навпаки, правила, що вважаються розробленими усіма, хто їм підкорюється, або групами, в яких усі відчувають себе повноцінними членами, найімовірніше, вважатимуться легітимними” [1, с. 317].

Взаємна вигідність, об’єктивність і усталеність правил, а також та спільна причетність до їх вироблення широкого соціального загалу виступають запорукою їх легітимації. Ще одним джерелом легітимності визначено традицію. Норми, успадковані від попередніх поколінь, – поза підозрою, оскільки їх ініціювання не можна приписувати зацікавленим особам за сучасних умов. Утім, це аж ніяк не є запорукою, що традиційні норми за сучасних умов не можуть передбачати виняткову вигоду для вузького кола осіб у межах суспільства. З іншого боку, давнє походження таких норм може бути зумовленим далеко не спільною волею усього загалу.

Як передумови легітимності норм Гоулднер також зазначає об’єктивність та незалежність їх джерела від зацікавлених сторін: “...будуть радше вважатися легітимни-

ми правила, розглядувані як створені якимсь інститутом, незалежним, як гадають, від усіляких партійних впливів, ніж правила, оцінювані як виниклі завдяки діяльності інституту, пов'язаного з однією зі сторін, що є суперниками” [1, с. 317]. З огляду на це держава як інститут, що створює норми й підтримує їх чинність у межах суспільства, вдається також до створення уявлень про власну соціальну незаангажованість.

Давнім джерелом легітимності моралі визначено ідею божественного походження її норм: “...коли створення правил приписується богам, що стоять над людськими групами та їх конфліктними інтересами, це саме по собі означає неупередженість правил і тим самим наділяє їх легітимністю, що спонукає людей добровільно коритися їм” [1, с. 318]. Гоулднер переконаний, що наголос на походженні моралі від Бога спрямований на приховане заперечення її соціально обмеженої зумовленості та цілковитої відповідності лише інтересам однієї панівної спільноти суспільства. Проте епоха Просвітництва та індустріалізація призвели до розвінчування релігії, а відтак – кризи легітимності традиційної моралі, що мала релігійне підґрунтя: “Боги почали помирати, і зі смертю їх нависла загроза над легітимністю усєї системи моралі у Західній Європі” [1, с. 318]. Гоулднер наводить як приклад, що засвідчує кризовий стан західноєвропейської моралі, маркіза де Сада. Останній дійшов висновку, що коли ніщо не може бути абсолютно правильним, то абсолютно ніщо не може бути неправильним.

Криза релігійних підвалин моралі та легітимності в індустріальних суспільствах трактована як одна із передумов виникнення позитивістської соціології. Задум її засновника О.Конта полягав у подоланні кризи легітимності в Європі через об’єктивне наукове обґрунтування морального порядку. Однак, як стверджує Гоулднер, обґрунтувати легітимність моралі засобами соціологічної науки не вдалося. І в підсумку вже саму мораль стали вважати незаперечною підвалиною стабільності соціального порядку суспільства у версії структурного функціо-

налізму Т.Парсонса. При цьому приймають як аксіому вихідну легітимність моралі, нібито ґрунтовану на її соціальній об'єктивності та незаангажованості у межах суспільства загалом. Однак і за такого підходу проблема дефіциту легітимності моралі не отримала розв'язання: "Отож, моральна криза в жодному разі не розв'язана, і, чесно кажучи, для багатьох Бог вже не помирає, а помер. Пошуки підвалин легітимності морального кодексу у західній культурі тривають" [1, с. 319]. Попри поглиблення моральної кризи, соціальний порядок набув неморальних підвалин власної легітимності у вигляді відчутного підвищення рівня добробуту широких верств громадян. Зростання виробництва в сучасних індустріальних суспільствах уможливорює розв'язання проблеми легітимності соціального порядку навіть на тлі занепаду моральних норм. Однак спосіб розв'язання цієї проблеми на підставі підвищення продуктивності виробництва і зростання рівня та якості життя загалу відмінний від способу, що його описує Парсонс.

В останньому випадку йдеться про усталення соціального порядку на засадах ціннісного консенсусу. Загалом Гоулднер визнає слухним підхід Парсонса до розв'язання проблеми соціального порядку за умов економічної нерівності у межах окремих держав та між ними: "Цю форму диференціації, що усталилася, не можна надійно захистити одними лише силовими діями, але вона потребує – як для того, щоби виключити домагання на перерозподіл благ, так і для того, щоби виправдати відмову в них, – морального кодексу, який усі зацікавлені сторони разом звичайно визначали би як легітимний" [1, с. 323]. Він визначив два основні джерела суспільної солідарності та свідомого взаємного пристосування людей і груп – рівень винагород, що їх пропонує суспільство, та рівень моральної свідомості або конформності у межах його культури. Ці джерела альтернативні та конкурентні. Їх співвідношення у перебігу розвитку суспільства мінливе і не останньою чергою залежить від міри технологічної розвиненості економіки. Мірою розвитку технологій і підне-

сення виробничої продуктивності, а також рівня і якості життя значення моралі як джерела соціальної солідарності зменшується.

Але нерівномірність економічного розвитку, зокрема періоди економічних спадів, коли рівень економічних винагород зменшується, підвищують значення моралі як підвалини соціальної солідарності. Непривілейовані верстви суспільства за таких обставин зверненням до моралі обґрунтовують свої домагання, а привілейовані – захищають своє виняткове соціальне становище. При цьому вони наголошують різні складники моралі: “Непривілейовані наголошують значення справедливості, рівності й такої свободи, яка необхідна для того, щоби домогтися більшої кількості винагород. Привілейовані ж, своєю чергою, схильні наголошувати значення порядку” [1, с. 327]. За умов відмінності тлумачень моралі з боку вищих і нижчих верств дієвим чинником розподілу життєвих засобів та забезпечення згуртованості суспільства залишається держава. Різновидом такої держави є держава загального добробуту у західних суспільствах, що забезпечує: 1) підтримку соціального порядку; 2) відносну справедливість та боротьбу з нерівністю. За умов такої держави основними загрозами легітимності соціального порядку є економічні спади та криза моралі.

Зосередженість на моральній санкціонованості або легітимності влади Гоулднер визначає як примітну особливість Парсонсових тлумачень її інституційованої системи. Водночас Парсонсові при цьому закидається інтелектуальна абсурдність його трактування легітимності застосування владою насилля: “Він не може зрозуміти буквальний сенс, у якому “примус”, “насилля”, “сила” і всі форми прояву могутності *робляться* справедливими. Він не може зрозуміти, що сила забезпечує собі легітимність, а не просто добровільно “обмінюється” на неї” [1, с. 339]. Нерозуміння наявне за цілковитої очевидності контролю влади над засобами набуття легітимності, тобто інститутами, що забезпечують її “моральне санкціонування”. Звідси, природно, будь-яка влада схильна вважати власне застосу-

вання примусу і насилля виправданим і вживає всіх можливих заходів для відповідної легітимації їх. На протипагу Парсонсові Гоулднер вдається до з'ясування природи психологічного механізму легітимації владного домінування, насилля та примусу. Він бере до уваги психологічні інтенції (заміри) обох сторін владних відносин – владарів та підкорених: “Коротше кажучи, легітимність може народитися в результаті мовчазної спілки або угоди між злочинцем і його жертвою: жертва приховує свою *безпорадність*, визнаючи законність заявлених їй претензій, тоді як злочинець приховує свою жорстокість, примушуючи жертву визнати законність своїх претензій. Таким чином, між владою і мораллю встановлюється рівновага... Як і будь-яка поведінка, судження про те, що дещо є легітимним, може бути забезпечене у певній ситуації примусом або винагородою” [1, с. 339].

Підвалинами легітимації насилля тут можна вважати механізми психологічного самозахисту, що до них вдаються як жертва, так і насильник. Людям, схильним підкорюватися, нестерпно визнати власну легкодухість. Відтак, вони виявляють неабияку винахідливість у виправданні як власного боягузства, так і законності насилля стосовно самих себе. Вони виправдовуються перед самими собою і перед навколишніми, й у такий спосіб досягають внутрішнього спокою та психологічної рівноваги. З іншого боку, ті, хто здійснює насилля, теж схильні до самовиправдання, щоби приховати власну підлість і жорстокість від самих себе та оточення. Отож і насильники як авторитарні особистості, і їхні жертви намагаються подолати нестерпні для себе розбіжності (дисонанс) між власною поведінкою і мораллю та вдаються до легітимації потворних і безглузвих взаємовідносин насилля.

Гоулднер стверджує, що навіть за відсутності загрози відвертого насилля з боку влади її присутність і вплив однаково відчутні у соціальних взаємовідносинах, що породжує у підвладних мотиви добровільної покори: “Влада існує ніби непомітно і є цілком реальною навіть за найнижчого ступеня інтенсивності її проявів. Вона постій-

но змушує відчувати свою присутність, оскільки лежить в основі “легітимності” та всіх моральних мотивів підкорення і супроводжує їх” [1, с. 340]. Покірне ставлення підлеглих до влади завжди визначається виразним або невиразним усвідомленням ними того, що владарі цілком контролюють розподіл необхідних життєвих засобів та різних винагород. Незалежно від схвалення або несхвалення підлеглих владарі можуть зазвичай свавільно провадити цей розподіл, заохочуючи покірних та обмежуючи у засобах і винагородах схильних до непокори: “Власне сама наявна у вищих осіб можливість приймати таке рішення цілком незалежно від їхнього права так чинити, є автономним, постійно присутнім елементом догідливого ставлення до вищих, яке часто утворюється у підвладних. Легітимність і “авторитет” ніколи не виключають влади; вони лише зміщують акценти, роблять її прихованою. Яким чином міг би “авторитет” усунути владу, якщо він являє собою не просто ні до чого не прив’язану “легітимність”, а легітимність *влади*? “ [1, с. 340].

Із тез Гоулднера випливає, що влада сама по собі є джерелом власної легітимності та авторитету. Влада за визначенням передбачає можливість набуття незалежно від інтенцій підвладних легітимності та авторитету завдяки насиллю та адміністративному ресурсу. Легітимація влади постає, відтак, похідною не від загалу, а від самої влади. Влада також містить можливість втілювати власне бачення моралі. Владарі власне самі мають змогу визначати, що і якою мірою є моральним за певних обставин, на рівні інституціонального впорядкування життя суспільства.

При порівнянні концептуальної інфраструктури консервативних соціальних теорій Платона і Парсонса Гоулднер окремо спиняється на парсонсівському концепті “легітимного”, протиставляючи його концепту “автентичного”: “Ознакою “автентичності” є відповідність між тим, чого люди хочуть, – а це дещо, відмінне від того, чого їм *належить* хотіти, – і тим, що люди роблять. Ознакою її є відповідність між вибором і особистим переконанням.

Ознакою ж “легітимності” є відповідність між тим, чого люди хочуть або роблять, з одного боку, і моральними цінностями – з другого” [1, с. 479]. Соціально легітимна та санкціонована чинною системою поведінка протиставлена поведінці, що відбиває особисті переконання та глибокі переживання особистості. “Легітимне” *Я* постає на підґрунті санкціонованих суспільством цінностей та соціально узаконеної ідентифікації, а “автентичне” *Я* – на підґрунті нетривіальних особистих бажань та домагань. У підсумку люди стають заручниками власної віри у правильність певних моральних принципів, і ця некритична прихильність моральним цінностям спонукає до позірною підпорядкування їм поведінки. Загалом Гоулднер виокремлює низку різних сумнівних (на його думку) мотивів підкорення та конформності людей, що можуть втілюватися у їхній позиції легітимації влади та інших соціальних інститутів: 1) щире переконання у правильності та справедливості висунутих вимог (у цьому випадку легітимність і автентичність не суперечать одна одній); 2) мотиви доцільності, наприклад, скорочення власних витрат та отримання вигоди без будь-яких зайвих рефлексій із приводу правильності своєї поведінки; 3) бажання отримати схвалення загалом; 4) страх репресій та загрози особистій безпеці.

Подібно до Мілза та Гоулднера, своєрідне знаряддя легітимації в сучасній соціології убачає також Р.Дарендорф. Він стверджує, що соціологія є для індустріального суспільства тим, чим свого часу була теологія для середньовічного феодального суспільства та філософія – для епохи переходу до сучасності: “...соціологи із багатьох країн нового та новітнього часу всі без винятку були чи є зараз також ідеологами своїх суспільств, тобто людьми, що у своїх системах чи теоріях відтворюють світ політичних та соціальних фактів у такий спосіб, що реальне щоразу постає якщо не у якості розумного, то принаймні в якості необхідного” [3, с. 86–87]. Представники зазначених пізнавальних дисциплін поєднують свої тлумачення із виправданням соціальних структур відповідних епох, виступають

розробниками та поширювачами ідеологій у своїх суспільствах. Ідеологічний легітимувальний вплив соціології здійснюється мірою її поточного функціонування як науки. Соціологічні дослідження та отримані в них знання можуть сприяти посиленню або послабленню наявних тенденцій соціальної дійсності. Зокрема, манері Т.Парсонса та його послідовників розглядати суспільство як соціальну систему закидається те, що вона нібито викликала атмосферу скепсису, недостатньої ангажованості, бажання соціологів не турбуватися з приводу конкретних явищ та надмірну стриманість. Прагнення ширяти у захмарних висотах загальної соціологічної теорії призвело до відриву від соціальної дійсності: “Ось так припоручивши турботу про дійсність можновладцям, соціологи імпліцитно визнали легітимність цієї влади; а недостатня заангажованість – імовірно, проти їхньої волі – обернулася заангажованістю на боці status quo” [3, с. 352]. У підсумку соціологія перетворилася у засіб легітимації недосконалого соціального устрою. З огляду на цю тенденцію, Дарендорф закликає колег відновити втрачену орієнтацію на дійсні соціальні проблеми та критичну налаштованість досліджень.

Проявом такої критичної налаштованості у разі розгляду проблеми легітимації можна вважати категоріальний контекст її аналізу. Фундаментальними категоріями соціологічного аналізу Дарендорф вважає “норми”, “санкції” та “панування”. Вихідні тези аналізу такі: 1) поведінка людей у суспільстві впорядковується через норми; 2) впорядкування гарантується за допомогою стимулів або загрози санкцій; 3) можливість призначити санкції є осердям будь-якого панування. З цих категорій можна вивести решту категорій соціологічного аналізу, в тому числі – категорії легітимації та легітимності. Зокрема, у перебігу з’ясування обставин виникнення, зміни та втрати дієвості норм і санкцій референтних рольових груп Дарендорф зазначає: “Імовірно, співвідношення між консенсусом думок та значущими нормами аналогічне співвідношенню права і звичаю. Норма, котру не підтримує або хоча б

не терпить більшість членів групи, перебуває у хиткому становищі... Шляхом зіставлення норм з думками тих, кого вони стосуються, можна встановити не значущість, а, мабуть, легітимність цих норм” [3, с. 217].

Легітимність норм тут розглядається як їх відповідність думкам людей, як підтримка їх або, в крайньому разі, готовність терпіти їх існування. Можливе також загальне тлумачення легітимності як консенсусу між думками людей і нормами, між їхнім звичаєм і формальним правом. Вказано і спосіб встановлення стану легітимності через звірення норм (об’єкта) із думками людей (суб’єкта) про них. Наведену методологічну настанову Дарендорфа можна передати більш узагальнено, маючи на увазі, наприклад, з’ясування легітимності певних соціальних норм. Отже, при теоретичному дослідженні легітимності норм необхідне виразне виокремлення: 1) власне самих цих норм – їхнього змісту, меж їх застосовності та ін.; 2) думок людей із приводу цих норм, що відбивають міру їх легітимності; 3) міри практичного втілення цих норм, тобто фактичної чинності їх у повсякденному житті. Висновок про міру легітимності норм можливий на підставі узагальнення підсумків порівнянь усіх цих виокремлених аспектів одне з одним.

Дарендорф вдається до розгляду феномена легітимності також у сфері політики. Він розмежовує функціоналістське та конфліктологічне тлумачення влади. Функціоналісти розглядають владу як вираз деякої спільної волі суспільного загалу, послух владі – як реалізацію суспільного консенсусу, здійснення влади – як залежне від підтримки підвладних, суперечності й розколи в суспільстві – як “ґрунтовані на втручаннях ззовні у принципово легітимну систему”, згуртування суспільства – як наслідок добровільної згоди усіх його громадян стосовно певних вихідних ціннісних засад, що відбивають їхні спільні інтереси [3, с. 408–409]. Натомість конфліктологи схильні трактувати владу як здатність досягати послуху та покорі підвладних через застосування або погрозу застосу-

вання сили. Звідси випливає, що за будь-яких обставин у суспільстві існує опір здійсненню влади, а отже, “як ефективність, так і легітимність влади (якщо між цими поняттями є яка-небудь суттєва відмінність) навіть у найсприятливіших випадках залишаються нетривкими” [3, с. 408]. Нетривкість легітимності влади пояснюється тим, що остання – невичерпне джерело соціальних суперечностей через її нерівномірний розподіл у суспільстві. Будь-яка дія може зумовити протидію, будь-яка влада може спричинити опозицію, будь-яке панування може породити опір. За таких умов будь-яке розв’язання наявного конфлікту неминуче створює передумови для виникнення нового конфлікту. Через зауважену діалектичність дії і конфлікту легітимність у найліпшому разі є нетривкою перевагою панування над опором йому (породженим самим цим пануванням).

Особливо нетривкою буває політична легітимність за умов докорінних перетворень суспільства, наприклад революцій. Дарендорф зазначає, що “легітимність ніколи не досягається з такими зусиллями, як у процесі революції” [3, с. 453]. У цьому випадку він має на увазі нетривалість існування революційних структур влади, що змінюються доти, доки не набувають здатності до панування. У більш ширшому політичному контексті може йтися взагалі про кризу легітимності як революційних інституцій, так і дореволюційних їх аналогів: “Криза легітимності означає ситуацію, коли сумнів у політичних інститутах порушує питання щодо самого їх існування” [2, с. 177–178]. За таких обставин аналіз політичної легітимності може здійснюватися шляхом оцінювання сили або слабкості панування та діапазону опору йому, а також умов, за яких виникають різні політичні альянси, сумніви та сподівання різних суб’єктів політики. Такий аналіз дає можливість багато дізнатися про імовірні напрями політичних змін у суспільстві.

Загалом серед особливостей концептуалізацій легітимності соціального порядку у суспільстві, що постали у

межах ліворадикального критицизму (Ч.Р.Мілз, А.Гоулднер) та діалектичної теорії конфлікту (Р.Дарендорф) як спростування відповідної парсонсівської концептуалізації, варто зауважити: 1) заперечення визначальної ролі спільних цінностей та моралі у перебігу легітимації і розгляд останньої власне як умови їх появи; 2) визначення джерелами легітимності інституціонального порядку діяльного ставлення до нього самих людей: а) владарів, що використовують примус, винагороди, авторитет, моралізаторство та маніпулювання для конкретної легітимації свого панування над інститутами суспільства, упокорювання і пригноблення; б) підвладних, що коряться владі, стримують своє незадоволення нею, визнають її легітимною та виправдовують; 3) зазначення серед виконавців легітимаційних дій соціологів, що вивчають громадську думку та створюють теоретичні образи соціального порядку і в такий спосіб здійснюють його легітимацію. Утім, зауважений наголос соціально-інтегративної функції легітимації соціального порядку на засадах протиборства та придушення не став її безперечним та вичерпним тлумаченням.

Література

1. Гоулднер А.У. Наступаючий кризис западной социологии / Гоулднер А.У. ; пер. с англ. – СПб. : Наука, 2003. – 576 с.
2. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Дарендорф Р. ; пер. с нем. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2002. – 288 с.
3. Дарендорф Р. Тропы из утопии. Работы по теории и истории социологии / Дарендорф Р. ; пер. с нем. – М. : Практикс, 2002. – 536 с.
4. Миллс Ч.Р. Социологическое воображение / Миллс Ч.Р. ; пер. с англ. – М. : Изд. дом NOTA BENE, 2001. – 264 с.
5. Резнік В. Феномен легітимації як предмет теоретичної рефлексії Т. Парсонса / В.Резнік // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – Вип. 1(12). – С. 9–24.

УДК 316.774

А.Шульга,
кандидат социологических наук

ПЕРСПЕКТИВЫ ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ В СОЦИОЛОГИИ

Статья посвящена перспективам феноменологической парадигмы в социологии. Автор рассматривает проблемы внутреннего развития этого подхода в социальных науках. Одной из этих проблем является разное понимание предназначения феноменологии для задач социологии, что проявляется в употреблении термина “феноменологическая социология”. Выходом из этого кризиса развития феноменологии в рамках социальных наук автор предлагает разворачивание обновленной концепции символических универсумов.

Стаття присвячена перспективам феноменологічної парадигми в соціології. Автор розглядає проблеми внутрішнього розвитку цього підходу в соціальних науках. Однією з цих проблем є різне розуміння призначення феноменології для завдань соціології, що проявляється у вживанні терміна “феноменологічна соціологія”. Виходом з цієї кризи розвитку феноменології в межах соціальних наук автор пропонує розгортання оновленої концепції символічних універсумів.

The paper addresses the prospects of phenomenological paradigm in sociology. The author considers the problems of inner development of this approach in social sciences. One of these problems is different comprehension of phenomenology predestination for the problems of sociology that is displayed by the use of the term phenomenological sociology. The author proposes the development of renovated conception of symbolic universes as a way out of this crisis of phenomenology development within the framework of social sciences.

Ключевые слова: феноменология, феноменологическая социология, протосоциология, символические универсумы.

Ключові слова: феноменологія, феноменологічна соціологія, протосоціологія, символічні універсуми.

Keywords: phenomenology, phenomenological sociology, proto-sociology, symbolic universes.

Говоря о перспективе феноменологии в социологии, следует с самого начала определиться с тем, какую роль первая может играть для развития второй. Кроме того, может ли эта связь быть взаимной, иными словами, что каждая из них может дать другой для её обогащения.

Наиболее простой путь в данном контексте назвать использование феноменологического способа мышления для социологических нужд – “феноменологической социологией”. Главные аргументы, обосновывающие использование термина “феноменологическая социология” в первую очередь включают в себя попытки найти близкие методологические позиции между классиками социологии и сторонниками феноменологического подхода, осуществив переформулировку предмета социологии под феноменологическим углом зрения с акцентом на исследование повседневной жизни и смыслотворческой деятельности, что является собой применение наследия Э.Гуссерля для решения социологических проблем. Еще одной попыткой обосновать правомерность “феноменологической социологии” можно считать попытку объявить “феноменологической социологией” систему Г.Гарфинкеля, то есть этнометодологию, которая, по мнению некоторых ученых, является наиболее полным воплощением феноменологического подхода в социальных науках. В этом ключе используется также построение классификаций: очерчивание четырех типов феноменологических социологий в зависимости от специфики анализа — начиная от анализа социальных действий и заканчивая исследованием структур жизнемира.

В свою очередь, противники этого термина и, как следствие иного трактования — предназначение феноменологии в социальных науках, обращаются к трудам Альфреда Шюца, которого и считают фундатorem “феноменологической социологии”. Хотя сам А.Шюц не использовал данный термин, тем не менее он никогда категорически не выступал против возможности использования “феноменологической социологии”, как, например, Томас Лук-

ман. Поэтому о его отношении к данному термину можно судить лишь косвенно. В своей работе “Феноменология и социальные науки” он с самого начала пишет, что им будет осуществлена попытка “выявить начальные стадии феноменологического обоснования социальных наук”, а также “будет поднят вопрос о независимости социальных наук, и мы, пойдя дальше Гуссерля, рассмотрим, какую лепту может внести феноменология в решение их конкретных методологических проблем” [5, с.181].

Здесь важны две интенции А.Шюца, которые прослеживаются в его научном поиске: это, во-первых, обоснование социальных наук при помощи феноменологии, а во-вторых, попытка дать им прочный гносеологический фундамент и одновременно преодолеть некоторую ограниченность анализа Гуссерля. А.Шюц указывает, что социальные науки с самого начала принимают феномены социальной реальности как само собой разумеющиеся. Сама возможность понимания и взаимопонимания, intersубъективность, системы смыслов, на которые опирается социальность, принимаются учеными без вопросов. Несмотря на то, что обычные люди создают конструкты первого порядка, а ученые – конструкты второго порядка, и для первых, и для вторых не стоит вопрос о базисе социальной жизни. Таким образом, ученые фактически ничем не отличаются от обычных людей, пребывающих в естественной установке и принимающих возможность социального мира некритически. А.Шюц начинает свое исследование с постановки этих фундаментальных вопросов. И сам же дает ответ: “На эти вопросы нельзя дать ответ с помощью методов социальных наук. Они требуют философского анализа. И феноменология – не только область, названная Э.Гуссерлем феноменологической философией, но даже и феноменологическая психология, – не только открывает простор для такого анализа, но и кладет ему начало” [5, с. 178–179].

Здесь следует вспомнить идеи и научный поиск самого Э.Гуссерля. Ученый указывал на кризис современных ему

наук, причиной которых стала формализация и оторванность от реальной жизни. В своем анализе он больше сосредоточился на естественных науках. Однако поиск Э.Гуссерля вполне применим и к гуманитарным наукам. “Он, – пишет Шюц, – задался целью обнаружить неявные предпосылки, на которых основаны не только все естественные и социальные науки, но даже и современная философия. Он стремился к идеалу “зачинателя” философии в подлинном смысле этого слова” [5, с. 162].

Такой предпосылкой и необходимой точкой возврата для всех наук Э.Гуссерль считал “жизнемир”. А.Шюц широко использовал это понятие в своем анализе. Второй интенцией является то, что А.Шюц не ставил перед собой подобных Гуссерлю амбициозных задач – его целью не было найти первую философию. Вместе с тем он проделал колоссальную работу в области обоснования социальных наук. И, как это обычно бывает, вышел за пределы системы своего учителя. “Мы, – писал А.Шюц – можем сказать, что эмпирические социальные науки найдут свое подлинное основание не в трансцендентальной феноменологии, но в конститутивной феноменологии естественной установки. Выдающийся вклад Гуссерля в социальные науки состоит не в его неудачной попытке конституирования трансцендентальной intersубъективности в пределах редуцированной эгологической сферы, не в непроясненном понятии эмпатии как основы понимания, наконец, не в интерпретации общин и обществ как intersубъективностей более высокого порядка, природа которых должна быть описана эйдетически, но, скорее, в богатстве его анализа, относящегося к проблемам жизненного мира (Lebenswelt), который он намеревался развить в философскую антропологию” [5, с. 159–160].

Итак, из данной цитаты можно выделить следующие важные для нас аспекты. Во-первых, А.Шюца не удовлетворяла концепция трансцендентальной intersубъективности, предложенная Гуссерлем для анализа социальных наук. Во-вторых, одним из главных достижений своего

наставника Шюц считал открытие им сферы жизнемира. И, наконец, в-третьих, А.Шюц разрабатывал собственную систему, названную им “конститутивная феноменология естественной установки”.

Из вышесказанного можно сделать следующие выводы. Хотя Шюц не во всем соглашался с Гуссерлем и считал предпринятый анализ недостаточным для потребностей социальных наук, в своем исследовании он оставался в пределах трансцендентальной редукции лишь до того момента, как его собственный анализ потребовал выхода за нее. Результатом стала критика теории трансцендентальной intersубъективности, разработанной Гуссерлем в “Картезианских размышлениях” и “Кризисе европейских наук и трансцендентальной феноменологии” – и, как следствие, заявил о выходе за его пределы, все же, он находился на той же методологически-мировоззренческой платформе, что и Э.Гуссерль. А.Шюц, вслед за своим учителем – Э.Гуссерлем – рассматривал феноменологию как точку зрения, как метод, открывающий для познания новые горизонты. Также как и его наставник, он видел в феноменологии прочный фундамент, на котором должны основываться все без исключения науки, так что все они, по сути, должны быть “феноменологическими”, считал Шюц, и именно поэтому вопрос “феноменологической социологии” для него не стоял. Ведь только феноменология предоставляет социологии и прочим социальным наукам почву для получения обоснованного знания.

Самого Шюца интересовало построение конститутивной феноменологии естественной установки, поскольку в фокусе его внимания было исследование фундаментальных вопросов: как вообще возможна социальность, понимание и взаимопонимание, конституирование и конструирование смыслов, intersубъективность и т.д.

А.Шюц активно использовал наследие Э.Гуссерля и адаптировал его для потребностей социальных наук. Однако результатом его работы возникновение “феноменологической социологии” не стало.

Ученик А.Шюца – Морис Натансон – продолжил линию аргументации своего учителя. Он указал на то, что феноменология является наукой “начал” [10, р. 6].

Именно феноменология является основанием для эмпирической социологии в получении достоверных данных. При этом так же, как и А.Шюц, М.Натансон всячески подчеркивает, что области феноменологии и эмпирических наук находятся на разных уровнях: феноменология завершает свое исследование там, где социальные науки его начинают.

Два выдающихся ученика А.Шюца – Питер Бергер и Томас Лукман – последовательно и подробно обосновывают невозможность существования “феноменологической” социологии и даже абсурдность этого термина. П.Бергер называет сомнительным даже само существование “феноменологической социологии”.

Еще больше внимания использованию термина “феноменологическая социология” уделил друг и коллега П.Бергера – Т.Лукман. Он подобно А.Шюцу убежден в необходимости основания для всех наук, в необходимости иметь общую и критическую теорию знания. Эта задача до сих пор в полной мере не решена, однако “я убежден, – пишет Т.Лукман, – что феноменология, в особенности программа и результат последней работы Гуссерля (“Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология”. – А.Ш.) при определенных обстоятельствах могут закрыть этот пробел” [9, с. 26]. Иными словами, Т.Лукман убежден, что все социальные науки, и социология в том числе, должны быть обоснованы при помощи феноменологического анализа, впервые предложенного Э.Гуссерлем и развитого впоследствии А.Шюцем в анализ структур жизнемира.

Однако в отличие от М.Натансона и самого А.Шюца, Т.Лукман очень четко и подробно указывает на фундаментальные различия феноменологии и социологии. Феноменология не только является основой для социальных наук,

она имеет качественно другую сущность и метод. Наиболее лапидарно позицию Т.Лукмана по отношению к использованию термина “феноменологическая социология” передает следующая цитата. “Феноменология, – пишет ученый, – является философией, тогда как социология – наукой. Хотя обе имеют дело с эмпирическим, однако каждая в разном смысле: перспектива феноменологии является эгологической, перспектива науки – космологической; метод феноменологии – рефлексивный, метод науки – индуктивный. Целью феноменологии является *описание универсальных структур субъективной ориентации в мире*. Главной целью науки является *прояснение всеобщих характеристик объективного мира*. Поэтому “феноменологическая социология” – это понятийная бессмыслица” [8, с. 196].

Как видим, по мнению Т.Лукмана, феноменология и социология находятся на совершенно разных уровнях познания, с принципиально разных точек зрения.

Феноменология и социология не могут быть механически объединены в “феноменологическую социологию”. Ведь их анализ имеет разные объекты, методы и цели. В отличие от других феноменологов, Т.Лукман подробно раскрывает их характеристики и сравнивает между собой, показывая принципиальные отличия. Социология не может принять в качестве метода конститутивный анализ и исследовать структуры сознания. Равно как и феноменология не использует метод реконструкции исторически ограниченных человеческих конструкторов. Вместе с тем Т.Лукман, также как и другие противники “феноменологической социологии”, считает, что феноменология должна стать “протосоциологией”. Иными словами, она должна стать методологической основой для социологии, задать особый акцент анализа и цель – выявить не критически принятые предпосылки общественной жизни, подробно описать структуры и механизмы конструирования социального мира акторами.

Вопрос использования термина “феноменологическая социология”, по мнению его противников, таким образом, – не просто вопрос предпочтения. В итоге мы можем выделить две главные линии аргументации, почему “феноменологическая” социология невозможна. Первую мы можем условно назвать “функциональной”. Она основывается на раскрытии предназначения самой феноменологии.

Ведь приверженцы термина “феноменологическая социология”, независимо от того, посвятили ли они этому вопросу специальное исследование или же восприняли некритически, для удобства, делают общее очень важное упущение. Даже апеллируя к наработкам Э.Гуссерля, они, как можно убедиться, не схватывают главную интенцию его научного поиска. Все усилия Гуссерля были направлены, как отметил его ученик – А.Шюц, – на поиски “первой философии”. Она должна была стать фундаментом и обоснованием для всех естественных и социальных наук. “Э.Гуссерль надеялся, что подобное исследование, – писал Шюц, – способно разрешить очевидный для нашего времени всеобщий кризис таких наук, как логика, математика, физика и психология, угрожающий именно тем их достижениям, которые представляются наиболее бесспорными.

Подобная характеристика главной цели Э.Гуссерля в состоянии объяснить те огромные трудности, с которыми сталкивается новичок в феноменологии в попытках приклеить ей один из расхожих ярлыков типа идеализма, реализма или эмпиризма. Ни одна из этих хрестоматийных классификаций не может быть адекватной в отношении философии, которая их проблематизирует. Феноменология, стремящаяся обнаружить предельные основания всего философского мышления, завершает свое исследование тем, с чего традиционная философия его начинается” [4, с. 163].

Последняя фраза особенно важна, поскольку прямо указывает на то восприятие феноменологии, которое было

и у Гуссерля, и у Шюца. Феноменология стоит “вне” и, по сути, “над” другими методологиями и гносеологическими течениями. Именно с трансцендентальной феноменологии, по убеждению ее создателя, всё начинается и ею же кончается. А.Шюц также убежден, что феноменология имеет огромный эвристический потенциал, однако ставит перед собой не такие грандиозные планы: ее сфера интереса – это социальные науки. Даже несмотря на то, что его система попала под влияние работ Макса Вебера и Уильяма Джеймса, а также того, что Шюц довольно критически относился к предложенной Гуссерлем концепции трансцендентальной intersубъективности, все же он перенял у своего учителя веру в то, что именно феноменология является незыблемым теоретическим базисом для исследования социального мира.

Исходя из всего этого, Шюц не считал свою систему “феноменологической социологией”. Ведь феноменология дает основу для получения любого знания – это её главная функция и предназначение. Поэтому любая наука, в том числе и социология, должна основываться на ней. Получается, что человек, который в большинстве словарей и учебников считается основателем “феноменологической социологии”, вовсе таковым не является.

Кроме того, важно помнить, что он назвал свою теорию “конститутивной феноменологией естественной установки”. Шюц позаимствовал множество понятий за пределами трансцендентальной феноменологии и, по его же собственному признанию, вышел за ее рамки. Можно сказать, что он нарисовал проект абсолютно новой социологии, которая не является еще одним подходом или точкой зрения, а тем базисом гуманитарных наук, который, наконец-то, найден и который открывает путь к непосредственному исследованию социальной реальности.

Вторую линию критики можно назвать “сущностной”. Её подробно описывает Т.Лукман. Ученый указывает на принципиально различные характеристики феноменоло-

гии и социологии. Ведь феноменология является философией и по природе своей эгологична. Поэтому её анализ направлен на сознание. В то время как социология является наукой и по природе своей космологична. Её анализ, напротив, направлен на социальный мир и то, как он конструируется. Поэтому феноменология и социология отличаются по своей сущности, методам и целям. На этом основании Т.Лукман делает вывод о невозможности “феноменологической социологии”. Кроме того, он указывает, что феноменологический анализ жизнемира – это прото-социология, дающая надежную теоретическую базу для всей социологии. Так что налицо продолжение аргументации, отнесенной нами к первой линии – “функциональной”.

Несмотря на имплицитно присутствующее в творчестве Шюца неприятие термина “феноменологическая социология” и подробной аргументации против его использования, предпринятой его непосредственными учениками, спор об использовании этого термина фактически закончился ничем. Главной проблемой можно определить то, что фактически все академические обсуждения и споры по поводу использования термина “феноменологическая социология” велись в 60-е и 70-е годы прошлого столетия. Однако окончательный или широко признанный ответ так и не был найден. В последние годы проблематичность данного термина уже не вызывает столь бурных и частых споров. Ученые либо используют данный термин, либо предпочитают избегать его. Сравнительно недавние работы не приносят какой-либо новой формулировки или свежей аргументации, а являются скорее попыткой подытожить уже имеющиеся точки зрения по данному вопросу. В итоге современное англо-американское сообщество социологов преимущественно использует термин “феноменологическая социология”. В то же время европейская социология, в первую очередь немецкая, продолжает настаивать на невозможности существования “феноменологической социологии”.

Таким образом, перспектива феноменологического способа мышления и его институционального оформления в социологии остается открытой. Каждый ученый выбирает использование/неиспользование термина “феноменологическая социология” исходя из своего знания данного предмета и собственного удобства.

Такая ситуация является в том числе результатом кризиса, в котором пребывает феноменологическая парадигма. Пережив в начале–середине прошлого века стремительное развитие, сейчас проблемы категориально-понятийного аппарата и развития этого проекта не являются первоочередными для феноменологически ориентированных ученых.

По нашему мнению, новым толчком, несущим в себе огромный эвристический потенциал как для феноменологии, так и для социологии, должна стать разработка и реинтерпретация концепции символических универсумов, которая на сегодняшний день является лишь проектом, но с необходимостью должна быть развернута в теорию. Подобная концепция символических универсумов может служить для преодоления стереотипа об ограниченной познавательной способности феноменологического метода в социальных науках. При этом под “символическим универсумом” подразумевается мета-смысловой комплекс, который выступает матрицей видения и интерпретации объективных (природных), интерсубъективных (социальных) и субъективных процессов и феноменов. Только один символический универсум может выполнять роль доминирующего и таким образом удовлетворять стремление социальной системы к стабильности и предлагать индивиду интерпретативную схему, которая бы унифицировала и организовывала для него социальную реальность.

Как видно из этой короткой дефиниции, обновленная концепция символических универсумов может сделать существенный вклад в теорию общественных трансформаций, социализации, понятий – “социальная реальность, социальные отношения” и т.д.

Литература

1. *Гуссерль Э.* Феноменология. Статья в Британской энциклопедии / Э.Гуссерль // *Логос*. – 1991. – № 1. – С. 12–21.
2. *Гуссерль Э.* Философия как строгая наука / Гуссерль Э. – Новочеркасск : Сагуна, 1994. – 357 с.
3. *Гуссерль Э.* Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии / Гуссерль Э. – М. : Дом интеллект. книги, 1999. – 336 с.
4. *Гуссерль Э.* Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Гуссерль Э. – СПб. : Владимир Даль, 2004. – 385 с.
5. *Шюц А.* Избранное: Мир, светящийся смыслом / Шюц А. ; пер. с нем. и англ. – М. : Росс. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2004. – 1056 с.
6. *Berger P.* On existential phenomenology and sociology (II) / P.Berger // *American Sociological Review* 31: 1966. – P. 259–260.
7. *Berger P.* The social construction of reality / P.Berger, T.Luckmann // Garden City, NY : Doubleday, 1966.
8. *Luckmann T.* Phänomenologie und Soziologie, in: Walter Sprondel und Richard Grathoff (Hg.). Alfred Schütz und die Idee des Alltags in den Sozialwissenschaften / Luckmann T. – Stuttgart, 1979. – S. 196–206.
9. *Luckmann T.* Lebenswelt, Identität und Gesellschaft. Schriften zur Wissens und Protozoziologie. Hrgg. von Jochen Dreher, UVK Verlagsgesellschaft mbH / Luckmann T. – Konstanz, 2007. – 341 s.
10. *Natanson M.* Phenomenology and social sciences / M.Natanson // Northwestern University Press, 1973. – P. 464.

НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ГЛОБАЛЬНОГО КРИЗИСА

Современное состояние глобальной капиталистической экономики характеризуется термином “кризис”. Он связан с представлением о некоем поворотном пункте, свидетельствующем о невозможности для общественной системы продолжать предшествующее существование и необходимость пережить более или менее фундаментальные изменения. Однако термин “кризис” является многозначным. Это порождает значительный элемент неопределенности, затрудняющий его использование для объяснения и понимания значения, масштабов и последствий тех проблем, с которыми в настоящее время сталкивается мировая капиталистическая система. Многозначность термина “экономический кризис” ставит проблему типологизации и определения характера современного глобального финансово-экономического кризиса, его масштаба и последствий.

Сучасний стан глобальної капіталістичної економіки характеризується поняттям “криза”. Воно пов’язане з уявленням про якийсь поворотний пункт, що свідчить про неможливість для суспільної системи продовжувати попереднє існування і необхідність пережити більш-менш фундаментальні зміни. Проте поняття “криза” є багатозначним. Це породжує значний елемент невизначеності, що утруднює його використання для пояснення і розуміння значення, масштабів і наслідків тих проблем, з якими в даний час стикається світова капіталістична система. Багатозначність поняття “економічна криза” ставить проблему типологізації та визначення характеру сучасної глобальної фінансово-економічної кризи, її масштабу і наслідків.

The contemporary state of global capitalist economy is defined by the term crisis. It is connected with the idea of a certain turning point, which evidences that it is impossible for the social system to continue the preceding existence and it is necessary to go through more or less fundamental changes. But the term crisis is polysemantic. This gives birth to a substantial element of indeterminacy, which makes its use difficult for explaining and understanding the importance, scale and consequences of the problems, which the world capitalist economy faces now. Polysemantic nature of the term economic crisis poses the problem of typologization and definition of the character of the present-day global financial and economic crisis, its scale and consequences.

Ключевые слова: глобальный кризис, капитализм, глобализация, К.Маркс, И.Валлерстайн.

Ключові слова: глобальна криза, капіталізм, глобалізація, К.Маркс, І.Валлерстайн.

Keywords: global crisis, capitalism, globalization, Karl Marx, Immanuel Wallerstein.

Для характеристики текущего состояния современной глобальной капиталистической экономики используется термин “кризис”. Его употребление предполагает, что состояние это особенное, прерывающее нить ее предшествующего плавного постепенного развития и побуждающее к изменению. Следовательно, с термином “кризис” связано представление о некоем поворотном пункте, свидетельствующем о невозможности для общественной системы продолжать предшествующее существование и необходимость, под угрозой возможного распада, пережить более или менее значительное изменение, которое позволит заново установить “нормальные” условия ее воспроизводства или же приобрести новое качество. Значение возникновения в системе новых условий и явлений, угрожающих прежнему способу функционирования или существования системы и необходимости отыскать способы их преодоления и возобновления функционирования,

воспроизводства и развития системы отражено в изначальном смысле древнегреческого слова “кризис” – поворотный момент, решение, перелом.

Вместе с тем многозначность и многосмысленность термина “кризис” даже в рамках одной современной экономической науки порождает неопределенность, затрудняющую его использование для объяснения и понимания значения, масштаба и последствий тех проблем, с которыми в настоящее время сталкивается мировая капиталистическая система (МКС) [5]. Кризис может означать такое нарушение условий капиталистического воспроизводства и функционирования капиталистической системы, которое само является регулярно возникающим феноменом, элементом “нормальной” модели ее функционирования как способа разрешения ее краткосрочных и среднесрочных противоречий. Такие циклические или конъюнктурные кризисы (рецессии) являются одной из фаз экономического или делового цикла и происходят периодически. В экономической науке выделено несколько разновидностей кратко- и среднесрочных периодических экономических колебаний от циклов Китчина и Жугляра продолжительностью 3–4 года и 7–11 лет соответственно до интерциклов Лабруса (около 10 лет), строительных циклов Кузнеца (около 20 лет) и длинных волн Кондратьева продолжительностью 48–60 лет [4].

Однако кризис может означать и явление более существенное, связанное с невозможностью продолжения движения по определенному пути развития капитализма или исчерпанием преобладающей модели капиталистического развития, определяющей данную стадию развития капитализма. Подобная невозможность вызывается тем, что в силу системных противоречий капитализма и внутренней противоречивости конкретной исторической формы капитализма (которая является формой преодоления его системных противоречий в конкретных исторических условиях), а также изменяющихся социальных, экономических и политических условий, существующая система

политических, экономических и социальных институтов перестает обеспечивать благоприятную среду капиталистического воспроизводства и накопления капитала. В результате возникает то, что можно обозначить термином “структурный кризис капиталистического воспроизводства”, понимая под этим кризис определенной институциональной формы или исторической структуры, которую капитализм как система принял в данное время в данном историческом пространстве. Кризис, сопровождающийся ростом социальных конфликтов, в ходе которых различные социальные классы и группы ведут борьбу за выбор направления институциональных изменений, разрешается посредством “внутрисистемного метаморфоза”, то есть масштабной перестройки капиталистической системы, перехода к новой исторической структуре капитализма, обеспечивающей возможность ее дальнейшего расширенного воспроизводства и выход капитализма на новый путь развития.

Наконец, существует третья возможность понимания кризиса и третий тип капиталистических кризисов: кризис как системный кризис капитализма. Если циклические и структурные кризисы капитализма происходят внутри капиталистической системы и, вызывая ее модификацию, тем самым способствуют ее выживанию и консолидации, то рано или поздно само развитие капитализма приведет к наступлению момента, когда возможности ее воспроизводства будут исчерпаны и продолжение существования капиталистической системы окажется невозможным. Это и есть ситуация кризиса капиталистической системы в целом, или системный кризис капитализма. Его разрешение потребует уже системного метаморфоза – преобразования исторической системы капитализма в другую общественно-историческую систему, что поставит также проблему поиска исторических альтернатив капитализму. О том, что капитализм переживает системный кризис, говорит И.Валлерстайн [1, 2, 6, 7].

Многозначность термина “экономический кризис”, множество ассоциируемых с ним смыслов ставит проблему

социально-исторического диагноза современной исторической ситуации. Прежде всего это касается вопроса типологизации современного глобального финансово-экономического кризиса. Что представляет собой современный глобальный кризис? С каким типом кризисов мы имеем дело? Ответ на эти вопросы позволит понять характер и масштаб совершаемого исторического изменения, а значит и нового исторического периода, начало которого возвещает кризис. Станут понятными и возможные последствия кризиса для развития, как мировой капиталистической системы, так и человечества в целом. Будут ли его следствием сдвиги краткосрочного циклического характера, завершение старого и начало нового цикла капиталистического развития, или произойдут более значительные изменения и какие именно?

Современный глобальный кризис начинался в 2008 г. как кризис банковский и финансовый. Его непосредственной причиной стал взрыв спекулятивного пузыря, надувание которого на рынке недвижимости США началось в 2002 г., после того как обвалился рынок акций высокотехнологичных компаний, то есть лопнул спекулятивный пузырь “новой экономики”. Кризис малоликвидных и высокорискованных ипотечных кредитов распространился на связанные с ипотекой производные финансовые и сложные кредитные инструменты и, вызывая кризис ликвидности, из ипотечного стал банковским.

Одним из первых его проявлений стало банкротство крупного инвестиционного банка США Bear Stearns, спасение которого стало делом Федеральной резервной системы (ФРС) США, министерства финансов США, и инвестиционного банка JP MorganChase, которому ФРС предоставила кредит на покупку Bear Stearns. Однако этим банком дело не ограничилось. Кризис ликвидности угрожал банкротством другим крупным финансовым институтам США, составляющим центральный элемент мировой финансовой системы. Проблемы с капитализацией возникли у таких ведущих финансовых структур, как Goldman Sachs, Merrill Lynch, Morgan Stanley, Citigroup.

Кризис привел к краху двух крупнейших ипотечных агентств – Fannie Mae и Freddie Mac, что вызвало еще большие проблемы в банковском секторе и привело к национализации указанных агентств. Затем последовало банкротство и принудительное спасение инвестиционного банка Merrill Lynch банком Bank of America, а также инвестиционных банков Lehman Brothers, Morgan Stanley и Goldman Sachs и крупнейшего ссудо-сберегательного банка Washington Mutual, проданных за бесценок или реструктуризированных.

В ряду причин, вызвавших финансовый кризис, ближайшей следует считать систему мер по дерегулированию и либерализации финансового сектора, способствующую развитию финансовых спекуляций. Среди указанных мер следует также обратить внимание на осуществление ФРС США политики “дешевых денег” и накачивания экономики ликвидностью. Данная политика позволяла осуществлять кредитную экспансию, за счет которой питались спекулятивные пузыри, включая финансовую пирамиду на рынке недвижимости.

Одним из важнейших феноменов, сыгравших важную роль в кризисе высокорискованных ипотечных кредитов, стала так называемая секьюритизация. Учитывая доступность ипотечных кредитов и рост стоимости недвижимости вследствие притока дешевых денег, банки и другие финансовые учреждения вовлекались в операции на рынке недвижимости. При этом они широко прибегали к секьюритизации путем превращения долгов (ипотечных контрактов) в обеспеченные активами (закладными) ценные бумаги, которыми можно было торговать (mortgaged-based securities).

Начиная с 1980-х гг., коммерческие банки стали продавать ипотечные закладные инвестиционным банкам, а те, учитывая неоднородность долгов с точки зрения их рискованности, связывали долговые обязательства в “пулы” из сотен и тысяч закладных. Разные части “пулов” имели свой уровень риска, оцениваемых кредитными

рейтинговыми агентствами. Связывание долговых обязательств позволяло диверсифицировать и снижать риски. На сумму долговых обязательств выпускались облигации, которые продавались инвесторам (банкам, страховым компаниям, пенсионным, хеджинговым и правительственным инвестиционным фондам, муниципалитетам и т.д.) по всему миру, а полученные средства вновь использовались для выдачи ипотечных кредитов.

Считалось, что подобная модель позволяет распределять активы с различными категориями риска среди как можно большего количества участников и снижать системные риски. Продавая долговые обязательства, банки получали ликвидность, которая направлялась на выдачу новых кредитов, долги по которым, в свою очередь, также преобразовывались в ценные бумаги. Эти облигации имели высший инвестиционный рейтинг надежности и пользовались огромным спросом как объект прибыльного помещения капиталов.

Важным результатом секьюритизации было то, что “производители” ипотеки – коммерческие банки и ипотечные компании не имели больше стимулов проверять платежеспособность должников и снижали стандарты выдачи ссуд, поскольку их основной доход исходил теперь не от платежей по закладным, а от их продажи инвесторам. В свою очередь, инвестиционные банки получали доход от своей посреднической деятельности в процессе секьюритизации, покупая закладные у “производителей” и продавая выпущенные на их основе ценные бумаги конечным инвесторам. Чем больше они продавали ценных бумаг, тем больше был их доход. У рейтинговых агентств также имелся сильный стимул давать высший рейтинг надежности ценным бумагам, обеспеченным закладными.

В итоге секьюритизация стала процессом, порождающим стимул к искажению реальной картины и игнорированию кредитных рисков в стремлении получить как можно большую прибыль. Оценка риска невозврата долга фактически не проводилась, поскольку предполагалось,

что при данной конъюнктуре цены на недвижимость будут продолжать расти и, значит, если покупатель окажется неплатежеспособен, ипотеку можно будет легко рефинансировать, то есть получить новый кредит, чтобы расплатиться по старой закладной, или же продать недвижимость по более высокой цене.

В результате была создана огромная спекулятивная долговая пирамида, которая может существовать до тех пор, пока благодаря дешевому кредиту растет стоимость активов и эти активы могут приносить высокий доход. Однако эта стратегия работала только до тех пор, пока цены на жилье росли. С прекращением роста цен в 2006 г. она перестала быть действенной. Структурным препятствием продолжения спекулятивного роста стала тенденция снижения в США реальной заработной платы, которую пытались компенсировать кредитной экспансией как источником потребительского спроса.

Однако в итоге этот паллиативный механизм поддержания уровня потребления оказался исчерпанным. Избыточное предложение на рынке недвижимости привело к снижению стоимости домов. Преобразованные в ценные бумаги долговые обязательства стали “токсичными”. Произошло накопление токсичных долговых обязательств, когда сумма долга превысила выручку от перепродажи недвижимости и производные активы, конечным источником дохода которых были покупатели домов, стали для своих держателей пассивами.

Банки, балансы которых были переполнены токсичными активами, попали в сложное положение. В наихудшем положении оказался целый ряд крупнейших инвестиционных банков, включая и печально известный Lehman Brothers. Учитывая, что каждый из них вовлечен в целый ряд важнейших рынков, их крах, ухудшив финансовое положение связанных с ними контрагентов, вызвал цепную реакцию во всей мировой финансовой системе. О масштабе возникших проблем свидетельствовало банкротство крупнейшего страхового гиганта – компании AIG,

занимавшейся страхованием кредитных рисков. Это свидетельствовало о крахе банковской системы США, и для ее спасения был принят чрезвычайный план, предполагавший разрешение кризиса ликвидности потоками денежной эмиссии и выкупа у банков плохих долгов.

Негативные последствия банкротств не ограничились финансовой системой. Их действие распространилось на так называемую реальную экономику посредством влияния на стоимость активов и доступности кредитов. По некоторым подсчетам, потери и сжатие банковского капитала на 100 млрд долларов ведет к триллионному сокращению банковских ссуд и соответствующему сокращению деловых инвестиций и потребительских расходов. По этим расчетам, банковские потери в 1 трлн долларов должны привести к сокращению банковских ссуд на 10 трлн долларов, что представляет собой весьма жестокий удар по экономике [3]. Под воздействием “кредитного краха” мировая экономика начала скатываться в полномасштабную глобальную депрессию.

Объяснение возникновения глобального кризиса кризисом высокорискованных ипотечных кредитов, за которым последовал финансовый кризис, представляет собой объяснение с точки зрения причин краткосрочного конъюнктурного характера. Этого объяснения, включающего в себя указания на безответственное поведение спекулянтов, несовершенство финансовой системы, недостатки регуляторной политики, “провал институтов”, недостаточно. Помимо того, что оно является поверхностным, такое объяснение предполагает, что кризис может быть преодолен введением новых правил и стандартов, установлением “новой финансовой архитектуры”, простым изменением финансовой политики. Однако сам масштаб кризиса, который, по общему признанию, является крупнейшим со времен Великой депрессии 1929–1933 гг., указывает на более фундаментальный характер проблемы.

Взрыв спекулятивного пузыря рынка недвижимости в США стал непосредственным импульсом, запустившим

механизм кризиса. Однако это был только один из множества спекулятивных пузырей, надутых в мировой экономике на протяжении последних тридцати лет. Фактором, способствовавшим их “надуванию”, является проводимая ФРС США политика низких процентных ставок, которая стимулировала кредитную экспансию, позволившую увеличить потребительские и другие расходы за счет растущей волны долга. И проблема в том, что эта длительная политика, питавшая экономический рост за счет увеличения долга, достигла своих пределов.

Таким образом, историческую конъюнктуру, создавшую комбинацию причин, вызвавших современный глобальный кризис, следует перенести на тридцать лет назад, в 1980-е годы, когда началась реализация новой неолиберальной экономической стратегии. Однако и это не все. Распространенное мнение, что нынешний финансовый кризис является причиной экономического, ошибочно. Ибо дело обстоит с точностью до наоборот. Та неолиберальная стратегия дерегулирования и либерализации финансов, следствием которой стало надувание спекулятивных пузырей активов, сама является следствием экономического кризиса перепроизводства, поразившего мировую капиталистическую экономику на рубеже 1970-х годов. Непреодоленные кризисные тенденции и составляют фундамент, на котором мог возникнуть финансовый кризис в 2008 г.

Вследствие поразившей экономику капиталистических стран длительной стагнации и снижения нормы инвестиций в нефинансовом секторе, образовался избыток финансового капитала, ищущего прибыльного приложения. Поскольку нужда нефинансовых корпораций в кредитах снизилась, банки и другие финансовые учреждения стали находить выход в предоставлении кредитов рабочим, заработная плата которых стагнировала и которые нуждались в кредитах, чтобы финансировать потребление, особенно покупку жилья. Доля банковских ссуд домохозяйствам возросла с 30% в 1970 г. до 50% в 2006 г. В свою очередь, соотношение долгов к доходам домохозяйств вы-

росло с 60% в 1970 г. до 100% в 2002 г. и 140% в 2007 г. Поскольку прослойка платежеспособных рабочих была относительно невелика, банки стали выдавать кредиты даже рабочим с низкими доходами, чья способность выплачивать долг была сомнительной. Так и возник феномен subprime mortgages, доля которых в ипотечных кредитах возросла с 7% в 2000 г. до 20% в 2006 г.[3].

Следовательно, нынешний глобальный финансово-экономический кризис является завершающей фазой длительного исторического периода, в котором перепроизводство наблюдается со времен экономического кризиса конца 1960 – начала 1970-х годов. Подобные кризисы являются заключительным моментом периодической модели капиталистического развития, в которой длительные подъемы (как, например, период 1945–1973 гг.), связанные с существованием устойчивых моделей накопления, сменяются длительными спадами (как, например, с начала 1970-х годов до настоящего времени).

На этой завершающей стадии какой-либо экономической шок может вызвать резкий обвал, как это сделал крах рынка высокорискованных ипотечных кредитов в 2007 г. и как более ранние шоки вызывали общие кризисы в 1820-х, 1870-х, 1930-х и 1970-х годах. Например, хотя наступлению Великой депрессии 1930-х годов предшествовала финансовая спекуляция, именно фундаментальное неустойчивое состояние экономики, уже сложившееся к 1929 г., привело к тому, что биржевой крах вызвал глубокий экономический кризис.

Нечто подобное происходит и в настоящее время. Поэтому ограничиваться рассмотрением кризиса, начавшегося в 2008 г., только с точки зрения краткосрочной конъюнктуры, сложившейся к этому году, означает игнорировать сложный исторический процесс, начало которого может быть отнесено к началу 1970-х годов. В основе этого процесса лежит динамика капиталистического накопления. Различные исторические факторы, процессы и события опосредуют имманентную логику развития

капитализма и формируют долгосрочную конъюнктуру, определяющую динамику особого исторического периода развития капитализма. Следовательно, чтобы ответить на вопрос, как и почему возник нынешний глобальный финансово-экономический кризис, ведущий к ломке глобального капиталистического порядка и угрожающий человечеству длительными депрессиями и войнами, необходимо рассмотреть структурные противоречия капиталистической системы, порождаемые ими кризисные тенденции и то, как они выражались в долгосрочной исторической конъюнктуре, определяющей стадию капиталистического развития, начавшуюся в 1970-х годах.

Литература

1. *Dynamics of Global Crisis* / [S. Amin, G. Arrighi, A.G. Frank, I. Wallerstein]. – N.Y. : Monthly Review Press, 1982. – 248 p.
2. *The Age of Transition: Trajectory of the World-System, 1945–2025* / [Т. К. Hopkins, I. Wallerstein (coordinators)]. – London : Zed Books, 1996. – 278 pp.
3. *Moseley F. The U.S. economic crisis: Causes and solutions* – [Электронный ресурс] / F. Moseley – Режим доступа : <http://www.isreview.org/issues/64/feat-moseley.shtml>
4. *Wallerstein I. Long Waves as Capitalist Process* / I. Wallerstein // Review (Fernand Braudel Center). – 1984. – Vol.7. – № 4. – P. 559–575.
5. *Wallerstein I. Typology of Crises in the World-System* / I. Wallerstein // Review (Fernand Braudel Center). – 1988. – Vol. 11. – №. 4. – P. 581–598.
6. *Wallerstein I. Globalization or the Age of Transition? A Long-Term View of the World-System* / I. Wallerstein // International Sociology. – 2000. – Vol.15. – № 2. – P. 249–265.
7. *Wallerstein I. Structural Crises* / I. Wallerstein // New Left Review. – 2010. – Vol. II/62– March-April . – P. 133–142.

УДК 316.3.

*Л.Бевзенко,
доктор социологических наук*

СОЦИАЛЬНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ – КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ АКЦЕНТЫ В КОНТЕКСТЕ СОЦИОСАМООРГАНИЗАЦИОННОГО ПОДХОДА

В статье автор предлагает вариант концептуализации социальной интеграции с помощью понятия социальной энтропии, входящего в арсенал понятий социосамоорганизационного подхода. Это позволяет сделать вывод о наличии трех разных типов социальной интегрированности общества, только один из которых можно считать благоприятным для “устойчивого развития” общества, его движения по пути эволюционных изменений.

В статті автор пропонує варіант концептуалізації соціальної інтеграції за допомогою поняття соціальної ентропії, що входить до арсеналу соціосамоорганізаційних понять. Це дає підстави зробити висновок про наявність трьох різних типів соціальної інтегрованості суспільства, тільки один з яких можна вважати сприятливим для “стійкого розвитку” суспільства, його руху по шляху еволюційних змін.

The author offers a variant of conceptual social integration with the help of the notion of social entropy, which enters into a store of the notions of socio-self-organizational approach. This allows making a conclusion on the availability of three different types of social integration of the society. Only one of them may be considered favorable for sustainable development of the society, its movement along the path of evolutionary changes.

Ключевые слова: социальная интеграция, социальная энтропия, типы социальной интегрированности общества, эволюционное развитие.

Ключові слова: соціальна інтеграція, соціальна ентропія, типи соціальної інтегрованості суспільства, еволюційний розвиток.

Keywords: social integration, social entropy, types of social integration of society, evolutionary development.

Тема социальной интеграции, которая тесно сопряжена с вопросами социальной сплоченности, солидарности, консолидации, с конца прошлого столетия начала обретать все большую актуальность в связи с проблемами современного общества, хотя до недавнего времени это была тема, скорее ассоциирующаяся с обществом традиционным. Причины этого можно увидеть в чисто социальных факторах, таких как фиксируемый рост различного рода неравенств – экономического, социального (статусного), расового, этнического и т.д., что ведет к росту разобщенности и социальной напряженности, приобретающих критический характер. И встает вопрос о консолидации, интеграции как противостоящих этому социальных тенденциях. Но если искать этому не только социальные, но и культурные причины, то их можно усмотреть в тех глубинных культурных трендах, которые порождались базовыми установками культуры Модерна, направленными на индивидуализацию, стремление к индивидуальному успеху, конкурентность [1]. И тогда упомянутая разобщенность может трактоваться еще и как закономерное следствие таких культурных установок. Но это к разговору о том, кто виноват. И о причинах проблем, заставляющих социологов снова заговорить об интеграции и солидарности. И при этом заговорить не в критическом ключе отнесения этих феноменов к неким архаическим социальным формам, а в ключе необходимости осознания их значимости для современных обществ. И вот тут сразу встает много вопросов – как очертить тот круг значимости, который не возвращает в архаику, а способствует разрешению ряда назревших социальных проблем.

Здесь логично вслед за поиском причин всегда идет вопрос, что делать? В практической плоскости это вопрос

о механизмах, технологиях, стратегиях формирования тенденций, противоположных названным, а значит тенденций усиления социальной интеграции, сплоченности, солидарности. А это невозможно без адекватного концептуального наполнения этих понятий, построения моделей, позволяющих выстраивать эти стратегии и технологии и, что особо важно, уметь оценивать все плюсы и минусы таких процессов.

В качестве методологической рамки, с помощью которой я хочу выстроить собственную концептуальную конструкцию, я использую, как всегда, общенаучную нелинейную методологию и ее социологическую адаптацию. Эта методология уже несколько десятилетий пробивает себе путь в социогуманитарное методологическое пространство, хотя эти усилия далеко не всегда успешны. В западной социологии именно эта методологическая установка позволила И.Валлерстайну заговорить о социологии XXI века как основывающейся на ее базе [2]. Имея в своем основании наддисциплинарный нелинейный системный каркас, она в потенциале дает возможность порождения различных, иногда даже противоположных, концептуальных предложений в рамках гуманитарных дисциплин. Концепция Валлерстайна здесь одна из самых известных, но далеко не единственная. Более того, возьму на себя смелость сказать, что интуиция нелинейности социальных процессов явно или неявно лежит в концептуальных предложениях многих классиков современной западной социологии – Н.Лумана, Э.Гидденса, Ф.Фукуямы, П.Бурдьё, П.Штомпки, Дж.Александера, Ж.Бодрийяра. Это не очевидно на первый взгляд, но, образно говоря, “призрак нелинейности” в этих концепциях присутствует, хотя и в разной степени. Происходит это, скорее всего, по причине того, что нарастающие темпы социальных изменений уже не позволяют не замечать эффекты социальной нелинейности, которые раньше вуалировались медленным течением этих процессов. Но это лишь мои гипотезы методологического порядка, которые, возможно, будут в даль-

нейшем проверяться в рамках метатеоретических социологических исследований.

На этом можно было бы и закончить вводные замечания, касающиеся собственно нелинейной методологии, но есть еще один момент, который нельзя оставить в стороне перед тем, как приступить именно к проблеме социальной интеграции. Этот момент выходит за рамки как методологические, так и теоретические, и касается *вопросов этического характера*. Как утверждает один из классиков нелинейного подхода Клаус Майнцер, выбор между линейными и нелинейными моделями, особенно в случае их социальной адаптации, оказывается выбором этическим. “Наши модели сложных, нелинейных и случайных процессов в природе и обществе имеют важные следствия для нашего поведения. В общем случае в сложной нелинейной реальности линейное мышление может быть опасным. В линейной модели считается, что масштаб эффекта пропорционален величине, вызвавшей его причины. Но в ситуации случайности и информационного шума не годится такой вид прогнозов, даже если мы полностью информированы о локальных правилах взаимодействия в сложной системе” [3].

Здесь, по сути, речь идет о двух самых важных эффектах поведения нелинейных систем, способных резко и необратимо менять траекторию движения. Это, во-первых, роль случайных малых воздействий в ситуации высокой социальной неустойчивости. Это то, что в свое время классик революции обозначил как “промедление смерти подобно”. Окно возможностей, которое открывается в ситуации высокой нестабильности нелинейных социальных систем, так же быстро закрывается. И просто промедление в принятии решения оказывается судьбоносным, хотя и поспешное неправильное решение может быть судьбоносным не меньше. Второй момент – это понимание того, что сумма разных воздействий на нелинейную социальную систему не приводит к суммарному же результату. Этот аддитивный эффект сам собой разумелся (что было тео-

ретически оправдано) в случае линейного взгляда, но такой взгляд в нелинейном случае как раз и ведет к ошибкам, о которых говорит Майнцер. Для социальных процессов непонимание этого эффекта действительно может быть очень опасным. Примером здесь может быть интересный этический результат, который приводит в своей работе “Алгебра совести” В.Лефевр. В некотором упрощении он звучит так: два высокоморальных человека могут создать с высокой вероятностью высокоморальную группу. Этого можно ожидать тоже с достаточной мерой вероятности и от группы из трех человек, но вот моральность группы, состоящей из четырех высокоморальных людей, уже гарантировать теоретически нельзя, вероятность этого события резко падает [4]. Нелинейный эффект суммирования человеческих качеств ведет к результату, не отвечающему прогнозу, сделанному на основе линейных представлений. Здесь содержится теоретически обоснованный ответ на так часто удивляющий эффект личностных трансформаций людей, попадающих во власть. До выборов – одни, а после – совсем другие. Множество хороших людей во власти вовсе не обещает хорошую власть.

Еще более жестко высказался в плане этических последствий тех методологических подвижек, которые сейчас наблюдаются в науке, один из российских философов: “Учитывая общую тенденцию движения умов в двадцатом столетии, нетрудно предположить, что новая эпистемология полемически заострена против картезианства и, стало быть, самых глубинных оснований новоевропейской трансценденталистской метафизики и соответствующей ей культуры. Это действительно так, и даже в значительно большей степени, чем можно было бы себе представить априори. Более того, новый подход к познанию сложности превращает картезианскую парадигму в частный и в ряде ситуаций *однозначно деструктивный способ жизнедеятельности*, ведущий к неизбежному коллапсу таких сложных систем, какой является социокультурная целост-

ность” [5]. Проводимая здесь мысль разделяется многими сторонниками нелинейного подхода – речь идет не о рядовой методологии в рамках принципов, установленных классической наукой. С появлением этой методологии меняется сама наука, поскольку здесь неминуемо нарушается ее главный принцип в классическом формате – возможность однозначных предсказаний, основанный на картезианских линейных моделях. А значит, предполагается принципиально иное использование того знания, которое современная наука предлагает в качестве базовых моделей для обращения с различного рода объектами, включая и социальные. Главное здесь – учет вариативности возможных прогнозов. Это особенно важно в случае социокультурных систем, где последствия неучета эффектов нелинейности могут быть катастрофическими. Именно эта эпистемологическая революция позволила говорить о *постнеклассическом этапе развития науки*.

Несколько, возможно, затянутая методологическая часть этой статьи призвана подчеркнуть следующее: нелинейный подход к рассмотрению социальных систем резко меняет многие привычные взгляды на социальные процессы. Проблема социальной интеграции здесь может оказаться одной из ключевых, поскольку именно она, будучи переложенной на язык нелинейных моделей, оказывается тесно связанной с вопросами социальной устойчивости–неустойчивости, вопросами жизнеспособности системы как таковой.

Для решения поставленных вопросов я дальше буду пользоваться собственной самоорганизационной моделью социальных изменений [6], построенной на основании упомянутой выше общей нелинейной методологии. С помощью этих представлений попробую внести некоторые концептуальные акценты в понимание процессов социальной интеграции, предложить возможность их определенной типологизации. И что важно – показать *ценностную нейтральность этого понятия*, выйти на заключение, следующее из нелинейных представлений – интегриро-

ванность и дезинтегрированность (индивидуализированность) могут работать как на развитие (может даже устойчивое, неотклоняющееся от эволюционного пути), так и деградацию социокультурной системы. Все зависит от того, какие *форматы социальной интегрированности* будут в системе присутствовать и доминировать.

Социологические модели, построенные на основании нелинейных подходов, часто называют моделями социальной самоорганизации, поскольку именно эффекты социальной самоорганизации, будучи квинтэссенцией этих моделей, задают то видение социокультурной динамики, которое не просматривалось сквозь призму линейных моделей. Более того, единство организационных и самоорганизационных механизмов, обнаруживаемых в основе такой динамики, в очередной раз подтверждает и обосновывает невозможность рассматривать отдельно социальные и культурные составляющие в процессах социальных изменений. Другой аспект, не менее важный с точки зрения нашей проблемы – обращение к самоорганизационным моделям, открывает перед нами одну важную для современных подходов возможность – рассматривать любую конкретную поставленную задачу с двух позиций – макро- и микро-, человек и система, а отсюда – индивидуализированность и интегрированность. Дело в том, что самоорганизационные модели социального изменения по самой природе своего появления в рамках общих нелинейных подходов имеют интегративный характер, ориентированы на единство этих двух уровней системной реальности, из них легко видно, когда системные эффекты (культура, общество) подавляют индивидуальные (в статистически значимом количестве случаев), а когда наоборот – системность утрачивает свою определяющую силу. Эти модели позволяют посмотреть на социальные процессы как в плане системных рисунков, так и в масштабе перспективы индивидуальных повседневных практик. В нашем случае мы попробуем увидеть в этих *двух перспективах явление социальной интеграции*.

Что можно сказать о явлении социальной интеграции с точки зрения макропроцессов? Самое важное это то,

что конфигурация интегративных социальных процессов тесно – и можно даже сказать взаимоопределяюще – связана с *состояниями социальной стабильности – нестабильности*. Этот на первый взгляд тривиальный факт становится не таким тривиальным, если мы попробуем задаться вопросом оценочного характера – что считать благом для общества – стабильность или нестабильность и, соответственно, является ли благом социальная интегрированность. Под благом в данном случае мы будем понимать все ту же способность к устойчивому эволюционному развитию, к эволюционным изменениям без угрозы катастрофических обрывов. Оказывается, нелинейная теория дает основание для взвешенного ответа – сама по себе интегрированность может работать как во благо, так и наоборот. Все зависит, как всегда, от *меры этой интегрированности*. Вот о мере и следует говорить предметнее.

Я раньше неоднократно пыталась дать типологизацию упомянутых состояний *социальной стабильности – нестабильности*, предлагая рассматривать не два, а три формата таких состояний – собственно стабильность, нестабильность первого и нестабильность второго рода [7]. Эти состояния принципиально различаются своими системными параметрами, что особо важно, прогнозами по части возможности этого самого устойчивого эволюционного развития. И при этом мера и *формат присутствующей в них интегрированности* является одной из определяющих характеристик.

Главным понятием, которое позволяло мне ввести эти разделения стабильных – нестабильных состояний было понятие *социальной энтропии*. Это понятие как нельзя лучше подходит и для тех новых штрихов в концептуализации социальной интеграции, которые мы ищем.

Здесь снова вынуждена позволить себе небольшое методологическое отклонение, чтобы сказать несколько слов о тех дискуссиях, которые ведутся вокруг правомочности использования *понятия энтропии в социологии*. Действительно, в научный обиход оно было введено в научных

сферах, далеких от гуманитарных, касалось вопросов, связанных с термодинамическими процессами (Р.Клаузиус, 1895 г.). Но необходимость того или другого понятия подтверждается или отрицается не столько дискуссиями, сколько актуальными научными практиками. Поскольку вопросы порядка и беспорядка (хаоса) оказываются важными для многих дисциплин, то и обращение к этому понятию стало логичным для физиков и астрономов, биологов и лингвистов, экономистов и политологов. Так как социологам тоже не обойтись без представления о наличии или отсутствии социальной упорядоченности, то и здесь использование представления о социальной энтропии как мере социальной неупорядоченности становится логичным. Хотя, конечно, его внедрение в социологическое понятийное поле идет не без сопротивления, но это является вполне нормальным для понятийных новшеств, особенно в случае их негуманитарного происхождения. С моей точки зрения, социологическая востребованность этого понятия продиктована прежде всего тем, что просто удовлетвориться полярными понятиями порядка и хаоса социологии никак нельзя в силу именно тех неоднозначностей, которые сопровождают представления о стабильности, с одной стороны, и нестабильности – с другой. Что здесь хорошо, а что плохо с точки зрения перспектив социального развития? На этот вопрос нет ответа в терминах порядка или хаоса, но есть ответ в терминах меры порядка (хаоса) – меры социальной негэнтропии (энтропии). Более того, здесь возможны даже условные числовые показатели, позволяющие выстраивать смысловую картину процесса. Есть некий энтропийный диапазон (коридор), в котором только и возможны эволюционные, безкризисные социальные изменения. Об этом поговорим несколько ниже.

Пока вернемся к социальной интеграции. Что нам здесь дает понятие социальной энтропии? Обнаружив связь между этими двумя понятиями – социальной интеграции и социальной энтропии – мы получим возможность

проложить мостик к упомянутым типам социальной стабильности – нестабильности, которые как раз через энтропийные показатели и определяются. А уже это позволит сделать оценочные выводы по поводу того, какая интеграция является оптимальной с точки зрения эволюционных перспектив того или иного общества.

Начнем с определения социальной интеграции, которое может быть соотнесено с понятием социальной энтропии.

Интеграцию в данном случае я бы *определила* как меру связанности членов общества, меру скоррелированности, согласованности их практик. Говорить здесь имеет смысл именно о практиках, как системе устоявшихся привычных, лишь частично отрефлексированных действий. При этом интеграция на уровне слов (деклараций) в качестве предмета исследования вряд ли может представлять практический интерес. Не интересна в данном случае и та скоординированность, которая возникает как результат внешней регуляции, наличия внешнего координатора. Это может быть скорее ситуативным сотрудничеством, а может просто одновременным выполнением команды, что к интеграции отношения не имеет.

Наличие связанности, согласованности практик, в свою очередь, означает наличие определенного социального порядка, наличие структурированности социальных отношений. Если позволить себе говорить о некоей мере интегрированности (допуская, что связанность может быть большей или меньшей), то мы сразу выходим на представление о мере упорядоченности, что и является смысловой квинтэссенцией понятия социальной энтропии, а вернее – негэнтропии (понятие как бы симметричное понятию энтропии и означающее меру порядка, а не меру хаоса). Таким образом, мы можем сказать – чем выше интегрированность того или иного общества (сообщества), тем ниже его энтропийные показатели.

И здесь есть один существенный момент – в рамках самоорганизационных моделей мы должны отказаться от желания рассматривать социальную интеграцию как статиче-

ский факт, а только как факт процессуальный. Иными словами, это то, что существует только на уровне повседневных непрерывно воспроизводящихся взаимодействий. Этот запрет следует прежде всего из теоретических представлений – все самоорганизационные порядки (социальные структуры) всегда процессуальны. А именно эти структуры и дают то, что можно называть реальными самовоспроизводящимися социальными интегрированностями. Ранее малая скорость социальных изменений позволяла не замечать этот факт на эмпирическом уровне. Но это уже невозможно в ситуации нашей, по определению Баумана, “текучей современности”. И тогда интеграция – это по определению процесс.

Но здесь есть одна тонкость, имеющая отношение к связи микро- и макро- уровней интегративных процессов. Процессуальная природа интеграции хорошо заметна на микроуровне, уровне повседневных практик-взаимоотношений. На уровне макроструктур, отдаленного рассмотрения социального ландшафта мы можем видеть достаточно стабильные конфигурации интегрированностей, можем видеть разные их сочетания, но можем наблюдать и быстро сменяющиеся картины возникновения – распада островков интегрированности¹. Все это имеет прямое отношение к нашей задаче – показать, как разные конфигурации интегрированностей влияют на перспективу устойчивого развития, относительно стабильного эволюционного движения общества.

Сначала пропишем некоторые основные характеристики *состояния процесса* интеграции некоего условного общества, используя при этом понятие социальной энтропии. Эти такие характеристики:

¹ Здесь необходимо некоторое терминологическое уточнение. Близкие по звучанию и написанию слова “интегрированность” и “интегрированность” носят в данном случае разную смысловую нагрузку. В первом случае это причастие, указывающее на процесс интеграции, а во втором – существительное, обозначающее социальные структуры, островки социальной упорядоченности, возникающие как результат интеграции.

1. *Уровень общей негэнтропии* – мера актуальной интегрированности.

2. *Картина изменения показателя общей интегрированности, конфигурация процесса изменения.* Он может меняться *стремительно* – рост энтропии, кризис, быстрая дезинтеграция или, наоборот, быстрое падение энтропии, быстрая консолидация, рост сплоченности. Этот показатель может меняться *постепенно*, дрейфуя к большему порядку или, наоборот, к большему беспорядку. Может совершать какие-то колебательные движения в рамках определенного диапазона энтропии – диапазона интегрированности.

3. *Распределенность интегрированности (негэнтропии)* по социальному пространству – рельеф социального ландшафта. Это очень важный показатель. Если первый можно было назвать “средней температурой по госпиталю”, второй – динамикой изменения этой температуры, то этот показатель уже позволяет говорить о качестве имеющейся в обществе интегрированности, и о перспективах, при этом открывающихся. Если *распределение равномерное* (относительно, конечно, как и всякий ландшафт), то мы имеем что-то типа равнинного социального пейзажа. Вопрос: это равнина возделанная и ухоженная или запущенная и поросшая бурьяном? Иными словами, имеем равную по всему пространству низкую энтропию (равномерно высокоинтегрированное пространство) или равную высокую энтропию – по сути, распадающееся социальное пространство. Если *распределение неравномерное*, то имеем “горбы и впадины”. Это означает, что есть интегрированные группы – может, гражданские, может, религиозные, криминальные, молодежные. Важно, какой ареал они захватывают, сколько их, насколько они дифференцированы между собой (потенциал слияния или усиления конфронтации). И если обращаться к образным представлениям, то здесь более подходящим будет уже не образ просто ландшафта (устойчивость), а образ подвижного ландшафта, когда какая-то гора (локальный порядок, понижение энтропии)

может опускаться и выравниваться, а на равнине может возникать возвышенность. Оно так и есть в физическом ландшафте, только там это процесс длительный, а на социальном ландшафте более быстрый, а особенно сейчас, когда фиксируется феномен “текучей современности”.

Итак, уровень энтропии, процесс ее изменения и формат распределенности оказываются определяющими для характеристики актуального состояния социального ландшафта. Поскольку выше мы связали негэнтропийные показатели с уровнем интегрированности, то аналогичным образом мы можем сказать – картина интегрированности будет сходной и включать, как варианты, общую высокую интегрированность, общую низкую интегрированность, наличие локальных холмов – локальных интегрированностей.

Что этот перевод с языка интеграции на язык энтропии дает нам в связи с поставленной выше задачей – связать социальную интеграцию с перспективами устойчивой социальной эволюции?

И вот здесь уместно поговорить о тех трех вариантах стабильности – нестабильности, которые мы упомянули выше.

Нелинейная теоретическая рамка требует выделения трех качественно различных состояний – действительно *стабильных, нестабильности первого рода* (которые часто какраз и называют стабильностью) и *нестабильности второго рода*, которая действительно таковой является для любого наблюдателя в силу очевидной кризисности таких состояний. Отличаются эти состояния уровнем социальной энтропии, а значит уровнем социального порядка. А в нашем случае – конфигурацией социальной интегрированности.

Стабильные состояния – это состояния очень низкой энтропии, можно сказать, близкой к нулевой. И, соответственно, это состояния очень высокой социальной упорядоченности. А значит – *очень высокой социальной интегрированности*. Общество живет как один целостный орга-

низм, практики его членов ритмизированы, коррелированы. Несложно узнать здесь признаки традиционного общества, практики членов которого веками регулировались обычаями, ритуалами, мифами. Общий разделяемый всеми миф, коллективные представления, ритуалы, его поддерживающие обеспечивали ту скоординированность практик, которая и делала общество интегрированным, высоко упорядоченным, низкоэнтропийным.

Здесь упомяну еще об одном важном моменте, присутствующем в социосамоорганизационных концептуальных моделях. Он состоит в утверждении – самоорганизационные механизмы социального структурирования – это механизмы, по сути, культурного характера, поскольку опираются на социоструктурирующий потенциал ритуально-мифологического и игрового взаимодействия (игрового в смысле Хейзинги [8], полагавшего, что игра является основным культурообразующим форматом взаимодействия). Кроме традиционного общества, к этому разряду стабильных обществ следует отнести те типы обществ тоталитарных, где еще (уже?) силен базовый миф, лежащий в основе возникновения такого общества. Так, советское общество долгое время можно было считать стабильным и высокоинтегрированным в силу наличия большого количества членов, разделявших тот миф коммунистического рая, на котором это общество конституировалось. Но с точки зрения перспектив устойчивого эволюционного развития такие общества очень уязвимы. Причина теоретически легко объясняется – низкая энтропия лишает систему (в данном случае социальную) того уровня хаоса, инаковости, маргинальности, который в ситуации отсутствия внешних дестабилизирующих вызовов этим обществом отрицается и подавляется, но в ситуации появления таких внешних вызовов становится адаптивным источником. Иными словами, слишком высокая интегрированность хороша только в условиях отсутствия независимых от общества дестабилизирующих факторов, таких, к примеру, как экспансия чуждых культурных поряд-

ков, климатические факторы, природных катаклизмов, эколого-эпидемиологических, разрушающих войн и т.д. По сути, речь идет о закрытом существовании в стабильных внешних условиях. В этом смысле вполне понятно, почему обнаруживаются племена, которые сохраняют тождественность своего жизненного уклада и его мифологическую основу в течение столетий, и на которых не оправдываются формационные модели социальных изменений. Причина – их полная изолированность и стабильность природных условий жизни. Но как только эти племена соприкасаются с внешними цивилизационными вмешательствами – разрушение их внутренней стабильности и интегрированности можно гарантировать.

Если попробовать подкрепить образные представления некоторыми условными цифрами, то эти состояния стабильности могут характеризоваться уровнем энтропии ниже 20%. Иными словами, от самого идеального 100% порядка здесь наблюдаются только малые отклонения не выше 20%. Согласно различным энтропийным теориям [9] этого недостаточно для наличия в обществе высокого адаптивного потенциала.

По мере того, как в силу различных обстоятельств интегрирующая сила первичного единого мифа иссякает, мы можем утверждать – имеет место рост социальной энтропии, что неминуемо ведет к нестабильности. И вот здесь нужно говорить о нестабильности во множественном числе. По отношению к нашей проблеме это *нестабильность первого рода*, которая как раз и открывает возможность эволюционного развития, и *нестабильность второго рода*, которая тоже открывает варианты для серьезных изменений в обществе, но их далеко не всегда можно назвать эволюционными. В том случае, если под последним понимать не только технический, но и гуманитарный прогресс.

Начнем с *нестабильности второго рода и соответствующей ему конфигурации социальной интеграции*. Она как бы полный антипод стабильности. Уровень социальной энтропии здесь высок настолько, что социальный ланд-

шафт представляет собой множество маленьких локальных порядков при практическом отсутствии связей между ними. Иными словами, об интеграции здесь можно говорить только на уровне самых локальных сообществ типа семьи или близких друзей. Показатели, с помощью которых социологи могут замерять такую ситуацию, есть показатели круга доверия, взаимной поддержки, социальной дистанции. Ведь интеграция должна сопровождаться усилением всех этих параметров. Их низкие значения говорят, соответственно, о высокой энтропии общества в целом. Как раз в случае этой нестабильности мы будем эту картину наблюдать. Снова-таки, для наглядности, это можно выразить количественно – уровень энтропии, переходящий показатель 38–40 %, указывает на тот уровень социальной дезинтегрированности, после которого наступает какое-то радикальное, революционное изменение в устройстве такого общества. Это тот уровень разобщенности, а значит и неупорядоченности, несогласованности практик, когда социальная ткань только и ждет малого толчка, чтобы пойти на разрыв. Но что важно – разрыв, ведущий к усилению показателей интеграции в тех частях, что при этом образуются. Альтернативным вариантом выхода из кризиса есть появление основы для новой общей интегрированности, что позволяет избежать разрыва.

Во всем сказанном выше нужно подчеркнуть один очень важный момент – везде речь идет о самоорганизационном уровне рассмотрения социальной системы. Его ни в коем случае нельзя путать с организационным. Последний держится на внешнем принуждении, первый – на внутренней мотивации и интериоризированности норм. При переходе из уровня самоорганизации на уровень организационный обеспечивающие социальный порядок нормы отношений из сферы культуры переходят в сферу социального контроля, и успешное их выполнение гарантируется больше внешним принуждением, а не фактором культурной погруженности человека, освоенности этих норм на уровне того, что Бурдье называл габитусом. Если эти два

типа социального порядка не различать, тоталитарные общества могут показаться однозначно низкоэнтропийными и высокоинтегрированными, но это справедливо только в том случае, если конституирующая их идеология еще работает как мифология, а не выхолощена в инструмент внешнего идеологизированного насилия. В последнем случае видимая упорядоченность общества очень уязвима, чаще всего на самоорганизационном уровне мы там имеем нестабильность второго рода, которая заканчивается масштабными качественными трансформациями в случае малейшего внешнего толчка. В качестве примера можно привести СССР в последние годы его существования. К тому времени утратил силу и истощился пресловутый советский коллективизм, который в первые годы советской власти был действительно живым, был продуктом советского мифа и основой высокого уровня социальной интегрированности. Распад СССР был естественным следствием такого роста энтропии и падения интегративных показателей.

Здесь, собственно, *вывод, касающийся того типа социальной интеграции*, который соответствует *нестабильности второго рода*. В этом случае мы наблюдаем высокую социальную энтропию, множество малых островков социальной интегрированности при общей высокой дезинтегрированности. Такая ситуация практически закрывает перспективы эволюционного развития социальной системы. Наиболее вероятный сценарий – революционные перемены, после чего равновозможными являются несколько сценариев: 1) поглощение данного общества другим с более сильной интегрирующей мифологией, которая не навязывается, а реально принимается членами общества (не важно – социальный или религиозный она при этом носит характер); 2) появление в результате кризисных, а то и революционных событий, собственной новой интегрирующей мифологии, снижающей энтропию данного общества; 3) распад общества на несколько частей, каждая из которых объединяется на основе уже своей

собственной мифологии, позволяющей этим частям обрести в себе новое единство. Все эти процессы мы легко можем наблюдать на примерах всех обществ, проходивших через стадии революционных потрясений. Украина за все годы независимости здесь является ярким примером. Особенно это касается ситуации накануне революционных событий 2013–2014 гг. К началу этих событий уровень общей энтропии и социальной дезинтегрированности был очень высоким, ареалы доверия практически не выходили за круг семьи и близких друзей. И хотя прогнозы большинства экспертов не говорили о возможности начала революционных событий, используемые здесь модели заставляли думать по-другому. Кризис в таких случаях неминуем, что для автора было очевидно еще за два года до его начала [10]. В момент написания этой работы данный кризис, только перешедший первую революционную точку бифуркации, обострился еще и энтропийными вбросами из-за пределов страны. Высокая неустойчивость каждый день меняет меру вероятности для каждого из названных вариантов, но это и есть картина поведения социальной системы в ситуации бифуркации, когда всякая случайность, всякое иногда даже малое внешнее воздействие может столкнуть процесс в ту или другую сторону.

И теперь, наконец, о состоянии *нестабильности первого рода*, которое и позволит судить о тех форматах социальной интеграции, которые позволяют обществу генерировать ресурсы, необходимые для стабильного эволюционного развития. Общий уровень энтропийных показателей (меры интегрированности) в этом случае соответствует энтропийному коридору. Это значит, что общая энтропия находится где-то на уровне 30% с небольшими колебаниями вокруг этого показателя. На уровне повседневных практик это может означать, образно говоря, следующее: из троих людей в нашем окружении мы двоим доверяем, а одному нет. Из трех врачей, к которым мы обратились, результаты лечения нас удовлетворили в двух случаях. Из трех просьб о помощи, направленной нам, мы в двух

случаях готовы были откликнуться. И, наоборот, в трех случаях, когда нам была нужна помощь, в двух нашелся тот, кто нам помог. Таким образом, как видно, не все в таком обществе идеально. Но именно в этом потенциал быстрой перестройки в ситуации внешних вызовов. То, что мы не доверяем всем без исключения, означает, что мы готовы проверять, поддерживаем те внутренние ресурсы, на которые способны в этих случаях опираться. Врач, не вызывающий у нас доверия, может оказаться сторонником методов лечения, не принятых данной медицинской парадигмой, но это не значит, что разрабатываемые им методы не окажутся востребованными снова-таки в ситуации кризисных вызовов. Конечно, эти “двое из троих” не будут появляться случайно, это будет происходить в рамках достаточно устойчивых групп доверия, поддержки, согласия, которые и будут составлять ареалы интегрированности. Именно эта формула “два из троих”, а не “один из троих” позволяет говорить о том, что эти группы интегрированности будут достаточно большими. И не важно, какая будет интегрирующая культурная (самоорганизационная) база – религиозная, профессиональная, этническая, гражданская, клубная или какая-то еще. Важно то, что такой формат социальной интегрированности дает обществу ресурсы (отношений, связей, контактов, доверия, готовности помочь) для эволюционного преодоления возникающих препятствий собственного развития.

Из всего сказанного следует вывод – представление о социальной интеграции, концептуально обогащенное с помощью понятия социальной энтропии, позволяет утверждать – мера социальной интегрированности может выступать одной из основных характеристик общества, позволяющей выстраивать прогнозы о возможной траектории его дальнейшего развития. При этом в зону высокого кризисного риска попадают как высоко-, так и низкоинтегрированные общества. Оптимальной с точки зрения возможности устойчивого эволюционного развития оказывается та мера интегрированности, которая по-

зволяет обществу пребывать в благоприятной с этой точки зрения зоне энтропийного коридора.

Литература

1. *Бауман З.* Индивидуализированное общество / Зигмунд Бауман. – М. : Логос, 2005. – 390 с.
2. *Валлерстайн И.* Конец знакомого мира: Социология XXI века / Валлерстайн И.; Центр исследований постиндустриального общества. – М. : Логос, 2003. – 368 с.
3. *Майнцер Клаус.* Сложносистемное мышление: Материя, разум, человечество. Новый синтез (Синергетика: от прошлого к будущему) / Клаус Майнцер. – М. : Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2009. – С. 422–423.
4. *Лефевр В.А.* Алгебра совести / Владимир Лефевр. – М.: Когито-Центр, 2003. — 426 с.
5. *Пигалев А.И.* Бог и обратная связь в сетевой парадигме Грегори Бейтсона / А.И. Пигалев // Вопросы философии. – 2004. – № 6 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : cat4chat.narod.ru/pigalev.htm
6. *Бевзенко Л.Д.* Социальная самоорганизация Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Бевзенко Л.Д. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2002. – 437 с.
7. *Бевзенко Л.* Культурна регуляція соціальної поведінки в ситуації нестабільності: теоретична концептуалізація та емпірична констатація на прикладі практик успіху / Любов Бевзенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2012. – №2. – С. 90–120.
8. *Хейзинга Й.* Homo Ludens : статьи по истории культуры / Хейзинга Й. – М. : Прогресс-Традиция, 1997. – 416 с.
9. См. например: *Седов Е.А.* Одна формула и весь мир / Седов Е. – М. : Знание, Наука и прогресс, 1982 ; *Седов Е.А.* Информационно-энтропийные свойства социальных систем / Е.А.Седов// Общественные науки и современность. – 1993. – №5. – С. 92–101; *Давыдов А.А.* Существует ли мера социальной гармонии? / А. Давыдов// Социологические исследования. – 1988. – №5. – С. 72–74.
10. *Бевзенко Л.* Страна: вид из окна / Любовь Бевзенко// Зеркало недели. Украина. – 2011. – 9–16 декабря.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ВЛАСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ: ОТ ПРИНУЖДЕНИЯ К ИНФОРМАЦИОННОМУ ГОСПОДСТВУ

В статье проанализированы тенденции трансформации властных отношений. Внимание акцентировано на смысло-творящей функции правящих элит. В условиях технологизации и информатизации социальной жизни принуждение и угроза санкций как основные механизмы власти используются меньше. Более эффективными механизмами управления становятся влияние, убеждение, коррекция ценностно-символического мира индивидуума.

У статті проаналізовано тенденції трансформації владних відносин. Увагу акцентовано на смислоутворюючій функції правлячих еліт. В умовах технологізації та інформатизації соціального життя примус і загроза санкцій як основні механізми влади використовуються менше. Більш ефективними механізмами управління стають вплив, переконання, корекція ціннісно-символічного світу індивідуума.

Tendencies of transformation of power relations have been analyzed in the paper. Attention is concentrated on the sense-making function of ruling elites. The compulsion and threat of sanctions are used less as the basic power mechanisms in conditions of technologization and informatization of social life. The influence, persuasion, and correction of the value-symbolic world of an individual become more efficient control mechanisms.

Ключевые слова: власть, правящая элита, информатизация, влияние, смыслы, ценности.

Ключові слова: влада, правляча еліта, інформатизація, вплив, смисли, цінності.

Keywords: power, the ruling elite, information, influence, meanings, values.

Власть всегда подразумевает отношения подчинения, что было детально рассмотрено в одной из наших работ [5]. Тенденции развития социальных отношений привели к постепенному росту уровня свобод граждан, большему их вовлечению в политические процессы. Соответственно, во внутренней политике многих государств формы подчинения в силовых или жестко директивных вариантах, будучи эффективными лишь в краткосрочной перспективе, постепенно утрачивали свою эффективность и использовались все реже. Власть же всегда нуждается в закреплении и воспроизводстве отношений между подчиняющим и подчиняющимся, доведения их до опривыченного состояния. Институционализируясь, властные отношения обретают не только свои организационные формы, но и переходят в состояние укорененных традиций, устоявшихся политико-культурных практик, моделей политического поведения, взаимоотношений внутри власти и масс-элитных отношений. И здесь сила санкций и страха от угрозы их применения имеет наиболее уязвимую позицию. Власть держится на многих эмоциональных и рациональных «столпах». И в этой конструкции подчинения объекта и, что самое главное, признания им своего подчинения, страх применения санкций будет играть очень кратковременную и неуверенную роль.

Если создание моделей подчинения в том или ином обществе формируется исторически, исходя из условий его существования и факторов, влияющих на него, то закрепление форм властных отношений и самих политических институтов постоянно проводится самими политическими элитами, которые заинтересованы в установлении и сохранении определенной конфигурации социального порядка. Политической системе недостаточен только установленный легальный порядок реализации государственной власти, ей необходима его легитимация, утверждение в восприятии и регулярных практиках граждан. Что невозможно без информационного обмена между государством и обществом, регулярно и системно проводимой

воспитательной и пропагандистской работы, формирования, прививания и закрепления у граждан поведенческих моделей, соответствующих логике этой системы. В концентрированном виде такая политика государственной власти проводилась посредством трансляции и утверждения в общественном сознании идеологием, а также (в более завуалированном виде) мифологием.

О легитимации власти, политических режимов в тех или иных обществах написано множество работ. В частности, перечисляя только работы украинских социологов, можно назвать теоретические работы В.Резника [12], А.Шульги [15], значительные фрагменты которых посвящены исследованию становления и развития понятия “легитимация” в социологической науке. Осмысление власти на уровне символических структур было выполнено в работах В.Бурлачука [3], Н.Соболевой [14]. Общие процессы легитимации власти в украинском политическом пространстве затрагивались в работах Н.Паниной и Е.Головахи [4]. Роль смыслообразующих элит в механике легитимации политических режимов рассматривалась в работе Н.Шульги [16]. Социальная легитимация украинской государственности с точки зрения методологических и методических проблем ее изучения проанализирована в работах А.Резника [13]. Таким образом, исходя из насыщенности социологического научного дискурса теоретическими и прикладными исследованиями по проблеме легитимации власти вообще и государственной власти в частности, мы можем сконцентрировать внимание на более узком фрагменте этого поля. Речь идет о роли политических элит в формировании и утверждении иерархических социальных порядков, основанных на них политических системах и, что самое важное, своего места в них.

Непропорциональность распределения власти в любом социальном образовании зиждется в первую очередь на основании объективности иерархизации, закономерность которой была впервые сформулирована Р.Михельсом в “железном законе олигархии”. Однако диспропорции во

властных отношениях имеют и субъективные основания. Существование и обоснование иерархизированных социальных систем, свое место в которых занимают и будут занимать “избранные” в том или ином виде, и производная от этого непропорциональность распределения власти являются одним из главных интересов элит. Во многом формирование и утверждение тех или иных моделей властных отношений является продуктом деятельности самих правящих элит. Российский исследователь О.Малинова справедливо отметила, что “политические элиты неизбежно участвуют в производстве и воспроизводстве смыслов – идей, символов, нарративов, норм и т.п. ...Функция производства смыслов является неотъемлемой частью деятельности элит” [10, с. 280].

В истории политической идеологии можно проследить эволюцию идей о могуществе элит и обоснованности их власти над массами. Эта эволюция базировалась на смене качеств, наиболее востребованных в обществах в тот или иной период их развития. Военную силу потеснило (но не отменило) благородное происхождение и богопомощие как идеологическое обоснование власти благородных. В условиях капитализма были нивелированы жесткие границы элиты образца феодальной аристократии. Богатство стало универсальным и гибким критерием элитарности, а либерализм – идеологическим обоснованием справедливости существования элиты богатых среди бедных масс. Власть и богатство, не будучи тождественными по смыслу, стали практически неразрывными понятиями. Г.Моска еще в конце XIX в. вывел формулу взаимосвязи и взаимовоспроизводства между богатством и властью: “Богатство создает политическую власть так же, как и политическая власть создает богатство”. Однако XX в. с ускоренными темпами технологического прогресса, углублением специализации труда и производства (как материального, так и нематериального), “революцией менеджеров” внес свои коррективы в конфигурацию элитных структур. Собственность и богатство перестали быть основой существ-

вова иерархических систем в социумах. Отсюда выводы Миллса о властвующей элите США, занимающей руководящие позиции в главных социальных институтах [11].

Как уже отмечалось выше, со второй половины XX в. такие “чистые” капиталы, как деньги и собственность, теряют свою ликвидность как элитообразующий фактор. Богатство как критерий выделения элитных групп и как основание их претензий на господствующие позиции в том или ином обществе изживает себя, становится второстепенным, вспомогательным фактором. На смену ему пришло знание. Причем расширение доступа к высшему образованию до сих пор не смогло ликвидировать дефицит знания. Еще в 70-е годы Д.Белл писал, что “для пост-индустриального общества более значимым становится не переход от собственности или политических критериев к знанию как фундаменту новой власти, а *изменение характера самих знаний*” (курсив наш. – А.З.) [2, с. 462]. Последнее подразумевает владение эксклюзивной информацией, эффективное использование которой может дать материальный доход, оперативное (пространственное или временное) преимущество, информационную и политическую власть. Шведские исследователи А.Бард и Я.Зодерквист считают, что главную роль уже в ближайшем будущем будет играть информационное господство [1]. Это, в свою очередь, приведет к тому, что на смену плутократам, сменившим ранее родовую аристократию, придут нетократы – элиты сетей. Элитность будет определяться таким качеством, как нахождение в сетевых узлах, на пересечении потоков и магистралей социальной жизнедеятельности (которая все более уходит в информационное пространство), что, собственно, и будет давать власть. Причем это сетевое владычество осуществляется не только в плоскости реальной социальной структуры [7, с. 388–391], но и на виртуальном уровне, в информационном пространстве. Как отмечают Барт и Зодерквист, важно владеть нужным и полезным знанием. Хотя в современных условиях гораздо проще быть погребенным под горами ничего не знача-

щей, бесполезной, а зачастую и искаженной информации. Современную же элиту составляют именно те “избранные”, которые умеют отметать бесполезную информацию и эффективно применять нужные знания. При этом над знанием как ценным ресурсом сохраняется контроль.

Элитные группы, будучи более инициативными, всегда опережают неэлитные социальные группы. Исходя из конъюнктуры и возможностей поддержания или преобразования сложившейся системы иерархических отношений, элиты стараются сохранить контроль и свою власть над массами. В условиях безоговорочного господства элит в информационном пространстве ценностно-символический мир массового общества постоянно подвергается коррекции, где одни составляющие консервируются, сохраняются неизменными. Другие – актуализируются, на них заостряется внимание. Третьи подвергаются реставрации, разархивации. Четвертые, наоборот, подвергаются шельмованию и высмеиванию с намерением уменьшить их значимость. Пятые замалчиваются и тщательно “архивируются”, говорить о них представляется как дурной тон. Примеров можно привести много, но это является темой отдельной работы. В данном случае мы хотели бы констатировать факт усиливающейся тенденции, где распространение информационных технологий сопряжено с изменением самого характера властных отношений между подчиняющим и подчиняющимся. Во-первых, с распространением телевидения и Интернета существенно упростился доступ к каждому элементу массового общества, информация стало доносить проще, быстрее и качественнее. В данном случае мы имеем дело с эффектом “сжатия пространства”. Во-вторых, несмотря на имеющееся многообразие возможностей, которое сегодня предоставляет информационное поле, там тоже выстраивается определенная иерархическая сеть, через которую транслируется информация. Появляются глобальные центры или узлы, которые задают тон подачи информации, приемлемые точки зрения, допустимые в ее контенте. От глобальных

узлов “отшлифованная” информация перенимается национальными ретрансляторами, от них – региональными. При этом речь здесь идет не только о СМИ (хотя они играют важнейшую роль в этом процессе), но о гораздо более широком круге агентов. В нынешних условиях национальные информационные поля отдельных государств уже не могут быть полностью независимыми. “Смыслотворящие” элиты в условиях широкой торговли знанием, как отмечал Н.Шульга, вынуждены включаться “в банальные рыночные отношения, что нарушает первозданность, чистоту и главное – независимость ее творчества” [16, с. 186]. Не только отдельные субъекты информационного поля (парламентарии, литераторы, эксперты из разных отраслей знания, журналисты, преподаватели вузов и др.) могут вольно или невольно стать ретранслирующими агентами, но и целые социальные институты (например, институт образования). При всей важности этой проблемы для темы нашей работы детально углубляться в нее мы не будем. При этом считаем необходимым подчеркнуть все более повышающуюся роль информации и массовых коммуникаций в социальных отношениях вообще (о чем еще в середине XX в. писали П.Лазарсфельд и Р.Мертон [8]) и во властных отношениях в частности. Очевидно, что в информационном обмене роль неэлитных групп будет в основном потребительской, но никак не продуцирующей. В 1950-х годах Ч.Р.Миллс писал о переплетении в единое ядро правящей элиты США политического директората, представителей корпораций и генералитета. Сейчас в этот элитный пул можно смело добавлять директоров и главных редакторов крупнейших медиахолдингов, авторитетных представителей экспертных сообществ, ученых, активных участников сетевых сообществ, дающих эксклюзивную информацию, и других акторов, находящихся на пересечении важнейших информационных потоков. Так или иначе, смыслотворящая, информационно-генерирующая элита всегда будет тесно связана с властью и власть предержащими тем или иным образом,

вольно или невольно, а массам остается роль статистов и потребителей информации.

Здесь уместна постановка следующего проблемного вопроса: можно ли непосредственное господство элит над умами и поступками масс считать “чистой властью”? Думаем, что для этого есть все основания. Объект (массы) даже может не ощущать и, тем более, не осознавать власть над собой со стороны конкретного субъекта (элиты), но при этом сохраняется их подчинение как результирующий эффект информационного воздействия элит. Пересмысливая логику веберовского определения власти, можно отметить, что в современных условиях элиты не осуществляют власть вопреки воле объекта (масс), поскольку они сами и формируют эту волю, мировоззрение, интересы, цели, предпочтения. Именно об этом писал С.Льюкс, обосновывая свою трехмерную модель власти. В современных условиях сфера власти не ограничивается только поведением, а включает в себя и контроль над ценностями и убеждениями [9, с. 27, 45].

Массовым обществом в современном его виде становится проще управлять. Это звучит парадоксально с учетом усложнения самого процесса и технологии управления. Однако именно в условиях стремительной технологизации мира, сопровождающимся колоссальным ростом объемов информации и вместе с тем “сжатия пространства”, люди во всем мире все быстрее освобождаются от былых рамок социального контроля, традиционных норм и ограничений. Реальные социальные сети уступают место виртуальным. Общества становятся все более индивидуалистичными, но вместе с тем и все более атомизированными, где человек превращается в одинокий “байт” в цифровом измерении. При всем богатстве выбора информации люди становятся все более одинокими и все менее защищенными от ее неконтролируемых потоков. При этом большинство граждан в массовом обществе, как отмечал С.Кара-Мурза, “не желает тратить ни душевных и умственных сил, ни времени на то, чтобы просто усомниться в сообще-

ниях” [6, с. 24]. Все это накладывает на феномен переизбытка информации и дефицита подлинного знания. Люди оказываются погребены под массой ничего не значащей, а подчас и вредной информации, их внимание постоянно переключается на второстепенные темы. В таких условиях, где устанавливается фон перманентной “бессобытийной многособытийности” [16, с. 187], не могут быть сформированы устойчивые социальные группы, которые могли бы артикулировать свои реальные интересы и предпринять коллективные действия для их защиты. Идеология демократии становится наиболее востребованной, поскольку необходимость использования прямого принуждения через директивы, угрозы применения санкций и т.п. становятся слишком затратными и малоэффективными. Демократия же используется в качестве обоснования установившихся форм социально-политических и социально-экономических отношений, ни в коей мере не утративших своей иерархичности и непропорциональности. Изменяются ситуативные игроки, но неизменной остается сама система властных отношений. Именно в таком ключе Й.Шумпетер охарактеризовал современную западную демократию, которая “означает лишь то, что народ имеет возможность согласиться или не согласиться, чтобы им правила та или иная личность” [17, с. 352]. Общество трансформируется в потребительскую массу и электорат (что в принципе одно и то же), поскольку ему дают выбирать только из заданного “коридора” дозволенного. Описывая современные технологии манипуляции массовым сознанием, С.Кара-Мурза точно обозначил в этих процессах роль социальных интересов, которые связывают между собой атомы гражданского общества. “Удары по каким-то точкам (идеям, смыслам) большого ущерба для целого не производят... Зато эта ткань трудно переносит “молекулярные” удары по интересам каждого (например, экономические трудности). Для внутренней стабильности нужно лишь контролировать “веер желаний” [16, с. 47].

В заключение отметим, что проблема элиты и типов ее господства в конкретные периоды ее функционирования

всегда связана с ресурсами. Ресурсы являются определяющим фактором формирования правящих элит и утверждения их господства в том или ином обществе. Ресурс всегда имеет ценность лишь в условиях ограниченности своих объемов, когда спрос на него стабильно превышает предложение. Поэтому властеобразующая и элитообразующая база ресурсов зачастую содержится в условиях контролируемого дефицита со стороны самих правящих элит. Если дефицита нет, то его необходимо создать. Иначе всеобщий доступ уничтожит как элитарность, так и сами основания властных отношений. Ресурсом новейшего периода истории человечества стало знание, а властные отношения обрели тенденции трансформации в информационное господство элитных групп, которые используют механизмы смыслообразования и перманентной коррекции ценностно-символического мира масс.

Литература

1. Бард А. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма / А.Бард, Я.Зодерквист ; Стокгольмская школа экономики. – СПб., 2004. – 252 с.
2. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Белл Д. – М. : Academia, 1999. – 956 с.
3. Бурлачук В. Символ и власть. Роль символических структур в построении картины социального мира / Бурлачук В. – К. : ИС НАНУ, 2002. – 266 с.
4. Головаха Е Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до “оранжевой революции” / Е.Головаха, Н.Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – №3.
5. Зоткин А. Проблемные зоны концептуализации власти / А. Зоткин // Соціальні виміри суспільства. – 2013. – Вип. 5 (16). – С. 211–221.
6. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием / Кара-Мурза С. – М. : Алгоритм, 2000. – 736 с.

7. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Кастельс М. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

8. *Лазарсфельд П.* Массовая коммуникация, массовые вкусы и организованное социальное действие / П. Лазарсфельд, Р. Мертон // Назаров М.М. Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследований. – М. : Едиториал УРСС, 2000. – С. 138–149.

9. *Льюкс С.* Власть: Радикальный взгляд / Льюкс С. ; пер. с англ. А.И.Кырлежева ; Гос. ун-т. – Высшая школа экономики. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 240 с. – (Политическая теория).

10. *Малинова О.Ю.* Политические элиты как “производители смыслов” российской политики: к постановке проблемы / О.Ю.Малинова // Элиты и общество в сравнительном измерении: сб. ст. / под ред. О.В. Гаман-Голутвиной. – М. : Российская пол. энцикл. (РОССПЭН), 2011. – С. 280–293.

11. *Миллс Р.* Властвующая элита / Миллс Ч.Р. ; пер. с англ. Е.И.Розенталь [и др.] ; предисл. В.Е.Мотылева ; ред. Л.Я.Розовский. – М. : Изд-во иностранной лит., 1959. – 543 с.

12. *Резнік В.С.* Легітимація приватної власності як концепт соціологічної теорії / Резнік В.С. – К. : ІС НАНУ, 2010. – 512 с.

13. *Резнік О.* Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації / Резнік О. – К. : ІС НАНУ, 2011. – 336 с.

14. *Соболева Н.І.* Соціологія суб'єктивної реальності / Соболева Н.І. – К. : ІС НАНУ, 2002. – 296 с.

15. *Шульга А.* Легитимация и “легитимация”: феноменологический анализ / Шульга А. – К. : ІС НАНУ, 2012. – 208 с.

16. *Шульга Н.А.* Дрейф на обочину : двадцать лет общественных изменений в Украине / Шульга Н.А. – К. : Друкарня “Бізнесполіграф”, 2011. – 448 с.

17. *Шумпетер Й.* Капіталізм. Соціалізм. Демократія / Шумпетер Й. – К. : Основи, 1995. – 528 с.

ІДЕЇ ПРО СПРАВЕДЛИВІСТЬ: РЕТРОСПЕКТИВА ТА СУЧАСНІСТЬ

У статті розглянуто основні ідеї про справедливість у історично-просторовій перспективі, починаючи від античності і до сучасних особливостей процесів глобалізації. Авторкою здійснено спробу схематизації цих ідей у системі координат “особистість/соціальна група – держава – світ”.

В статье рассмотрены основные идеи о справедливости в исторически-пространственной перспективе, начиная от античности и до современных особенностей процессов глобализации. Автором предпринята попытка схематизации этих идей в системе координат “личность/социальная группа – государство – мир”.

The paper deals with the basic ideas of justice in the historical-spatial prospect, from the antiquity till modern peculiarities of globalization processes. The author has made an attempt to schematize these ideas in the coordinate system individual/social group – state – the world.

Ключові слова: справедливість, глобальна справедливість, Перший модерн, Другий модерн, “держава-контейнер”.

Ключевые слова: справедливость, глобальная справедливость, Первый модерн, Второй модерн, “государство-контейнер”.

Keywords: justice, global justice, First modernity, Second modernity, nation state’s container.

Поняття справедливості не є новим та є базовим у суспільстві й стоїть поряд із ідеями про свободу та рівність. Вивчення справедливості вимагає ретельної підготовки в аналізі та синтезі методологічних та методичних підходів щодо поняття. Насамперед тому, що справедливість може бути водночас як особистою характеристикою, так і правовою та моральною категорією. Варто зважити на те, що

справедливість характеризується полярними якостями, як статичністю, так і динамічністю.

Саме тому *метою* цієї статті є визначення особливостей ідей про справедливість у конкретних просторово-часових площинах.

Задля досягнення цієї мети авторка ставить перед собою такі *завдання*:

1. Спираючись на теорію У.Бека про Перший та Другий модерн [3, 4], сформувати систему координат “особистість/соціальна група – держава – світ” як форму для аналізу й синтезу ідей про справедливість.

2. Проаналізувати та синтезувати основні ідеї та бачення справедливості в античні часи, середньовіччя, Новий час, період ХІХ та ХХ ст.

3. Окреслити особливості сучасності як платформи для формування й поширення глобальної справедливості.

4. Визначити систему координат “особистість/соціальна група – держава – світ” за попередньо проаналізованими просторово-часовими точками.

Оскільки ми розглядаємо ідеї про справедливість у ретроспективі та сучасності, варто окреслити основні риси процесів у світі, спираючись на тези В.Бека, основною із яких є нинішній перехід від часу Першого модерну до Другого модерну в умовах глобалізації [4, с. 54–60]. Цей перехід насамперед характеризується розмиванням національних кордонів, чи то пак, руйнуванням “держави-контейнера”. Світове суспільство, яке утворюється у процесі глобалізації, у багатьох сферах (економічній, політичній, соціальній, культурній тощо) ставить під сумнів могутність національної держави, вздовж та впоперек пронизуючи її кордони великою кількістю різноманітних, не пов’язаних із конкретно визначеною територією соціальних залежностей, ринкових відносин, мережею комунікацій, неподібними звичаями та інтересами населення [4, с. 14].

Відповідно до викладеного система координат ідей про справедливість, окрім осей “особистість/соціальна група” (мікро-/мезорівень) та “держави” (макрорівень), утворює ще одну вісь – “світ” (мегарівень), так званий тривимірний

простір формування та визначення ідей про справедливість. Власне, ідея утворення нового – мегарівня дослідження соціальних процесів та явищ, запропонована Н.Дж.Смелзером, на нашу думку, якнайкраще допоможе з'ясувати особливості процесів формування ідей та уявлень про соціальну справедливість у сучасному світі поміж чотирьох рівнів аналізу [7, с. 91–115].

Перші ідеї про справедливість можна знайти в античній та східній філософії. Зокрема, у Сократа, Платона (“Держава”) та в Арістотеля (“Політика”), які не розмежовують справедливість конкретної людини та справедливість держави. Власне, Арістотель перший запропонував ширше та вужче визначення справедливості: 1) стосується закону, і в цьому значенні справедливість тлумачиться як одна із найважливіших чеснот, що охоплює всі інші цінності; 2) стосується розуміння справедливості як особливої більш вузької цінності чи чесноти, відмінної від інших [5, с. 44]. У творах Арістотеля виділяється три форми справедливості: розподільча, урівнююча та обмінна (ця класифікація залишається актуальною і досі). Іншими словами, в період античності, справедливість як риса особистості, фактично, означає й справедливість соціальних інститутів.

Період Середньовіччя характеризується релігійною інтерпретацією справедливості, яка детермінується законом Божим – так зване вчення про Божу справедливість. Фома Аквінський розрізняв такі типи справедливості, як законна (хороші закони, які є обов’язковими для виконання кожним), комутативна (регулює відносини між індивідами, базується на договорі та обміні) та дистрибутивна (результат діяльності володарів, що залежить від їхніх особистих якостей) [2, с. 154–178]. Існує й особливе бачення справедливості різними гілками християнства: у візантійському обряді справедливість – це свого роду милосердя, обдарування (наприклад, діяння Святого Миколая). Тоді як у католицизмі увагу звернено на важливість та умови відновлення справедливості у світі. Поміж тим, саме у цей період зароджуються ідеї про універсальність справедливості, що щоразу частіше ставиться нині, у час глобалізаційних процесів.

Якісним поворотом в ідеях справедливості є Новий час, коли справедливість де-факто вже не асоціюється із релігійними постулатами, що панували у середньовіччі. У теорії суспільного договору справедливість постає як політична цінність (О.Гоббс, Дж.Локк, Ж.Ж.Руссо), з одного боку, і як риса правової держави, із регулятивною функцією у соціальних відносинах – з другого боку. Також з'являється людина як посередник між уявним ідеалом (справедливості) та її практичним здійсненням.

Наступним етапом у розвитку ідей про справедливість можна вважати кінець XVIII–XIX ст., а саме, час формування основних політичних ідеологій, а також концепцій “національної держави”. На цьому етапі з'являється так звана контейнерність (послугуючись термінологією У.Бека), коли справедливість формується та функціонує у рамках “контейнера-держави”, і, в основному, у дискурсі пануючої у ній ідеології, законів.

Власне, якщо можна так визначити, наступний послідовний етап – XX ст., характеризується “прикладною” справедливістю, коли політика держави (ідеологія, принципи, цінності “згори”) визначає постулати справедливості, та, навпаки, – постулати справедливості визначають політику держави, і можна припустити, є одним із факторів формування уявлень щодо неї.

Ще одним проявом обґрунтування визначення XX ст. у розвитку підходів до справедливості як періоду “прикладності” справедливості є хоча б біографії основних ідеологів концепції справедливості. Наприклад, Дж.Роулз із його концепцією справедливості як чесності, що досі має своїх прихильників та критикантів, свого часу розробивши ліберально-державницьку концепцію внутрішнього й міжнародного права, заклав основу для того, щоб основні виділені ним принципи й досі застосовувалися у політиці США. Теорія справедливості як чесності Дж.Роулза базується на двох принципах [6, с. 102]:

1) кожна людина повинна мати рівні права щодо найбільш великої схеми основних свобод, сумісних з подібними схемами свобод для інших;

2) соціальні й економічні нерівності повинні бути влаштовані так, щоб: (а) від них можна було б розумно очікувати переваг для всіх, і (б) доступ до положень (positions) і посад був би відкритий усім.

Досягти стійкості концепції справедливості можна за умови легітимації, тобто публічного визнання її реалізації соціальною системою, що принесе із собою відповідне почуття справедливості [6, с. 158].

За Дж.Роулзом, моделювання концепції справедливості відбувається також завдяки принципів розподілу відповідно до моральних заслуг або ж залежно від користі для суспільства. Тоді як Р.Нозік зазначає, що розподіл відбувається залежно від статично виваженої суми моральних заслуг, корисності для суспільства та потреб. Ф.А.Хайек виступає із запитанням до попередніх двох тез: чи можливо визначити індивідуальні моральні заслуги? [10, р. 183–228]. Таким чином, заперечуючи концепцію змодельованої розподільної справедливості, він пропонує модель, де кожен отримує відповідно до кількості благ, наданих іншим, у яких є ресурси, щоб бути корисними тим, хто корисний їм [8, с. 245].

Іншим представником “прикладної” справедливості є Дж.К.Гелбрейт, який зробив спробу визначити концепт справедливого суспільства (авт. goodsociety – в оригіналі). Справедливе суспільство – це суспільство досягнень, де забезпечується ефективно виробництво товарів та послуг, а також використання отриманими від їхньої реалізації доходами відповідно до соціально прийнятних та економічно доцільних критеріїв [9, р. 5]. Проте вчений не дає відповіді, які це соціально прийнятні та економічно доцільні критерії. Поряд із об’єктивними критеріями Гелбрейт виділяє й вагу індивідуальних досягнень та прагнень: справедливе суспільство не прагне до рівності в розподілі доходів, наприклад. Рівність не відповідає ні людській натурі, ні характеру й системі економічної мотивації. Точніше, люди відрізняються бажанням та вмінням заробляти гроші. Окрім того, що він був науковцем, паралельно будував успішну кар’єру в адміністраціях президентів

США: Франкліна Рузвельта, Гаррі Трумена, Джона Кеннеді, Ліндона Джонсона та Білла Клінтона.

Окремої уваги заслуговує розгляд підходів щодо справедливості у “радянському контейнері”. Можна чітко визначити період старту дослідження справедливості в СРСР – політика держави після XXVII з’їзду КПРС (проголошення політики гласності). З’являються спеціальні видання, які стосуються вивчення соціальної справедливості на мультидисциплінарному рівні у всіх республіках. Робляться спроби як теоретичного аналізу справедливості (Л.Зінчук, Ф.Кирилук, А.Ковін, А.Колодій, О.Маруховська, Г.Матвеева, З.Черванева та ін.), так й пропонуються практичні спроби досягнення соціальної справедливості у радянському суспільстві (Л.Кунельський, А.Новаков, В.Соболев, Х.Шайхова та ін.).

Сучасний етап дослідження справедливості, на нашу думку, проходить у часі переходу до Другого модерну, відповідно до теорії В.Бека, про яку вже говорилося. Тому, якщо попередні ідеї про справедливість розвивалися між мікро-, мезо- (особистість/соціальна група) та макрорівнем (державна/суспільство), то сьогодні з’являється ще й мегарівень (світ). І авторським припущенням є те, що уявлення про справедливість дедалі частіше розвиватимуться й функціонуватимуть між мікро- та мегарівнями.

Тобто тут варто говорити про формування поняття глобальної справедливості (також можна зустріти такі детермінації, як міжнародна справедливість, міжнародна етика чи закон націй; проте глобальна справедливість – це найбільш оптимальний термін, що відображає досліджувані нами процеси). Власне, зростання актуальності дослідження глобальної справедливості можна пояснити двома причинами, відповідно до концепції Другого модерну: глобальна взаємозалежність явищ та процесів й ерозія суверенітету. Саме явище глобальної справедливості розглядається в ідеологічному, науковому та громадсько-політичному розрізі.

У США та Європі існує безліч неурядових громадських організацій, що мають на меті досягти глобальної спра-

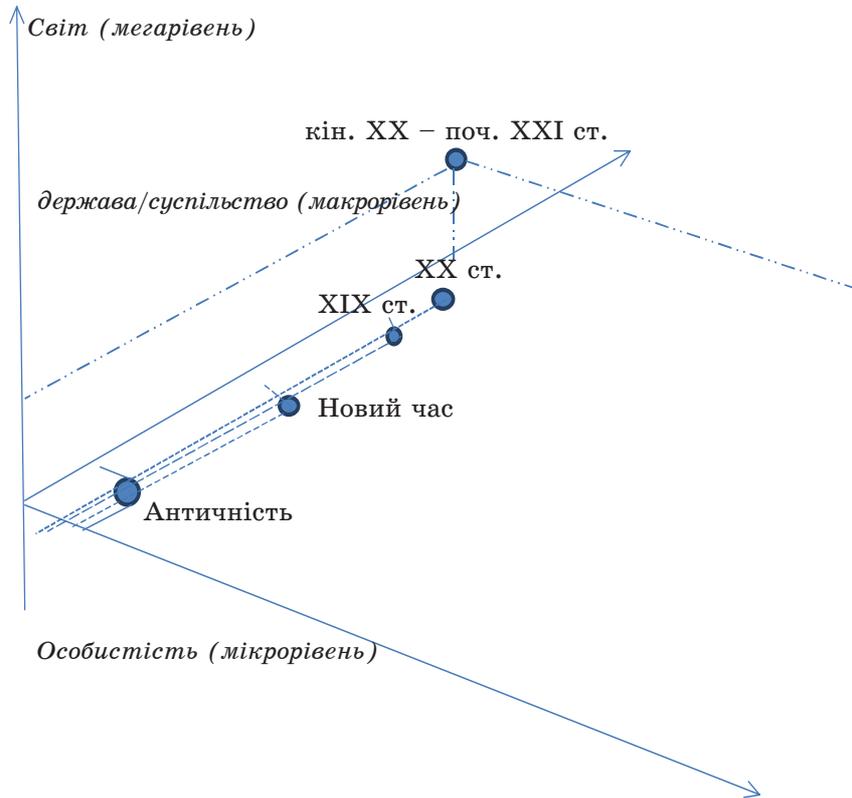
ведливості (Center of Global Justice, Global Justice Center тощо) через гендерну рівність, подолання екологічних проблем, економічний і соціальний розвиток країн так званого третього світу, захист прав людини, “перезавантаження” демократії, боротьбу із бідністю у світі тощо.

На відмінну від третього сектору наукове вивчення глобальної справедливості потребує динамічних досліджень, поміж тим, що існують навіть спеціалізовані інституції з вивчення глобальної справедливості (The Hague Institute for Global Justice) та кафедри при університетах (Harvard University, University of San Francisco та ін.), все ж таки основні відомі концепції потребують розширення об’єктів дослідження, сфер та тематики. До прикладу, парадигма “принципів здібностей” М.Нассбаума, що ґрунтується на марксовому підході, пропонує необхідність врахування умов життя та усебічних здібностей індивіда: від первинних потреб в їжі, житлі до потреби корпоративного життя в суспільстві. Спираючись на цей принцип, науковець пропонує десять принципів глобальної справедливості, що є економічно детерміновані (до прикладу: необхідність відрахування від загального доходу розвинутих країн істотної частки ресурсів для бідних держав; мультинаціональні корпорації в регіонах своєї діяльності мають нести відповідальність за розвиток здібностей індивідів тощо) [1, с. 270].

На нашу думку, при дослідженні глобальної справедливості варто звернути окрему увагу й на рух “мікро-, мезорівень – мегарівень – мікро-, мезорівень” (наразі все ж таки більш дослідженим є рух від мегарівня до інших рівнів дослідження), задля того, щоб вивчити ще й особливості формування та поширення сьогодні цінностей, інтересів та уявлень про справедливість.

Відтак, схематично розвиток ідей про справедливість можна зобразити через вісі координат: особистість, держава/суспільство, світ.

Тобто, якщо розглядати перші згадування й ідеї про справедливість в античні часи, можна побачити баланс між особистістю та державою в процесі формування й

функціонування справедливості. Протягом наступного часу, а особливо яскраво це починає проявлятися наприкінці XVIII–XIX ст. – період формування основних політичних ідеологій та концепту держави, першість віддається державі як носію основних інституціоналізованих цінностей, що й формують концепти справедливості. Відповідні риси залишаються актуальними й у XX ст., де постулати справедливості є прикладними та застосовуються у конкретній “державі-контейнері”. Проте кінець XX – початок XXI ст. характеризується глобалізаційними, транснаціональними процесами. Поміж тим, що справедливість є рисою конкретної особистості як показ-

ник рівня дотичних явищ: свободи, рівності (часткове згадування А.Колодій, Т.Ренч, Дж.Роулз), вона стає дедалі універсальнішою виходячи на мегарівень функціонування, розриваючи кордони таким чином. Відтак, наступним кроком у нашому дослідженні є робота над формуванням концепту глобальної справедливості завдяки транснаціональному вивченню уявлень про справедливість серед мобільних соціальних груп.

Література

1. *Аитова Г.Ш.* Философские основания западных концептов глобальной справедливости / Г.Ш.Аитова // Знание, понимание, умение. – 2011. – №3. – С. 268–271.
2. *Баумейстер А.* Тома Аквінський: вступ до мислення. Бог, буття і пізнання / Баумейстер А. – К. : Дух і літера, 2012. – 408 с.
3. *Бек У.* Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / Бек У. ; пер. з нім. О.Юдіна. – К. : Ніка-Центр, 2011. – 408 с.
4. *Бек У.* Что такое глобализация? / Бек У. ; пер. с нем. А.Григорьева и В.Седелника ; общая ред. и предисл. А.Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
5. *Младенович М.* Об идее справедливости и ее реализации / М.Младенович // Гуманитарное знание : теория и методология. – 2009. – №3. – С. 43–50.
6. *Ролз Дж.* Теорія справедливості / Ролз Дж. ; пер. з англ. О.Мокровольський. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001. – 822 с.
7. *Смелзер Н.Дж.* Проблеми соціології. Георг-Зіммелівські лекції, 1995 / Смелзер Н.Дж. ; перекл. з англ. В.Дмитрук. – Львів : Кальварія, 2003. – 128 с.
8. *Хайек Ф.А. фон.* Познание, конкуренция и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Хайек Ф.А. фон. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 644 с.
9. *John Kenneth Galbraith.* The Good Society: The Humane Agenda / John Kenneth Galbraith. – Boston – New York : Houghton Mifflin Company, 1996. – 152 p.
10. *Nozick R.* Anarchy, State and Utopia / Nozick R. – N. Y. : Basic Books, Inc., Publishers, 1974. – 367 p.

КОНТИНУУМ ПРИВАТНІСТЬ – ПУБЛІЧНІСТЬ: ВЗАЄМОДІЯ ТА ПРОТИСТОЯННЯ

Йдеться про взаємодію двох феноменів соціокультурного простору – приватність та публічність. Простежується їх історичний розвиток та взаємовплив. Розглядаються переломні пункти у становленні та оформленні феномену приватності, кристалізація сутнісних характеристик приватності як соціокультурного феномену. Автор виділяє ключові протиріччя, що визначають як протистояння, так і взаєморозчинення феноменів приватності та публічності.

Речь идет о взаимодействии двух феноменов социокультурного пространства – приватности и публичности. Прослеживаются их историческое развитие и взаимовлияние. Рассматриваются переломные пункты в становлении и оформлении феномена приватности, кристаллизация существенных характеристик приватности как социокультурного феномена. Автор выделяет ключевые противоречия, определяющие как противостояние, так и взаиморастворение феноменов приватности и публичности.

The paper deals with the interaction of two phenomena of socio-cultural space – privacy and publicity. The author traces their historical development and mutual influence. She examines critical points in formation and shaping of the phenomenon of privacy, crystallization of essential characteristics of privacy as a socio-cultural phenomenon. The author distinguishes the basic contradictions, which determine both the opposition and mutual dissolution of the phenomena of privacy and publicity.

Ключові слова: приватність, публічність, індивід, індивідуалізація, життєвий простір, приватне життя, приватна власність, приватизація публічності.

Ключевые слова: приватность, публичность, индивид, индивидуализация, жизненное пространство, частная жизнь, частная собственность, приватизация публичности.

Keywords: privacy, publicity, individual, individualization, vital space, private life, private property, privatization of publicity.

Приватність і публічність – два феномени, що протягом історії цивілізації формувалися, змінювалися та взаємодіяли між собою. Континуум приватність – публічність дає можливість маркувати частини соціального простору з погляду їх закритості – відкритості, належності до спільного або індивідуального контекстів. Простежуючи історію взаємодії цих феноменів, можна зрозуміти витоки та причини оформлення тих чи інших їх характеристик.

Під *публічним* мається на увазі те, що завжди присутнє та доступне зору, циркулює без обмежень у соціальному дискурсі, є сферою зіткнення думок, масової комунікації та політичної активності, включає певне різноманіття людей і не обмежується колом родичів та близьких знайомих [1]. Дослідженням публічності та приватності займалися такі автори, як: Ю.Габермас, Р.Сеннет, Х.Арендт, Н.Еліас, Г.Тард, Ф.Ар'єс, І.Гофман, Д.Дьюї, Г.Маркузе, М.Спенсер, М.Фуко, М.Хоркхаймер, Е.Ноелле-Нойман, Ж.Бодріяр, П.Бурдьє, Н.Луман, Ж.Ф.Ліотар, А.Етціоні, Е.Гіденс, У.Бек, З.Бауман, А.Щюц, Л.Іонін та ін.

Поняття публічності охоплює те, що характеризується відкритістю та гласністю, що вільно обговорюється та розглядається громадськістю. Публічна сфера, на відміну від приватної, належить усім, не перебуваючи в особистій власності когось конкретно, як наприклад, приватна власність. Це простір, що є відкритим для усіх та всіх об'єднує, тоді як ключовими характеристиками приватності виступають інтимність з акцентом на індивідуальність та прихованість від сторонніх [2].

Приватне застосовується для вираження права людини на автономію в особистому житті, права на захист від свавільного втручання сторонніх осіб (як-то інших громадян, державних органів та інститутів). Це життєвий простір особистості, який вона структурує і заповнює власними формами та проявами життєдіяльності, орієнтуючись на власні інтереси та потреби. Це поняття пов'язано з приватним володінням, господарюванням, індивідуальними чи груповими відносинами, з самореалізацією та саморозвитком, особистими інтересами [3].

Приватне життя – це частина соціального та природного світу, що освоєна людиною настільки, що стала її центром та продовжує конструювати особливу, затишну та комфортну сферу свого буття, свій приватний дім.

У період *первіснообщинного* ладу існувала публічна сфера у формі спільного коригування життєдіяльності, обраних членів групи, що вирішували ключові питання. Родовід вівся по матері дитини, адже визначення батька не було можливе та потрібне. Всі члени соціальної групи брали участь у виробництві та добуванні ресурсів. Люди вільно обирали собі партнерів, але надовго ці стосунки не закріплювалися і діти були спільними. В цьому пануванні свободи була лише одна заборона – на кровноспоріднені зв'язки. Пізніше цей устрій починає розпадатися, коли всередині роду накопичується достатньо багатства, яке члени одного роду не хочуть передавати по материнській лінії в інший. Це багатство – поява приватної власності, яке стає важелем у виживанні та якості життя, вже свідчить про ускладнення суспільства, матеріального виробництва та культури.

Приватна власність з'являється як така, що стосується соціального суб'єкта (роду, сім'ї), належить йому, він може нею розпоряджатися. Але при цьому в соціальній групі (племені, общині) формуються відповідні механізми, що захищають та обслуговують існування приватної власності як такої. Без відповідних правил, свобод і санкцій за зазіхання на чуже, приватність не могла б існувати. Вона формується на основі обмеження свобод інших стосовно того, що є приватним. Так, публічність звужує свою зону поширення, уступаючи місце для феномену приватності. І саме публічність містить у собі засоби та механізми, що підтримують, регламентують, відтворюють і захищають приватність. Тому можна говорити про те, що приватність залишається в тіні публічності, вона стоїть на другому плані публічної взаємодії. Вона стає тим привілеєм, що бере собі достатньо сильний рід, здатний її накопичити та захищати.

Через появу приватної власності родовід починають відраховувати від батька, котрий своє багатство прагне передати власним дітям у межах свого роду та сім'ї. Жінка та її сексуальне життя підпадає під чіткий контроль з метою уникнути появи чужих дітей у сім'ї та чіткого відслідковування прямих нащадків та спадкоємців. Чоловік, глава сім'ї, починає розпоряджатися приватною власністю, що дає йому економічну перевагу над жінкою [4]. Багатство, матеріальні та нематеріальні цінності, родові ім'я – це перші зародки приватності як соціокультурного феномену.

Приватність з'явилася для обслуговування та розвитку суб'єкта як сфера його особистого комфорту в соціальному просторі, як “комірка” ресурсів його виживання, підґрунтя для його вирізнення серед інших. Хоча на перших порах її суб'єктом насамперед виступав не окремий індивід, а мала соціальна група – сім'я, рід, вона слугувала тим самим цілям для групи як єдиного організму.

Епоха *античності* з її ідеями про свободу та розвиток індивіда не принесла розквіту феномену приватності, але заклала основи для його розуміння та осмислення. Так, в умовах общинного та полісного життя ця сфера була відкрита для публічного обговорення та втручання. Кохання і вибір супутника життя, сім'я та виховання дітей, дім і домашнє господарство – ці елементи регулювалися та регламентувалися державою. Сім'я сприймалася як економічна одиниця, що є основою продовження роду та рушієм збагачення суспільства за рахунок накопичення багатства. На думку Ю.Габермаса, саме в період античності сформувалися полярність та взаємодія сфер приватного та публічного. Науковець зазначає, що основною ознакою античності було концентрування панування у приватній сфері у формі владних відносин у сім'ї (державна вільно втручалася в цю зону), а публічна – була ареною діяльності вільних громадян, простором їх політичного волевиявлення [5]. Античність була епохою високого рівня освіченості вільних громадян, розквіту соціогуманітарних

і природознавчих наук, популяризацією свобод, але індивідуальність людини в той час, як зазначає Г.Арендт, мала втілення та розвиток не в приватній зоні дому, а в політиці, в публічності. Саме поліс, публічна сфера була тим місцем, де стверджувалася особистість, де громадянин міг та повинен був показати, чим він відрізняється від інших. Це була зона дискусійного протистояння, де кожен міг проявити себе як індивідуальність, довести своїм вправним словом та досягненнями, що він кращий [6]. Тобто публічність тієї епохи була активним виявленням індивідуального переважної більшості соціуму, а не обмеженої групи політичної еліти. Приватність у цей період зберігає свою другорядну роль і пасивну функцію, адже все, що є важливим та цінним для індивіда, відбувається у публічній зоні.

Середньовіччя привнесло в сприйняття приватної сфери підпорядкування релігійному та сакральному. В цей історичний період ще не відбувається розмежування між приватним та публічним. Приватне життя все ще контролюється й обмежується публічною сферою, передусім – релігійною активністю. Вибір супутника життя, фасону одягу, прикрас, зачіски, місця проживання – не належало до приватної справи. Усе регулювалося звичаями та законами та приписувалося залежно від соціального становища та статусу. Втручання у приватність не сприймалося як щось неправомірне чи як дискримінація, адже воно виправдовувалося звичаями та особливими правами місцевого правителя. Однак втручання в приватне життя різнилося залежно від становища різних категорій населення [7].

Приватне життя включається в соціальний дискурс через сповідь, покаяння, через відсутність внутрішніх стін, через закони та звичаї, що приписували ті чи інші характеристики та дії окремій особі. Родові та вертикальні стани відносини домінують над стосунками між подружжям. У цей період приватність оформлюється в межах не окремої людини та її стосунків, а фігурує у сфері родових стосунків. Тобто одиницею, суб'єктом приватності

виступає цілий рід пов'язаних між собою кровною спорідненістю людей, а не окремий індивід.

Приватна власність була важливим важелем у підкріпленні авторитету аристократії, а право передавати своє ім'я, титул, привілеї, майно власним нащадкам – найвищим привілеєм, яким міг нагородити монарх. І не менш жорстокою санкцією було відчуження всього цього на благо корони чи церкви.

Приватне життя середньовіччя обмежувалося сімейним колом, найближчими родичами, членами роду, яких звичайно зобов'язували піклуватися один про одного, захищати спільну власність та честь сім'ї. Посягання іншими, чужими на ці речі зумовлювало собою кровну помсту. Таким чином, на захисті приватності роду стояли насамперед члени цього роду, а не держава чи місцева влада.

Потужним інститутом, що був практично недоторканим для зовнішнього втручання, але сам здійснював його та регламентував приватність інших, була церква (та інші релігійні утворення). Центральним елементом розгортання релігійної пропаганди стало спасіння душі, що сприяло плеканню любові людини до свого особистого приватного буття у царині духа. Це поклоніння божественній частці всередині кожної людини створило важливість приватного життя людини, хоч і окремої його частини [8].

Індивід за первіснообщинного ладу зливався з соціальною групою, розчиняючись у колективному, в період античності з усіх своїх сил прагнув до самоствердження в публічному, у середні віки був зв'язаний зовнішнім втручанням у найінтимніші частини життя, за якими уважно слідували зацікавлені інші, а *Новий час* приніс панування різнобарвності індивідуалізму античності, але на якісно новому рівні, де цей індивідуалізм та людина як така стали самоцінністю та центром цивілізації. Так індивід постав своїм авторитетом проти соціальної системи і багатьох її інститутів з метою захисту себе, своїх потреб та інтересів.

Ю. Габермас зазначає, що саме в цей час відбувається також становлення публічної сфери як громадянської

відкритості та активності, що утворилася внаслідок об'єднання окремих приватних осіб для обстоювання спільних інтересів, для протистояння впливу капіталістичних відносин [5].

Спрямування зусиль людини зміщується з турботи про божественне спасіння на гедоністичні цінності смертного життя. У цьому ракурсі церква як місце спасіння та свого роду ковчег поступово перестає відігравати таку важливу роль. Дім стає фортецею, в якій людина та її сім'я тримають оборону, переховуються від іншого та чужого. Акцент з суспільних потреб та праці на благо всіх переходить на важливість окремого індивіда та задоволення його особистих потреб. З причини того, що індивідуальність стає найдорожчою прикрасою, з'являється потреба в індустрії, що забезпечуватиме не стільки виживання, скільки принесе задоволення від життя. Ця індустрія концентрує увагу на задоволенні багатоманітності приватних інтересів та потреб, пристрастей та смаків. Закладаються основи та починають формуватися держави, що стоять на принципах демократії, громадянської рівності, індивідуальної свободи, віротерпимості, панування влади не окремої людини (монарха), а суспільної думки. Культивування приватних інтересів стає можливим за умов розгортання утилітарної культури та ринкової стихійності. Релігійне таїнство перестає бути опублічним та обов'язком церкви [8]. Бог стає для людини її інтимністю та індивідуальністю.

Інституціоналізація приватного життя відбувається на фоні активного впливу публічної сфери, що втілюється в централізованому державному механізмі, ідеології, соціальній сфері, системі освіти, охорони здоров'я та масовій культурі. Так, приватні особи об'єднуються, згуртовуються у публіку, що виступає, з одного боку, продовженням приватних, особистих інтересів її членів, а з другого – як їх противага. Тобто індивіди вступають у публічну взаємодію з метою реалізації своїх особистих потреб, а їх об'єд-

нання з іншими для досягнення того спільного, що є в них, не дає можливості перетягти зусилля усіх на якийсь бік, вигідний комусь одному. Родина, дім перестають виконувати виробничу функцію. Домашнє виробництво у містах практично повністю концентрується на фабриках, мануфактурах, тобто спеціалізованих установах. Дім стає осередком чистоти, захисту, затишку та родинних цінностей. Дім і його комфорт стають цінністю, що стає поштовхом для розвитку ринку споживання товарів для створення неповторної атмосфери краси. Структурація триває всередині суспільства: відмежовуються соціальні інститути, диференціюються та урізноманітнюються соціальні ролі. Так, окрема людина поєднує в собі статус приватної особи, що володіє певним майном, статус глави родини, батька, лікаря та просто людини [5].

Приватне й публічне отримали своє чітке закріплення за певними інститутами, речами та цінностями, а приватне життя людини, ставши ядром життєвого світу особистості, оформилося як соціальний інститут. Виникли зовсім нові закони публічної та приватної моралі [10]. Співвідношення приватного та публічного практично одразу ж набуло характеру протистояння, що своєю чергою, сприяло тому, що ці дві сфери почали ділитися на вузькі, спеціалізовані зони. Однією з заporук щасливого існування стало усамітнення, як новий соціальний досвід. Людина почала рухатися від публічної сфери, від приватності соціальної групи, до приватності своєї сім'ї, до приватності подружжя, і, нарешті, до індивідуальної приватності.

Проаналізувавши історію зміни приватності та її взаємодії з публічністю, можна виділити одну з ключових функцій, що виконує приватність у соціальній реальності, це обслуговування суб'єктності людини, створення умов для розвитку та збагачення нових духовних структур особистості (художніх, моральних, релігійних та ін.), які, своєю чергою, здатні виступати формою внутрішнього соціального контролю поведінки індивіда.

Приватне життя є частиною соціального світу, освоєного людиною, суб'єктом приватного життя, в якому цей суб'єкт почувається порівняно комфортно та впевнено, як психологічно, так і фізично. Тобто головною рисою приватного життя, окрім потаємності, є його *індивідуалізація*. Однак для розвитку цього індивідуалізму в межах приватної сфери потрібні відповідні соціальні умови зовнішньої, публічної: відповідні норми, звичаї та соціокультурний фундамент розвитку індивідуальності. Це, своєю чергою, дало поштовх до розвитку засад індивідуалізованого суспільства, що ґрунтується на приватній власності та споживанні, розвиває демократичні та громадянські інститути.

Приватність, що зародилася та розвивалася одночасно з розвитком цінності та інтересу до індивідуальності, існує та розширює власні межі як зона, де індивід має право ігнорувати втручання ззовні. Так, у часи середньовіччя людина не могла ігнорувати втручання зовнішніх регламентацій у її вибір гардеробу та зачіски, адже через порушення відповідних норм підривала власний статус та визначення свого соціального становища. Складність визначення меж між приватним і публічним полягає й у тому, що вони тісно переплітаються, а їх межі є дискусійно змінюваними. Та для ідентифікації приватності в той чи інший історичний період можна використати таке умовне правило: якщо певна зміна суб'єктом своєї поведінки, соціального чи матеріального об'єкта не зазнає санкцій від інших суб'єктів соціальної реальності, що змушували б повернутися до норми, то ця зміна стосується приватного, куди інші не втручаються. Так, гомосексуальна поведінка в певний історичний період переслідувалася, в інший замовчувалася, потім засуджувалася, тому набувала прихованих, латентних форм. Сучасна цивілізація виховує толерантність до таких питань, тобто нетрадиційні сексуальні зв'язки можуть викликати осуд оточуючих, але він не має для більшості суб'єктів такої поведінки в західних, розвинених країнах суттєвого важеля впливу та авторитету, що могли б якоюсь таку активність змінити.

ти. Отже, та зона, де інші не мають авторитету, санкцій та впливу на поведінку індивіда, там, де він має право проігнорувати формальну чи неформальну норму, можна вважати його приватною зоною. Так, цікавим є розгляд становлення приватності у дитини, адже в перші роки її як такої не існує у людини взагалі, потім вона починає оформлюватися у взаємодії з іншими як право на власні речі, але підкорюючись батьківському слову, потім вона починає підточувати вже авторитет батьків і з часом стає повноцінною приватністю дорослого індивіда, що може прислухатися, а може ігнорувати поради близьких та знайомих, незалежно від їх рівня компетентності в певних питаннях.

Ключовими умовами виокремлення та конструювання уявлення про феномен приватності є поява “суспільства споживання”, формування інститутів демократичної держави, становлення громадянського суспільства, розвинутість та диктатура закону, індивідуалізація у сфері релігії та мистецтва, популяризація гедоністичних цінностей. У сучасній культурі сформувалися такі соціальні процеси, що у сукупності сприяють відтворенню сфери приватного життя людини.

Перетікання об’єктів приватного в публічне та назад зумовлені соціокультурною особливістю самої людини, яка є одночасно істотою соціальною, тобто прагне бути включеною в соціальну комунікацію, а також є індивідуальністю – прагне до творчості, усамітнення та самореалізації. Для індивідуального зростання та творчості особистості потрібні соціальні інструменти, доступ до яких людина отримує завдяки включеності до публічної сфери [11].

На думку Р. Сеннета, з моменту, коли самість, цілісність людини стала визначальною, у соціальних відносинах почався занепад публічності. Баланс між публічним та приватним підтримувався потребою людини в одну сферу вкладати один вид своїх пристрастей та ідей, а в іншу – інший. Ця структуризація соціального простору підтриму-

валася уявленням, що людська природа не залежить від життєвого досвіду, а притаманна самій людині. Але з появою капіталізму та світськості ідея трансцендентності, недоступності природи людини вивченню на досвіді втратила своє значення. Людина усвідомила, що вона є творцем власного характеру, що кожна подія і її житті повинна мати значення для її самовизначення. Зацікавленість та увага до особистості та індивідуальності в соціальному дискурсі зростала, що призвело до того, що вона перетворилася на соціальний принцип і публічна сфера неособового сенсу та не особистісної дії почала згасати [12]. Науковець використовує поняття “приватизація публічності”, що описує такі умови, коли деякі прояви життя відходять у тінь приватного, а часом взагалі саму публічність можливо описати поняттями приватності. Ознаками приватизації публічності Сеннет також називає зниження інтересу громадськості до політичних питань, прагнення міських мешканців переміститися у передмістя, у індивідуальному страху виступати перед публікою, що, своєю чергою, є нездоланною перешкодою між приватним та публічним. Соціальна приватизація згідно з Р.Сеннетом здійснюється у двох напрямках: як процес переходу публічних об’єктів та явищ у приватну зону і як екстраполяція, трансляція приватного на публічну сферу. Крім того, він зазначає, що через надмірне зростання інтересу суто до приватних інтересів, все що їх не стосується, а саме публічна сфера, починає сприйматися як формальне, безособове та те, що викликає тривогу, за яким споглядає мовчазний натовп спостерігачів – споживачів, глядачів, читачів.

Поряд з розвитком засад приватного життя, приватної сфери, приватної власності, приватного бізнесу діють тенденції глобалізації та усупільнення. Ця єдність і боротьба двох протилежних процесів є діалектикою сучасної культури та суперечністю розвитку західного суспільства. Так, на фоні розгортання транснаціональних компаній

множаться місцеві, унікальні виробництва (хенд-мейди). Ідеологія універсалізму та масовості, об'єданого спілкування в Інтернеті співіснує з індивідуалізованим самовираженням та віртуальним життям людей у його межах. Межі між сферами приватного та публічного поступово змінюються у бік обмеження відкритого приватним, як зазначає Ю. Габермас [1].

З. Бауман у процесі екстраполяції приватного на публічне бачить процес деколонізації, за якого суспільна сфера обманним шляхом заселяється приватними проблемами, спрощеними та очищеними від соціальних зв'язків, що були їх частиною, позбавляються суб'єкта та стають анонімними, при тому не втрачаючи посилення на те, що це все ж таки є приватними проблемами [13].

Приватність протягом історії розширювалась та звужувалась, залежно від тієї ролі, яку відігравала індивідуальність окремого суб'єкта в житті соціуму. Приватність пройшла довгий шлях від другорядної, периферійної ролі у тіні публічної активності суб'єктів, та дійшла найвищого розквіту в сучасному світі, ставши самостійним явищем, що може на рівні суперечити та обстоювати власне існування та права поряд зі своєю протилежністю.

У сучасному світі актуалізація уваги до індивіда, використання його особистих потреб та бажань як рушійної сили в рекламі та розвитку економіки призводять до того, що індивід та його приватне життя не просто перебувають у центрі інтересу політики, ринку та соціальної системи, а скоріше він знаходиться на флагштоку як прапор нової соціокультурної реальності, що повниться невизначеностями та суперечностями. Так, з одного боку, публічна сфера в традиційному розумінні розбавляється атрибутами приватності, а приватність – з другого, стає надбанням громадськості, гласності. Кордони між цими феноменами стираються, що ускладнює для індивідів соціалізацію та орієнтування в соціальному просторі та заглиблює соціальні конфлікти.

Література

1. *Габермас Ю.* Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Габермас Ю. – Львів : Літопис, 2000. – 318 с.
2. *Арендт Х.* Становище людини / Арендт Х. – Львів : Літопис, 1999. – 256 с.
3. *Сохань Л.В.* Приватне життя особистості / Р.А.Ануфрієва, Л.В.Сохань // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1999. – С. 268–286.
4. *Энгельс Ф.* Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т.21. – С. 23–178.
5. *Хабермас Ю.* Демократия. Разум. Нравственность: лекции и интервью / Хабермас Ю. ; [пер. с нем.]. – М. : Наука, 1992. – 175 с.
6. *Арендт Х.* Vita activa, или О деятельной жизни / Арендт Х. ; [пер. с нем. и англ. В.В.Бибихина]. – СПб. : Алтейя, 2000. – 437 с.
7. *Человек в кругу семьи: Очерки по истории частной жизни в Европе до начала нового времени : монография / под ред. Ю.Л.Бессмертного.* – М., 1996. – 354 с.
8. *Козырьков В.П.* Частная жизнь личности и приватизация культуры / В.П.Козырьков // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. Серия: социальные науки. – Нижний Новгород : Изд-во ННГУ, 2002. – С. 125–138.
9. *Козлова Н.Н.* Социально-историческая антропология / Козлова Н.Н. – М. : Ключ-С, 1998. – 156 с.
10. *Фукс Э.* Erotika. Буржуазный век: конвейер удовольствий: Интимный мир эпохи / Фукс Э. ; послесл. Стефан Цвейг. – М. : Изд. дом “Диадема-Пресс”, 2001. – 797 с.
11. *Соболевська М.* Між приватністю та публічністю: парадокси сучасного суспільства / М. Соболевська // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. праць. – К., 2010. – Вип. 10. – С. 11–16.
12. *Сеннет Р.* Падение публичного человека / Сеннет Р. ; [пер. с англ. О.Исаева, Е.Рудницкая, Вл.Софронов, К.Чухрукидзе]. – М. : Логос, 2002. – 424 с.
13. *Бауман З.* Индивидуализированное общество / Бауман З. ; [пер. с англ. под ред. В.Иноземцева]. – М. : Логос, 2005. – 390 с.

УДК 316.342.4:316.662(=161.2) Л.Малиш,
кандидат соціологічних наук

ПОЗИЦІЇ УКРАЇНЦІВ У СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ПОСЕЛЕНСЬКИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЗВ'ЯЗКІВ

Презентуються результати вивчення зв'язків між суб'єктивним соціальним статусом, статусом "ми-групи" та соціо-економічним статусом у мешканців поселень різного типу. Емпіричною основою дослідження є дані Міжнародної програми соціальних досліджень (International Social Survey Programme, ISSP), зокрема, проведеного у 2009 р. модуля "Соціальна нерівність".

Представлены результаты изучения связей между субъективным социальным статусом, статусом "мы-группы" и социоэкономическим статусом у жителей поселений разного типа. Эмпирической основой исследования являются данные Международной программы социальных исследований (International Social Survey Programme, ISSP), в частности, проведенного в 2009 г. модуля "Социальное неравенство".

The article represents the main findings of the research of links between subjective social status, in-group status and socio-economic status of population in different types of settlement. The data of the International Social Survey Programme (ISSP), in particular, the Social Inequality Module held in 2009, served as an empirical basis for the study.

Ключові слова: соціальна стратифікація, суб'єктивний соціальний статус, соціо-економічний статус, ISSP.

Ключевые слова: социальная стратификация, субъективный социальный статус, социоэкономический статус, ISSP.

Keywords: social stratification, subjective social status, socio-economic status, ISSP.

Вимірювання дистанції між різними позиціями в соціальному просторі та визначення найбільш депривованих або привілейованих категорій індивідів з погляду доступності для них ключових ресурсів соціологи здійснюють за допомогою трьох груп емпіричних індикаторів. Перша з них пов'язана з фіксацією місця індивіда на шкалі володіння певною кількістю благ (це можуть бути рівень доходів, освіти тощо). Друга стосується бачення респондентами своєї власної позиції у соціальній ієрархії (як-от суб'єктивний соціальний клас). Третя презентує оцінку населенням позицій представників інших соціальних категорій у соціальній ієрархії (за приклад можуть правити шкали престижу занять).

При цьому складність способів визначення стратифікованості суспільства на їх основі є різною, оскільки вимірювання може бути як прямим, так і опосередкованим, а латентна змінна, своєю чергою, може спиратись на різну кількість індикаторів. Активно вживаними інструментами для вимірювання стратифікаційної позиції індивідів у сучасних соціологічних дослідженнях є як побудовані зі зверненням до декількох показників класова схема Еріксона – Голдторпа – Портокареро (класова схема EGP) [1; 2], Стандартна міжнародна шкала престижу занять (Standard International Occupational Prestige Scale, SIOPS) [3; 4; 5] та Міжнародний соціоекономічний індекс (International Socio-Economic Index of occupational status, ISEI) [6; 7], так і фіксована на основі одного запитання позиція на соціальній драбині [8; 9] (докладніший розгляд окремих підходів до визначення стратифікованості суспільства представлено у роботі С.Макеєва [10]).

Основним напрямом студій, де послуговуються переліченими змінними, є з'ясування чинників позицій індивідів у вимірах нерівностей у доступі до дефіцитних ресурсів та можливостей. Такий підхід, попри свою евристичну цінність, дає змогу дещо однобічного розгляду розташування особи в соціальному просторі: або на основі її позиції на шкалі володіння певним обраним науковцем благом

чи їхньою сукупністю, або з огляду на визначення нею на базі власних критеріїв (так званої наївної теорії респондента) місця у соціальній ієрархії. Для того, щоб здійснити комплексне вивчення позиції особи у стратифікаційному просторі, слід відповісти на запитання *“Чи є суб’єктивний соціальний статус індивіда пов’язаним з його об’єктивними вимірами та якщо так, то наскільки тісним є такий зв’язок?”*. Метою даної розвідки і є пошук відповіді на нього.

Усі дослідницькі висновки базуються на даних Міжнародної програми соціальних досліджень (International Social Survey Programme, ISSP), зокрема, четвертого модуля *“Соціальна нерівність”*, реалізованого у 2009 р. Київським міжнародним інститутом соціології та Центром *“Соціальні індикатори”* за репрезентативною загальноукраїнською вибіркою, обсяг якої становив 2012 респондентів.

Вазначимо, що з’ясування характеру зв’язків між окремими індикаторами позиції індивіда у соціальному просторі проводилося окремо для мешканців різних типів населених пунктів. Таке розрізнення ґрунтується, по-перше, на фіксованій вітчизняними науковцями низці поселенських відмінностей у життєвих шансах містян та селян [11; 12; 13], а по-друге, на розбіжностях у механізмі відтворення позиції у соціальній ієрархії в урбанному та руральному середовищах [14].

Місце індивіда у соціальному просторі фіксувалося на основі двох типів індикаторів. Перший з них представлено показниками відчуття індивідом власної позиції у соціальному просторі, яке вимірювалося на основі таких запитань:

➤ *“У нашому суспільстві є групи, які займають більш високі щаблі соціальної ієрархії, та групи, які перебувають на щаблях нижче. Перед Вами драбина, де 10 – найвище положення, а 1 – найнижче. На якому щаблі Ви б розмістили себе?”*

➤ *“У нашому суспільстві є люди, що займають високе суспільне становище, і люди, що займають низьке суспіль-*

не становище. Яке місце займаєте Ви, на Вашу думку, якщо 1 – це найнижче, а 10 – найвище становище?”

Перше запитання презентує визначення індивідом своєї позиції на соціальній драбині з огляду на ідентифікацію з певною ми-групою (груповий соціальний статус, ГСС), тоді як друге апелює безпосередньо до його власного сприйняття місця у соціальному просторі (індивідуальний соціальний статус, ІСС).

Другий тип індикаторів – об’єктивний показник позиції індивіда у просторі нерівностей, виміряний за допомогою Міжнародного соціоекономічного індексу (International Socio-Economic Index of occupational status, ISEI). Цей показник, запропонований Г.Ганзебумом, П. де Граафом та Д.Трейманом, являє собою альтернативу до розробленого у 1961 р. О.Данкеном соціоекономічного індексу. На відміну від цього останнього, він ґрунтується лише на інформації про дохід та освіту респондента, тоді як дані щодо престижу заняття індивіда при його побудові не використовуються. При розробці індексу науковцями було узагальнено дані 31 опитування громадської думки, проведеного у 16 країнах з 1968 по 1982 р., на основі яких для занять та професій, визначених у межах Міжнародної стандартної класифікації занять (International Standard Classification of Occupation, ISCO), було обраховано бали, які відображували культурні та економічні ресурси, притаманні їх типовим виконавцям [15]. Комплексний характер даного показника і зумовив його вибір у межах даної розвідки.

Бали ISEI для кожного з респондентів у даному дослідженні було визначено шляхом перекодування наявної у масиві даних змінної, яка фіксувала код його зайнятості за Міжнародною стандартною класифікацією занять 1988 (International Standard Classification of Occupation 1988, ISCO88).

Загалом, подані у *таблиці 1* дані щодо поселенських відмінностей позицій населення у соціальному просторі у вимірах трьох описаних вище показників свідчать про те, що вона є вищою у міського населення (всі відмінності

Таблиця 1

**Поселенські відмінності позицій населення
у соціальному просторі**

Показник	Загалом		Місто		Село	
	Середнє	Стандартне відхилення	Середнє	Стандартне відхилення	Середнє	Стандартне відхилення
GCC	3,62	1,74	3,88	1,75	3,39	1,67
ICC	3,81	1,68	4,12	1,64	3,56	1,68
ISEI	42,39	17,73	46,26	18	39,28	16,83

значущі на рівні $p < 0,001$), як це і передбачалося за висновками попередніх розвідок¹.

Середні значення показників суб'єктивного соціального статусу ані у містян, ані у селян не досягають навіть середнього значення шкал ознак, хоча позицію ми-групи індивіди відмічали на сходинах уявної драбини як дещо нижчу, аніж свою власну. Кореляція між цими змінними є достатньо високою, більш тісною у сільській місцевості (r Спірмана сягає 0,721 у містян та 0,753 у сільських мешканців, значущі на рівні $p < 0,001$).

Вдаючись до розгляду розташування індивіда у соціальному просторі, не варто забувати і про його зумовленість соціальним походженням. Так, вітчизняні науковці довели, що на класову позицію освітній рівень і престиж заняття особи впливають аналогічні статусні характеристики батьків [2; 14; 16]. Тому при вивченні взаємозв'язку між показниками суб'єктивного соціального статусу та соціоекономічним індексом респондента до уваги бралися також значення соціоекономічного індексу (ISEI) кожного з його батьків. Бали ISEI для них одержано за

¹ Перевірка здійснена на основі U-критерію Мана-Уїтні, позаяк розподіли ознак відрізняються від нормальних на рівні $p < 0,001$ (розбіжності визначено з використанням тесту Колмогорова–Смирнова).

алгоритмом, аналогічним описаному вище для самих респондентів.

Ще один можливий елемент механізму відтворення стратифікаційних порядків – орієнтації індивідів на те, якими мають бути основні чинники розподілу важливих суспільних благ, які легітимізують трансляцію притаманних соціуму станів нерівності. За результатами багаторічних досліджень М.Кона та його співпрацівників [17], існує зв'язок між окремими орієнтаціями особистості та її структурною локалізацією. Але чи буде позиція самого індивіда чи його батьків у соціоструктурній ієрархії визначати і уявлення українців щодо справедливих форм нерівностей у соціумі?

Для відповіді на це запитання в опитувальнику модуля “Соціальна нерівність” передбачена низка індикаторів уявлень населення щодо ідеальних та реальних чинників певних форм нерівностей в українському суспільстві.

По-перше, це оцінки за п'ятибальною шкалою (де 1 – надзвичайно важливо, 2 – дуже важливо, 3 – важливо, 4 – не дуже важливо та 5 – взагалі неважливо) значення різних чинників для досягнення успіху, для чого використовувалися такі запитання:

- *“Наскільки важливим для досягнення успіху у житті є походження з багатой родини?”;*
- *“Наскільки важливим для досягнення успіху у житті є мати добре освічених батьків?”;*
- *“Наскільки важливим для досягнення успіху у житті мати хорошу освіту?”;*
- *“Наскільки важливим для досягнення успіху у житті бути амбітним?”;*
- *“Наскільки важливим для досягнення успіху у житті мати природні здібності?”;*
- *“Наскільки важливим для досягнення успіху у житті наполегливо працювати?”;*
- *“Наскільки важливим для досягнення успіху у житті знати потрібних людей?”;*
- *“Наскільки важливим для досягнення успіху у житті мати політичні зв'язки?”;*

- *“Наскільки важливою для досягнення успіху у житті є національна належність особи?”*;
- *“Наскільки важливим для досягнення успіху у житті є релігійна належність?”*;
- *“Наскільки важливим для досягнення успіху у житті є місце, з якого людина походить?”*;
- *“Наскільки важливою для досягнення успіху у житті є стать людини?”*;
- *“Наскільки важливими для досягнення успіху у житті є політичні переконання людини?”*.

Після проведення процедури факторного аналізу² (метод головних компонент, обертання методом Варімакс) та подальшої перевірки узгодженості суджень в межах окремих факторів на основі частини з них було побудовано адитивні індекси (значення індексу для кожного респондента становило середнє включених до індексу ознак та варіювало від 1 до 5). Так, перший з них – орієнтації на аскриптивні чинники досягнення успіху (ОАЧУ) – склали оцінки значення релігійної та національної належності для його здобуття (а Кронбаха для них становила 0,785). Другий індекс – орієнтації на соціальний капітал для досягнення успіху (ОСКУ) – було утворено визначенням в якості його важливих чинників походження з багатой родини, зв'язків з потрібними людьми, зв'язків у політичних колах та давання хабарів (а Кронбаха для них склала 0,738). Інші судження не були узгодженими між собою та розглядалися окремо³.

По-друге, це визначення за описаною вище п'ятибальною шкалою важливості чинників розміру заробітної платні⁴:

² Для зручності інтерпретації даних, шкали окремих тверджень було перекодовано у зворотному напрямі.

³ До переліку ознак, вимірюваних за допомогою даних суджень, відносять такі, як: орієнтація на хорошу освіту як чинник успіху (ОХОУ), орієнтація на наполегливу працю як чинник успіху (ОНПУ), орієнтація на амбіції як чинник успіху (ОАУ), орієнтація на освіченість батьків як чинник успіху (ООБУ), орієнтація на стать як чинник успіху (ОСУ).

⁴ Запитання формулювалося так: “При вирішенні питання щодо розміру заробітної плати працівників, наскільки важливим, на Вашу думку, має бути...”

- Рівень відповідальності виконуваної роботи.
- Кількість років, витрачена на освіту чи професійне навчання.
- Те, що необхідно для утримання родини.
- Наявність дітей, яких слід утримувати.
- Те, як добре особа виконує роботу.
- Важкість виконуваної роботи.

На основі перелічених змінних за описаним вище алгоритмом було побудовано два адитивні індекси⁵. Перший з них – орієнтації на соціальні чинники заробітку (ОСЧЗ) – склали оцінки важливості наявності дітей і ресурсів, необхідних для утримання родини (а Кронбаха дорівнювала 0,871). До другого індексу – орієнтації на характеристики роботи при визначенні заробітку (ОХРЗ) – увійшли всі інші перелічені ознаки (а Кронбаха для них склала 0,801).

По-третє, це з'ясування орієнтацій населення на дії Уряду з подолання нерівності у доходах, вимірювані як згода з такими твердженнями (за п'ятибальною шкалою, де 1 – повністю погоджуюсь, 2 – скоріше погоджуюсь, 3 – наскільки погоджуюсь, настільки й не погоджуюсь, 4 – скоріше погоджуюсь та 5 – повністю не погоджуюсь):

- В Україні надто велика різниця у доходах.
- Зобов'язанням Уряду має бути зменшення різниці у доходах між особами з високими та низькими доходами.
- Уряд зобов'язаний забезпечити прийнятний рівень життя для безробітних.
- Уряду необхідно менше витратити на соціальні виплати бідним.

Чотири перші змінні з переліку, добре узгоджені між собою (а Кронбаха дорівнювала 0,656), склали адитивний індекс орієнтацій на редистрибутивну політику (ОРП).

⁵ Для зручності інтерпретації даних шкали окремих тверджень було перекодовано у зворотному напрямі. Значення одержаних індексів для кожного респондента становило середнє включених до нього ознак та варіювало від 1 до 5.

Остання змінна, не узгоджена з іншими, була надалі вилучена з аналізу.

Характеризуючи уявлення населення про чинники розподілу ресурсів, відмітимо, що найбільшою мірою українцями підтримуються ідеї щодо проведення Урядом редистрибутивної політики, необхідності враховувати змістовні характеристики виконуваної роботи при визначенні розміру заробітної платні та того, що життєвий успіх залежить від хорошої освіти – середні значення відповідних показників варіюють у діапазоні від 4 до 4,55, наближаючись до максимального значення, що дорівнює 5. Натомість найменшу вагу для досягнення успіху українці схильні надавати аскриптивними характеристиками особи, зокрема, статі, національності та релігійної належності. При цьому поселенські відмінності⁶ в думках населення

Таблиця 2

**Поселенські відмінності уявлень населення
щодо чинників нерівностей**

Показник	Загалом		Місто		Село	
	Середнє	Стандартне відхилення	Середнє	Стандартне відхилення	Середнє	Стандартне відхилення
ОРП	4,55	0,56	4,48	0,59	4,59	0,53
ОХРЗ	4,1	0,66	4,06	0,68	4,13	0,64
ОХОУ	4	0,95	3,99	0,96	4	0,95
ОНПУ	3,72	1,08	3,6	1,11	3,82	1,05
ОСЧЗ	3,59	1,03	3,52	1,07	3,64	1
ОАУ	3,54	1,04	3,6	1,02	3,49	1,05
ОСКУ	3,32	0,88	3,42	0,84	3,24	0,9
ООБУ	3,24	1,14	3,35	1,14	3,15	1,13
ОСУ	2,11	1,09	2,11	1,1	2,1	1,1
ОАЧУ	1,87	0,94	1,8	0,86	1,93	0,99

⁶ Перевірка здійснена на основі U-критерію Мана-Уїтні, позаяк розподіли ознак відрізняються від нормальних на рівні $p < 0,001$ (розбіжності визначено з використанням тесту Колмогорова–Смирнова).

є не надто яскравими, хоча статистично значущими для більшості розглянутих питань. Виняток становлять оцінки важливості аскриптивних чинників (обидва показники – і ОАЧУ, і ОСУ) та хорошої освіти (ОХОУ) для досягнення успіху. Стосовно інших уявлень спостерігається дещо сильніша підтримка сільськими мешканцями регулювання Урядом нерівності у доходах, визначення заробітку змістом роботи та врахування соціальних чинників при встановленні його розміру та орієнтація на наполегливу працю. Міські жителі трохи більше поцінують соціальний капітал, хорошу освіту батьків та власну амбітність як фактори життєвого успіху.

Переходячи безпосередньо до розгляду зв'язків між різними вимірами позицій індивідів у соціальному просторі, загалом цей механізм для обох типів поселень можна подати так. Соціальне походження визначає соціоекономічну позицію індивіда, яка, своєю чергою, зумовлює суб'єктивний соціальний статус, обидва ці виміри позиції індивіда у соціальному просторі здійснюють вплив на його орієнтації стосовно чинників розподілу соціальних благ.

Перевірка описаного припущення здійснювалася методом побудови моделей структурних рівнянь (Structural equation models, SEM)⁷. При цьому як змінні моделі спочатку було обрано ті з зазначених уявлень про ідеальні та реальні чинники розподілу соціальних ресурсів, які були значуще скорельованими принаймні з одним із показників позиції індивіда у соціальному просторі. У фінальних моделях як для міського, так і для сільського населення було залишено ті змінні, шляхи між якими були статистично значущими. Навантаження залишків на показники структурної моделі при обрахунку її параметрів були визначені рівними одиниці.

У результаті при специфікації моделі для міського населення було використано такі показники:

⁷ Побудова шляхової діаграми та обрахунок її параметрів здійснювалися у Amos Graphics.

- БСЕІ – соціоекономічний індекс батька;
- МСЕІ – соціоекономічний індекс матері;
- РСЕІ – соціоекономічний індекс респондента;
- ГСС – груповий соціальний статус;
- ІСС – індивідуальний соціальний статус;
- ОРП – орієнтація на редистрибутивну політику;
- e1 - e4 – залишки моделі.

До моделі, розрахованої для сільського населення, було включено такі змінні, як:

- БСЕІ – соціоекономічний індекс батька;
- МСЕІ – соціоекономічний індекс матері;
- РСЕІ – соціоекономічний індекс респондента;
- ГСС – груповий соціальний статус;
- ІСС – індивідуальний соціальний статус;
- ОНПУ – орієнтація на наполегливу працю як чинник успіху;
- ОСКУ – орієнтація на соціальний капітал як чинник успіху;
- e1 - e4 – залишки моделі.

Шкали спостережуваних змінних в обох моделях мають прямий ключ.

Загалом, у процесі аналізу висхідне припущення щодо зв'язків між описаними змінними, які характеризують позицію індивіда у соціальному просторі, лише частково підтвердилося як для міського населення, так і для сільського. Так, в обох моделях відсутній значущий вплив об'єктивного соціального статусу на орієнтації індивідів, а самі переліки структурно зумовлених орієнтацій відрізняються для різних типів поселень. На *рисунках 1* та *2* подано діаграми, де наведені стандартизовані значення шляхових навантажень (усі коефіцієнти значущі на рівні $p < 0,05$) та залишків для обох рекурсивних моделей.

Перша модель (*рисунок 1*) значуще не відрізняється від емпіричних даних (значущість відмінностей перевірено з застосуванням критерію χ^2 , де $\chi^2 = 7,631$; $p = 0,266$; $df = 6$). Інші показники якості моделі також свідчать про її високу відповідність даним: $\text{ratio} (\chi^2 / df) = 1,272$; RMSEA

(Root Mean Square Error of Approximation) = 0,017, ймовірність одержати вказане вибіркове значення показника $p = 0,956$; CFI (Comparative Fit Index) = 0,999. Друга модель (рисунк 2) також має високу відповідність емпіричним даним, про що свідчать основні показники її якості ($\chi^2 = 16,594$; $p = 0,055$; $df = 9$; $\text{ratio} (\chi^2 / df) = 1,844$; $\text{RMSEA} = 0,028$ ($p = 0,963$); $\text{CFI} = 0,995$).

Коментуючи одержані моделі, зазначимо, що для міського населення (рисунк 1) було зафіксовано прямий вплив походження як на соціоекономічний статус самого респондента, який підвищувався при збільшенні значень аналогічних показників у батька та матері, так і на місце мігрувати індивіда на соціальній драбині, яке прямо залежало від соціоекономічного статусу його матері. Своєю чергою, зростання соціоекономічного статусу респондента зумовлює вищі значення обох показників суб'єктивного соціального статусу, при цьому позиція мігрувати прямо впливає на індивідуальну позицію на соціальній драбині.

З-поміж усіх розглянутих орієнтацій населення на певні форми розподілу соціальних благ зумовленість соціоструктурними чинниками було відзначено лише для орієнтації на редистрибутивну політику Уряду. Зростання групового соціального статусу призводить до її збільшення, тоді як індивідуального – до зменшення. Однак загалом означеними предикторами пояснюється лише 3,5% варіації показника відповідної орієнтації. Щодо інших ендогенних змінних моделі, то найвищий відсоток прогнозу їхньої варіації було одержано для індивідуального суб'єктивного статусу індивіда (53,6%), для соціоекономічного індексу респондента та групового соціального статусу він є нижчим і становить, відповідно, 14,1% та 7,6%.

Для сільського населення характер зв'язків між змінними виявився дещо відмінним від виявленого для містян. Так, при збереженні впливу походження на соціоекономічний статус індивіда, а цього останнього на показники суб'єктивного соціального статусу, подібно до зафіксованих у попередній моделі, було відзначено зумовленість

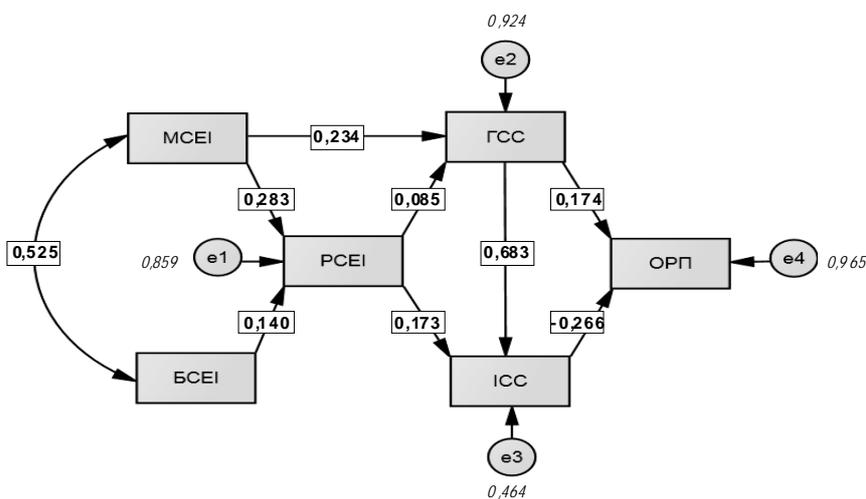

Рисунок 1. Зв'язки між показниками позиції індивіда у соціальному просторі (для міського населення)

Курсивом виділені значення залишків.

Обведені рамкою та виділені жирним шрифтом стандартизовані шляхові коефіцієнти моделі.

індивідуального суб'єктивного соціального статусу позицією батьків: відповідні зв'язки є вельми слабкими, хоча і значущими. У другій моделі, як і у першій, спостерігається вплив позиції матері на соціальний статус ми-групи респондента.

До орієнтацій, зумовлених місцем індивіда у соціальному просторі, за результатами аналізу було віднесено дві: бачення як чинників успіху соціального капіталу та наполегливої праці. При цьому з позицією батька вони мають слабкий прямий зв'язок, а з індивідуальним суб'єктивним соціальним статусом – зворотний, тоді як позиція ми-групи індивіда вони значуще не пов'язані взагалі. Так само, як і для першої моделі, відсоток поясненої дис-

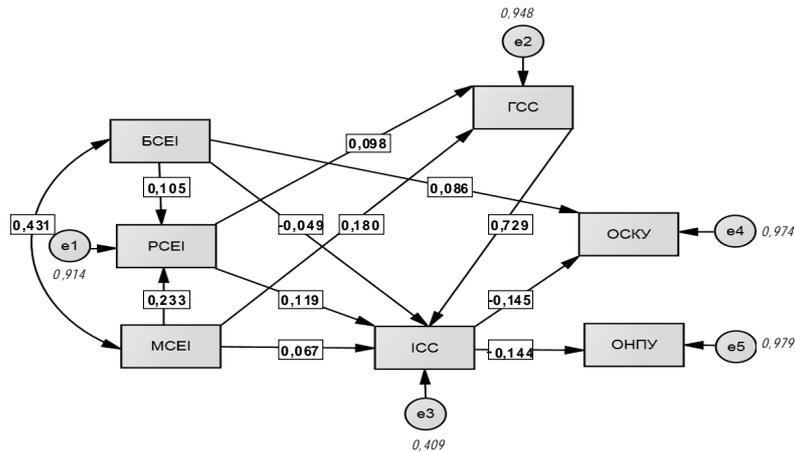

Рисунок 2. Зв'язки між показниками позиції індивіда у соціальному просторі (для сільського населення)

Курсивом виділені значення залишків.

Обведені рамкою та виділені жирним шрифтом – стандартизовані шляхові коефіцієнти моделі.

персії показників незначний – для орієнтації на наполегливу працю як запоруку успіху він становить 2,1%, для орієнтації на соціальний капітал – 2,6%. Частка поясненої варіації є найвищою у індивідуального соціального статусу (59,1%), меншою у соціоекономічного індексу респондента (8,6%) та позиції ми-групи (5,2%).

Підсумовуючи, констатуємо наявність зв'язків між окремими показниками позиції індивіда у соціальному просторі, характер яких має низку поселенських відмінностей. Описуючи їх, відзначимо таке.

Містяни мають значуще вищі, аніж сільське населення, значення показників власної позиції у соціальному просторі, що стосується і соціоекономічного індексу і групового та індивідуального соціальних статусів.

➤ Існують певні поселенські відмінності і в уявленнях населення щодо чинників розподілу благ у соціумі. Так, жителі сіл більше зорієнтовані на редистрибутивну по-

літику Уряду, надають значення змістовним і соціальним чинникам розміру заробітку та вважають наполегливу працю важливою для досягнення життєвого успіху. Міське населення дещо більш схильне розглядати наявність амбіцій, освічених батьків та соціального капіталу як передумови успішності. Однак перелічені відмінності є не надто суттєвими, а у поцінюванні освіти та наданні невеликої ваги аскриптивним характеристикам як підґрунтя для власних здобутків респонденти з різних типів поселень однотайні.

➤ Для обох типів поселень спостерігається зумовленість як соціоекономічного статусу індивіда, так і його суб'єктивного соціального статусу походженням. І позиція індивіда, і його ми-групи на соціальній драбині зазнають впливу його соціоекономічного статусу, а місце ми-групи індивіда у соціальній ієрархії визначає його самоідентифікацію у просторі нерівностей.

➤ Поселенські відмінності у характері зв'язків між різними вимірами позиції індивіда проявляються передусім у виразнішому впливі походження на показники суб'єктивного соціального статусу в сільського населення: його зазнають як індивідуальна, так і групова позиції на соціальній драбині, при цьому на першу також впливає соціоекономічний статус батька. Крім того, для різних типів поселень не збігаються набори структурно зумовлених орієнтацій на певний спосіб розподілу суспільних благ: для міст характерною є орієнтація на соціальний капітал та на наполегливу працю для досягнення успіху, а для сільської місцевості – очікування редистрибутивної політики з боку Уряду.

➤ Припущення щодо існування впливу позиції індивіда у просторі нерівностей на його основні уявлення стосовно легітимності відтворення її наявних станів підтверджується лише частково. Для обох типів поселень структурні чинники пояснюють вельми незначну частку варіації таких орієнтацій (близько 3%).

Література

1. *Güveli A.* Patterns of Intergenerational Mobility of the Old and New Middle Classes in a Post-Industrial Society: Netherlands 1970 – 2006 / Ayse Güveli, Ruud Luijkx, Harry B. G. Ganzeboom // *Social Science Research*. – 2012. – Vol. 41, № 2. – P. 224–241.
2. *Оксамитна С.* Міжгенераційна класова та освітня мобільність / Оксамитна С. – К. : НаУКМА ; Аграр Медіа Груп, 2011. – 287 с.
3. *Di Tella R.* Happiness Adaptation to Income and to Status in an Individual Panel / Rafael Di Tella, John Haisken-De New, Robert MacCulloch // *NBER Working Paper Series*. – 2007. – Working Paper 13159. – 38p.
4. *Koster F.* The Institutional Embeddedness of Social Capital: A Multilevel Investigation across 24 European Countries / Ferry Koster, Jeroen Bruggeman // *Policy and Politics*. – 2008. – Vol. 36, № 3. – P. 397–412.
5. *Малиш Л.О.* Престиж професії міського та сільського населення різних країн / Л.О.Малиш // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія: “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”*. – 2013. – № 1045. – С. 139–145.
6. *Schröder H.* Measuring and Modeling Level of Education in European Societies / Heike Schröder, Harry B.G. Ganzeboom // *European Sociological Review*. – 2013. – Vol. 29, № 6. – P. 1–18.
7. *Bar-Haim E.* Educational Opportunity, Employment, and Income: 1995–2008 / Eyal Bar-Haim, Carmel Blank, Yossi Shavit // *Policy Paper Series*. – 2013. – Policy Paper № 2013.09. – 20 p.
8. *Demakakos P.* Socioeconomic Status and Health: the Role of Subjective Social Status / Panayotes Demakakos, James Nazroo, Elizabeth Breeze, Michael Marmot // *Social Science and Medicine*. – 2008. – Vol. 67, № 2. – P. 330–340.
9. *Патракова А.* Структурные составляющие чувства места в социальной иерархии / Анжела Патракова // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2008. – № 3. – С.119–135.
10. *Макеєв С.* Складні та простіші способи оцінювати стратифікованість суспільства / С.Макеєв // *Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг*. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С.183–189.

11. *Макеєв С.* Поселенська стратифікація життєвих шансів / С.Макеєв // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг [за ред. В.Ворони, М.Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. – С.56–61.
12. *Беленок О.* Рівень життя в оцінках населення України (поселенські виміри) / О.Беленок // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 210–219.
13. *Матусевич В.* Поселенська структура як чинник соціальної диференціації / В.Матусевич // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С.220–237.
14. *Малиш Л.О.* Чинники першої класової належності українців / Л.О.Малиш // Наукові записки НаУКМА. – Соціологічні науки. – 2013. – Т.148. – С.15–22.
15. *Ganzeboom H.B.G.* A Standard International Socio-Economic Index of Occupational Status / Harry B.G. Ganzeboom, Paul M. De Graaf, Donald J.Treiman // Social Science Research. – 1992. – Vol. 21, № 1. – P.1–56.
16. *Молодь України: від освіти до праці* / [Оксамитна С., Виноградов О., Малиш Л., Марценюк Т.] ; за ред. С.Оксамитної. – К. : ВПЦ НаУКМА, 2010. – 202 с.
17. *Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л.Кона і його співпрацівників* [пер. з англ. за наук. ред. В.Є.Хмелька]. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 558 с.

УДК: 316.4.066

О.Панькова,
кандидат социологических наук

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ В ИННОВАЦИОННОМ РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ УКРАИНЫ

В статье обоснована взаимосвязь инновационного и человеческого развития, определены сущность и значение человеческого потенциала, его место и роль в структуре социального потенциала инновационного развития экономики. Раскрыты качественные характеристики “человека инновационного”, необходимые для наращивания конкурентного человеческого капитала украинской экономики. На примере применяющихся в Украине передовых социальных практик инновационного типа раскрыта роль предпринимательских университетов, интегрирующих человеческий, научный, предпринимательский потенциалы. Предложены меры, направленные на обеспечение инновационного развития экономики страны.

У статті обґрунтовано взаємозв'язок інноваційного та людського розвитку, визначено сутність і значення людського потенціалу, його місце і роль у структурі соціального потенціалу інноваційного розвитку економіки. Розкрито якісні характеристики “людини інноваційної” як підґрунтя конкурентного людського капіталу. На прикладі передових соціальних практик інноваційного типу, що застосовуються в Україні, розкрито роль підприємницьких університетів, що інтегрують людський, науковий, підприємницький потенціали. Запропоновано заходи, спрямовані на забезпечення інноваційного розвитку економіки країни.

Interrelations of innovative and human development are substantiated, the essence and importance of human potential, its role and place in the structure of social potential of innovative economy development are defined. Qualitative characteristics of an innovative person (Homo innovaticus) necessary for increa-

sing the competitive human capital of Ukrainian economy have been revealed. The role of business universities integrating human, scientific, and business potential has been found out on the example of advanced innovative social practices used in Ukraine. The arrangements directed to ensuring innovative development of the national economy are proposed.

Ключевые слова: *человеческий потенциал, условия нестабильности, конкурентный человеческий капитал, человек инновационный, инновационное развитие экономики.*

Ключові слова: *людський потенціал, умови нестабільності, конкурентний людський капітал, людина інноваційна, інноваційний розвиток економіки.*

Keywords: *human potential, the unstable conditions, competitive human capital, innovative people, innovative economic development.*

Украина, стремясь обеспечить собственную конкурентоспособность, провозгласила курс на инновационное развитие экономики, который становится приоритетом государственной политики. Поиск путей обеспечения такого курса обусловил активизацию научных исследований в этом направлении, публикацию результатов, а главное, формирование целостной системы управления в этой сфере с правовой, научно-технической, технико-технологической, экономической, социальной ориентацией. При том, что Украина провозгласила курс на развитие экономики на инновационной основе, реально функционирующая модель экономики является моделью низкотехнологического уклада, обеспечивающей свою конкурентоспособность за счет дешевой рабочей силы [1, с. 12]. Такая экономическая модель по своим базовым свойствам не требует инноваций, не предполагает инвестиций в человеческий капитал, не формирует спрос на высококвалифицированных специалистов и их эффективную деятельность. Отсутствует ориентация на социальные факторы инновационного развития – недооценивается и не используется социальный и человеческий потенциал страны в интересах инновационного

развития экономики при том, что этот потенциал на сегодняшний день еще сохраняет свои качества конкурентоспособности. Нет реального запроса на инновации и у бизнеса, т.к. он практически монополизирован, а потому не создается здоровая конкурентная среда. Это свидетельствует о том, что стартовые условия реализации курса на инновационное развитие экономики оказались для Украины крайне неблагоприятными.

Накапливаются препятствия, связанные с разработкой и принятием эффективных инновационных решений в практике хозяйствования, что во многом связано с человеческим фактором инновационного развития. Так, на сегодняшний день не сформирован такой тип работника и управленца, который бы принимал и успешно реализовывал в практической деятельности технические и управленческие инновации, растет несоответствие уровня образования и профессиональной подготовки работников потребностям инновационного развития, мотивация и стимулирование работников к рационализации и изобретательству является крайне низкой, в практиках управления предприятиями недооцениваются социокультурные факторы производства – корпоративная, организационная культура, культура труда и управления, поэтому социально-психологические и ментальные особенности работников используются в инновационной деятельности недостаточно.

Поиск ответов на поставленные вопросы заставляет ученых и специалистов различных отраслей науки искать возможные источники, ресурсы, средства и способы их решения. В условиях жесткого дефицита временных, материальных и финансовых ресурсов приоритетными становятся источники нематериального характера. Такими источниками выступают ресурсы человека, его деятельность, ориентированная на раскрытие способностей, расширение возможностей человеческого интеллекта, креативности, новаторства, их воплощение в производстве и в продукции нового качества.

Сущность взаимосвязи человеческого и инновационного развития экономики раскрывается в докладе Организа-

ции экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) о человеческом потенциале [2], в котором утверждается, что концепция человеческого потенциала непосредственно связана с концепцией инновационной экономики. Человеческий потенциал в развитых странах мира является основной составляющей национального богатства и движущей силой экономического роста на инновационной основе. Современная экономическая динамика в этих странах основывается на производстве и использовании знаний, информационных ресурсов и источников, главным носителем которых выступает человек с высоким уровнем общеобразовательной, профессиональной и научной подготовки. Эффективное развитие экономики все больше зависит от инновационной активности носителей ее интеллектуального капитала, от того, насколько конкурентоспособными являются ее человеческие и трудовые ресурсы, насколько работники (материально и морально) заинтересованы в достижении высоких результатов. Вследствие этого человеческий потенциал является основным ресурсом инновационного развития экономики.

Интеграция и инновационного, и человеческого развития прослеживается в их взаимопроникновении форм проявления. Так, человеческий потенциал становится одновременно ведущим фактором и ресурсом обеспечения инновационного развития экономики, и ее целью. Он является определяющим фактором социально-экономического и общественного развития. Способность общества обеспечивать как сохранение, реализацию, так и развитие человеческого потенциала является индикатором совершенства общества и его социально-экономической политики [3]. Инновационная деятельность как деятельность по созданию принципиально новой продукции, внедрению усовершенствованных технологических процессов требует от работников новых профессиональных и социальных качеств, креативности, инновационного мышления. В свою очередь, чтобы добиться развития человеческого потенциала и реализованной его части – человеческого капитала, повы-

шения качества жизни населения необходимо активно использовать инновации, внедрять новые технологии, обновлять всю технологическую базу отечественной экономики. Человеческое и инновационное развитие являются взаимозависимыми, взаимообусловленными, взаимоусиливающими процессами прогрессивных изменений в каждом и в общественной системе в целом.

На сегодняшний день влияние человеческого фактора на инновационное развитие экономики изучено недостаточно. Украинские экономсоциологи пытаются решить острую проблему, стоящую перед Украиной и одновременно восполнить пробел в научном познании, предлагая задействовать имеющиеся в украинском обществе социальные и человеческие ресурсы для активизации инновационного развития экономики через накопление и реализацию ее социального потенциала. Этими вопросами предметно занимаются Т.Петрушина, В.Резник, Е.Суименко, В.Пилипенко, В.Смакота, А.Арсеенко, Н.Толстых, А.Малюк и др.

В этом направлении ведут активно научные исследования и экономисты. Это А.Поручник, В.Антонюк, Б.Малицкий, А.Попович, Л.Федулова, Н.Якубовский, И.Яцишина и др.

Отечественные ученые предлагают активизировать социальный потенциал экономического развития как ресурс, образующийся в системе социально-экономических отношений для инновационного развития экономики. Если исходить из определения Т.Петрушиной [4, с. 168–180] относительно социального потенциала инновационного экономического развития, который является совокупностью способностей членов общества создавать, воспринимать, распространять и внедрять нововведения, обеспечивающие экономическое развитие, а также организационно-институциональные возможности общества поддерживать инновационные практики социальных субъектов экономической деятельности, то человеческий потенциал отражает и эти способности, и уровень институционального обеспечения.

Системно раскрывается сущность человеческого потенциала в структуре социального потенциала инновационного экономического развития в монографии российских ученых [5], где под человеческим потенциалом понимается сформированные во взаимодействии с социальной средой совокупности систем универсальных (общих) и специфических (специализированных) *потребностей, способностей и готовностей* различных социальных общностей выполнять общественно-необходимую деятельность, основные социальные роли и функции, которые обеспечивают как преемственность, так и новации в развитии жизненно важных общественных сфер, в обществе в целом. Сущностное ядро человеческого потенциала — человеческие способности — это способности к выполнению определенных видов деятельности. Такие способности состоят как минимум из двух компонент: 1 — знаний специальных технологий решения традиционных и нетрадиционных задач; 2 — умений (навыков) применять эти технологии. Сформированные и реализуемые в социальных практиках способности социальных субъектов (человека, социальных групп и общностей, общества) являются основой продуцирования инноваций. Именно здесь человеческий потенциал стыкуется с инновационным развитием, что обеспечивает их взаимосвязь и взаимообусловленность. Инновационная деятельность раскрывает потребности, способности и готовность человека и общества обеспечивать собственную конкуренто- и жизнеспособность, что особенно актуально в условиях нестабильности, когда инновации являются наиболее приемлемыми и подходящими способами реагирования социального субъекта на нестабильную среду.

Нельзя не согласиться с И.Ящишиной [6, с. 166] в том, что значение и роль составляющих социального потенциала инновационного развития экономики из года в год растет — трансформируется роль и место человека в процессе производства. Классическая триада базовых экономических ресурсов (земля, труд, капитал) дополняется и сменяется новыми, которые имеют нематериальную природу:

человеческий капитал, интеллектуальный капитал, культурный и социальный капиталы, инновационный труд, знания, информация. Развитие нематериальных факторов становится основными приоритетами развития экономики, особенно в развитых странах мира. Ведь основным ресурсом здесь выступает не просто труд человека, а его социальные качества, интеллект, знания, творчество, культура; а в структуре потребностей человека все большую значимость приобретают потребности нематериального характера – потребности в обучении, самосовершенствовании, информации, творческой самореализации, разнообразии досуга и т.д., на что и тратится все больше доля дохода; все более актуальными становятся проблемы сохранения окружающей среды и создания условий для жизни будущих поколений. Основным экономическим и социальным фактором инновационной экономики становится интеллектуальный капитал как способность трансформировать знания и нематериальные активы в экономические ресурсы для получения прибыли и обеспечения конкурентоспособности и работника, и предприятия, компании, и экономики.

Переход к рыночным условиям хозяйствования и модернизационные процессы одновременно отрицательно сказались не только на человеческом и инновационном потенциале Украины, проявляясь в таких факторах, как низкий уровень формирования и накопления интеллектуального капитала, низкий уровень трудовой и инновационной активности, неразвитость трудовых компетенций, снижение возможностей профессионального обучения и роста, невостребованность творческой инициативы, незащищенность интеллектуальной собственности и авторских прав и др. Переход к рынку “выбил почву из под ног” для большей части населения Украины, которое практически не было готово к тем переменам, которые его ожидали, и страна, и население стали стремительно утрачивать накопленные ресурсы. На протяжении 23-х лет трансформаций происходило постепенное и скачкообразное усиление

социальной нестабильности и неопределенности. Такое состояние современного социума требует выработки надежных механизмов адаптации прежде всего человека к нестабильной среде. Более того, необходима конструктивная адаптация, которая позволяет человеку “не рассыпаться” в стремительном вихре изменений, а сохранить и усилить внутреннюю устойчивость, чтобы реализовать свои склонности, способности и раскрыть свой уникальный потенциал.

Нестабильность, с одной стороны, усиливает деструктивные процессы, связанные с механизмами ломки устоявшегося порядка, привычных способов жизнедеятельности, с другой стороны, именно она становится благоприятной почвой для конструктивного преобразования действительности, внешних условий существования через создание и применение нестандартных механизмов, форм жизнедеятельности и взаимодействия человека с социальной средой. Формируется как внешняя, так и внутренняя потребность в раскрытии внутренних потенциалов, склонностей и способностей к творчеству, изобретательству, креативности, оригинальности, к новизне, которые необходимы человеку для применения во всех сферах его жизнедеятельности, прежде всего – в трудовой деятельности. Проявление таких качеств в сфере труда приводит к формированию и накоплению инновационного потенциала человека, создает благоприятные условия формирования конкурентного человеческого потенциала общества, его человеческого и интеллектуального капитала высокого качества, необходимых для перехода на инновационную модель развития экономики.

Потребности экономики в инновационном развитии актуализируют необходимость “производства инновационного человека” через обучение, воспитание и развитие людей, обладающих развитой познавательной деятельностью, творческим мышлением и способностью к нестандартному решению задач. Это необходимо для создания условий для формирования у граждан компетенций инновацион-

ной деятельности – компетенций “инновационного человека” как субъекта всех инновационных преобразований. “Инновационный человек” – категория, применимая не только к потребностям инновационной экономики, мы рассматриваем ее более широко – как тот тип личности, который должен стать адаптивным к постоянным изменениям, к нестабильности и неопределенности: в собственной жизни, в экономическом развитии, в развитии науки и технологий, – активным инициатором и производителем этих изменений. Появился ли у Украины шанс перестроить свою жизнедеятельность на инновационной основе, создать широкое инновационное сообщество, в котором гражданин при желании будет иметь возможность проявить свои склонности, интересы и потенциалы и реализовать их для своего блага и блага страны, покажет время и направленность стратегических действий правящих элит.

На личностном уровне инновационный потенциал человека характеризуется его ценностями и установками на самообразование, самореализацию, самосовершенствование, а также предполагает наличие физического и психического здоровья, трудовую активность, мотивацию и мобильность, высокую профессиональную подготовку, наращивание образовательного потенциала (мотивация к обучению и развитию способностей, освоение новых форм получения знаний, получение образования на протяжении жизни, знание иностранных языков и их использование, высокая компьютерная грамотность и др.). Развитие способностей к инновационной деятельности у личности наиболее эффективно с раннего возраста. Это способствует формированию творческого, изобретательского и рационализаторского потенциала, мотивирует к инновационной активности в трудовой, предпринимательской, управленческой и деловой сферах.

Необходимость определения качественных характеристик человека креативного, способного генерировать инновационные идеи обусловлена ориентацией на решение задач формирования и реализации кадров инновационного

типа. Так, С.Иванов [7] определяет качества, которыми необходимо обладать “человеку инновационному”:

➤ способность и готовность к непрерывному образованию, постоянному совершенствованию, переобучению и самообучению, профессиональной мобильности, стремление к новому;

➤ способность и готовность к разумному риску, к предприимчивости, умение работать самостоятельно и готовность к работе в команде, готовность к работе в высококонкурентной среде;

➤ широкое владение иностранными языками как коммуникационными инструментами эффективного участия в процессах глобализации, включая способность к свободному бытовому, деловому и профессиональному общению на английском языке;

➤ высокоразвитые интеллектуальные способности, способность к критическому мышлению, креативности.

Формирование и наращивание таких компетенций – длительный и сложный процесс, включающий в себя конкретные меры реализации государственной социально-экономической, гуманитарной и образовательной политики на создание благоприятных для этого условий. Важно, чтобы общество и государство воспринимали, поощряли и вознаграждали людей, обладающих и развивающих соответствующие компетенции и достигающих успеха за счет их использования. Ориентация государственной и региональной политики на создание необходимых условий для формирования человека инновационного типа расширяет возможности использования человеческого потенциала страны в соответствии с запросами экономики, ориентированной на инновационное развитие. Для целей инновационного развития это становится возможным при условии трансформации человеческого потенциала в человеческий капитал.

Сущность человеческого капитала в контексте инновационного развития определяет В.Антонюк [8, с. 183–190], понимая под человеческим капиталом используемые способности, качественные черты работника, которые

характеризуются уровнем образования, профессиональной подготовки, умений и навыков, мотивации и мобильности, состоянием здоровья, которое он использует в трудовой деятельности и которые обеспечивают работнику возможность получать доход более высокий, чем простой труд. При этом подчеркивается, что человеческий капитал является основой способности работника к инновационной деятельности. А экономика инновационного типа требует формирования и эффективного использования перечисленных высоких продуктивных и инновационных способностей человека. Такими способностями, по мнению Б.Батуры, обладает конкурентный человеческий потенциал [9], восприимчивый к инновациям, готовый к включению в научные и производственные процессы в условиях стремительно обновляющихся технологий. В его основе – человеческий, интеллектуальный, социальный, культурный капиталы высокого качества. От них во многом зависит способность и готовность экономики страны развиваться на инновационной основе. Конкурентный человеческий потенциал воплощается в качествах людей, принципиально влияющих на результаты активности, в которую они вовлечены [10]. Он определяется качеством человеческих ресурсов, степенью конкурентоспособности национальной рабочей силы, экономики в целом. Ведь от того, как используются людские ресурсы в стране, каким уровнем подготовки они обладают, и зависит в итоге социально-экономическое развитие государства, уровень жизни ее населения, а также имидж и позиция этой страны в структуре мирового сообщества. Фактически переход на инновационную модель развития экономики формирует запрос на человека креативного, обладающего высоким инновационным потенциалом на личностном уровне. Это человек, способный не только в полной мере использовать достижения науки и техники, но и сориентированный на создание ноу-хау, инноваций и их внедрение. Актуализируется запрос на предпринимателя инновационного типа, способного внедрять новые технологии в бизнес, производить конкурентоспособный высококачественный продукт при минимуме материальных затрат.

Для решения задач формирования и реализации кадров для инновационного развития экономики необходимы преобразования в системе среднего специального и высшего образования страны. Целесообразна ориентация образовательных программ на обучение навыкам, необходимым для инновационной деятельности, включая аналитическое и критическое мышление, стремление к новому, способность к постоянному самообучению, готовность к разумному риску, креативность и предприимчивость, готовность к работе в условиях высококонкурентной среды. Интеллект и креативность являются главными источниками инновационных идей человека и его готовности к преобразованиям. Если интеллект определяет общую успешность адаптации человека к нестандартным ситуациям через доминирование сознания над бессознательным, то креативность – это творчество, это преобразование, вызванное острой необходимостью быстрых изменений человеком окружающей действительности и самого себя. Для развития и применения ресурсов интеллекта человека, направленных на инновационную активность, необходима ориентация системы среднего, среднего специального и высшего образования Украины на запросы инновационного развития экономики, ориентация образовательных программ на развитие интеллектуальных способностей молодежи. Важным является создание механизмов, стимулирующих развертывание государственных, региональных и корпоративных элементов инновационной инфраструктуры (технопарков, технополисов, центров инноваций корпораций и организаций), обеспечением доступности обучения и стажировок для студентов вузов и действующих специалистов по дисциплинам, формирующим их инновационные компетенции. А инновационно активные предприятия, организации и учреждения инновационной инфраструктуры должны сформировать запрос на высококвалифицированный конкурентный кадровый потенциал.

Инновационное развитие экономики Украины формирует целевой запрос на формирование благоприятного пространства, где главными субъектами взаимодействия

выступают государство, бизнес (инновационное предпринимательство), наука и образование (исследовательские университеты, научно-исследовательские организации), у которых есть взаимный интерес для осуществления совместной инновационной деятельности. В этом отношении целесообразно обратиться к модели “тройной спирали”, предложенной Г. Ицковицем, которая начала внедряться в Украине [11]. Здесь главными участниками инновационного процесса как раз и выступают: 1) государство, которое ресурсно, политически и законодательно поддерживает островки инновационного прорыва; 2) университеты, которые становятся системообразующими элементами инновационного процесса; 3) бизнес, который является главным заказчиком и проводником высоких технологий на рынки товаров и услуг. Исследовательский или предпринимательский [12] университет начинает тесное сотрудничество с бизнесом, проводя для него исследования и создавая поток ноу-хау с целью постоянного совершенствования производимых этим бизнесом продуктов и предоставляемых им услуг. Исследовательский университет сохраняет академическую составляющую, но при этом работает одновременно в трех взаимосвязанных направлениях: обучение, научные исследования, инновационное внедрение высоких технологий и вывод их на рынки (технологический трансфер).

В Украине по такой модели уже восьмой год работает научный парк “Киевская политехника” при КПИ. Это корпорация, которая на основе общих интересов участников объединила сегодня 55 иностранных и украинских высокотехнологичных компаний, около сотни научных групп и лабораторий КПИ, создающих для них поток конкурентоспособных ноу-хау, свыше 20 инженерных факультетов, подготавливающих для компаний высококачественный персонал, несколько венчурных и инвестиционных фондов, которые, в случае необходимости, выступают инвесторами отдельных стартап-проектов. К работе научного парка привлекается все больше студентов, которые не только работают в его компаниях, но и создают в структу-

ре бизнес-инкубатора парка собственные маленькие компании для вывода на рынок своих изобретений и проектов. Налицо экономическая целесообразность деятельности парка, которая основывается не на налоговых и таможенных льготах, а на взаимовыгодном сотрудничестве участников инновационного процесса. Компании заинтересованы в постоянной подпитке новыми изобретениями с целью модернизации и повышения конкурентоспособности своей продукции; ученые — в практическом внедрении своих изобретений и получении роялти от этой деятельности; факультеты и кафедры университета — в получении мест практики для студентов, новых рабочих мест для выпускников, в обновлении своей учебно-научной базы с помощью компаний; венчурные и инвестиционные фонды — в поиске новых инновационных проектов, которые дали бы им возможность получить новые прибыли.

Такие практики и механизмы обеспечения инновационного развития экономики страны нуждаются в широком распространении и применении. По мнению академика НАН Украины М.Згуровского, создание подобного рода инновационных сред в Украине — вполне реально [11]. Уже сейчас могут успешно создаваться на базе существующих университетских и научных центров индустриально и научно развитых регионов Украины, где сохранились научные и инженерные школы, где в новых условиях возродились высокотехнологичные производства, где есть понимание властью безальтернативности инновационного развития своего региона.

Но для создания устойчивого механизма инновационного развития экономики необходимо принятие мер на национальном и региональном уровнях управления, направленные на интеграцию человеческого и инновационного развития. Для этого необходимо:

- тесное и конструктивное взаимовыгодное сотрудничество государства и регионов, научного и образовательного сообщества, бизнеса, институтов гражданского общества и органов местного самоуправления;

- гармонизировать цели, средства и меры реализации государственной и региональной социально-экономичес-

кой, гуманитарной и образовательной политики для развития компетенций и качеств человека креативного, инновационного;

– обеспечить модернизацию государственной политики, направленную на приоритетное научно-технологическое развитие и развитие интеллекта нации;

– реализовать в рамках законодательства Украины инновационную модель развития государства, направленную на научно-технологическое развитие в соответствии с существующими природными и человеческими ресурсами, геополитическим состоянием и географическим положением Украины;

– разработать и принять национальные стратегические программы инновационного развития, которые объединят собственные научные разработки, собственное кадровое сопровождение (передовое университетское образование), отечественный производственный сектор и бизнес;

– усовершенствовать государственное управление инновационной деятельностью путем повышения уровня координации всех составляющих инновационного процесса (конкурентоспособной науки, передового образования, высокотехнологичного производства, бизнеса) по примеру США, Японии, объединенной Европы;

– сконцентрировать человеческие и финансовые ресурсы, обеспечить административную поддержку, интеграцию сугубо исследовательского и университетского сегментов для кадрового сопровождения научных программ через разработку и реализацию в государственных и региональных стратегиях развития мер, направленных на повышение конкурентоспособности национальной науки и образования;

– создать условия для уменьшения разрыва между академической и университетской наукой, в которых наука передает образованию последние достижения, формируя его передовое содержание, а образовательный компонент наполняет научную сферу талантливой молодежью, из которой вырастут будущие ученые, владеющие современной методологией науки;

- использовать ресурсы и возможности социального потенциала инновационного экономического развития;
- реализовать программы инновационного развития в регионах;
- содействовать формированию инновационной культуры в обществе и повышению статуса инновационной деятельности.

Таким образом, проведенный анализ взаимосвязи человеческого и инновационного развития в Украине позволяет определить общие целевые критерии их достижения. К ним относятся: обеспечение сбалансированности потребностей инновационного развития с инвестированием в человеческий капитал; высокий уровень общего и профессионального образования с направленностью на инновационную активность; сбалансированность между потребностями в управленческих кадрах в сфере инноваций и уровнем их подготовки; формирование и использование национального человеческого капитала для инновационного прорыва; обеспечение конкурентоспособности рабочей силы (при создании новых рабочих мест на инновационной основе с высокой оплатой труда); высокий уровень трудовой, профессиональной, инновационной культуры субъектов трудовых отношений; высокий уровень инновационной, экономической, трудовой, предпринимательской, деловой, управленческой активности. Формирование человека креативного, способного генерировать инновационные идеи не только в своей трудовой деятельности, но и в жизни, а также готовность самих людей развивать в себе эти качества является залогом успешной жизнедеятельности в условиях социальной нестабильности.

Литература

1. *Інноваційний розвиток в Україні: наявний потенціал і ключові проблеми його реалізації* // Аналітична доповідь центру ім. О.Разумкова. – Національна безпека і оборона. – №7. – 2004.
2. *Реальное богатство народов: пути к развитию человека: доклад о развитии человека 2010 г.* / ПРООН ; пер. с англ. – М. : Весь мир, 2010. – 244 с.

3. *Шагалов И.Л.* Человек: ресурс или потенциал развития в экономике? / И.Л.Шагалов, И.В.Скорина [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://sovman.ru/all-numbers/archive-2012/may2012/item/86-03-17-2012.html>

4. *Петрушина Т.* Социальный потенциал инновационного экономического развития : анатомия определения понятий / Т.Петрушина // Соціальні виміри суспільства. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С.168–180.

5. *Иванов О.И.* Сущность, содержание и структура человеческого потенциала / О.И.Иванов // Человеческий потенциал для инновационной экономики : монография ; под. ред. д.э.н. С.А.Иванова. – ИПРЭ РАН. – СПб. : ГУАП, 2011.

6. *Яцишина І.В.* Соціальне спрямування інноваційної економіки: досвід, тенденції, наслідки : монографія / Яцишина І.В. – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин Я.І., 2012.

7. *Иванов С.А.* Сущность и проблемы формирования человеческого капитала инновационной экономики. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : innclub.info/wp-content/uploads/2012/11/Иванов.doc

8. *Людський капітал* регіонів України в контексті інноваційного розвитку : монографія / [Антонюк В.П., Амоша О.І., Мельцер Л.Г. та ін.] ; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2011. – С.183–190.

9. *Батура Б. В.* Человеческий потенциал в основе развития региона / Б.В.Батура // Проблемы управления. – 2011. – № 3 (40). – С.14–17.

10. *Экономический словарь* Кирилла и Мефодия // Мир энциклопедий. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.encyclopedia.ru>.

11. *Резников С.* Исследовательские университеты как центры инновационного развития страны (интервью с академиком М.Згуровским) / С.Резников // Зеркало недели. Украина. – 2011. – 21 января.

12. Термин “исследовательский (предпринимательский) университет” введен Генри Ицковичем – профессором Стэнфордского университета и Центра исследований в сфере предпринимательства бизнес-школы Эдинбургского университета, автором новой модели организации инновационного процесса, названного им моделью “тройной спирали” (Эксперт. – 2010. – 13 декабря).

13. *Инновационный человек* и инновационное общество : монография ; под ред. В.И.Супруна. – Новосибирск : ФСПИ “Тренды”, 2012. – 424 с.

УДК 316.334.22

В.Буткалюк,
кандидат социологических наук

КАЧЕСТВО ТРУДОВОЙ ЖИЗНИ РАБОЧИХ СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЫ

Статья посвящена анализу качества трудовой жизни рабочих современной Украины. Автор анализирует влияние неолиберального реформирования экономики страны и глобального финансово-экономического кризиса на основные объективные и субъективные показатели качества трудовой жизни и социально-экономического положения рабочих. В статье, в частности, рассмотрены показатели здоровья рабочих, уровня занятости, уровня жизни, удовлетворенности своим положением в обществе, работой.

Стаття присвячена аналізу якості трудового життя робітників сучасної України. Авторка аналізує вплив неоліберального реформування економіки країни і глобальної фінансово-економічної кризи на основні об'єктивні і суб'єктивні показники якості трудового життя та соціально-економічного становища робітників. У статті, зокрема, розглянуто показники здоров'я робітників, рівня зайнятості, рівня життя, задоволеності своїм становищем у суспільстві, роботою.

The paper examines quality of labor of the workers in contemporary Ukraine. The author analyzes the effect of neo-liberal reforming of the national economy and global financial and economic crisis on the basic objective and subjective indices of quality of labor life and socio-economic position of workers. In particular, the indices of health of workers, level of employment, standard of life, satisfaction of workers with their position in the society, job satisfaction are examined in the paper.

Ключевые слова: качество трудовой жизни, уровень занятости, глобальный финансово-экономический кризис.

Ключові слова: якість трудового життя, рівень зайнятості, глобальна фінансово-економічна криза.

Keywords: quality of working life, the level of employment, the global financial and economic crisis.

Одним из главных индикаторов социально-экономического положения трудящихся, степени реализации трудового потенциала отдельного человека, предприятия и общества в целом в странах рыночной экономики служат основные показатели качества трудовой жизни. В капиталистическом способе производства заложены основные противоречия капиталистических социально-трудовых отношений, которые влияют на всю структуру общества и на показатели качества труда, во многом детерминируют благосостояние каждого индивида и общества. Наиболее остро испытывают влияние этих противоречий в мире капитала, особенно в моменты кризисных обострений, представители рабочего класса. Поэтому анализ трудовой жизни в Украине в период перехода от социалистической к рыночной экономике приобретает важное не только научное, но и практическое значение. В этом контексте представляется необходимым исследовать как объективные обстоятельства жизни рабочих (занятость и т.д.), так и субъективную оценку ими своего благополучия, удовлетворенности трудовой жизнью и т.д.

Через 20 с лишним лет с начала рыночных преобразований можно констатировать, что переход Украины к рынку не оправдал возлагавшихся на него надежд и ожиданий трудового народа, привел к деградации труда, и как следствие – к резкому падению уровня и качества жизни ее населения.

Одним из основных индикаторов качества трудовой жизни служит уровень занятости. Со времени старта рыночных реформ безработица стала постоянным спутником жизни украинских граждан. При этом необходимо отметить, что уровень зарегистрированной безработицы в нашей стране существенно меньше по сравнению с реально существующим. Об этом свидетельствует как ряд исследований, так и данные статистики. Согласно докладу Государственной службы статистики о социально-экономическом положении Украины за 2013 г., 1,6 млн из 22,1 млн экономически активного населения нашей страны явля-

лись безработными, т.е. не имели работы, но активно занимались ее поиском как самостоятельно, так и с помощью госслужбы занятости. Уровень безработицы в нашей стране среди трудоспособного населения составил 7,6%, больше половины которых – женщины согласно тому же докладу (по методике МОТ). Количество зарегистрированных безработных на конец декабря 2013 г. составило 487,7 тыс. человек, т.е. примерно третью часть всех безработных. Помощь по безработице получали 82,4% человек, имеющих статус безработного [1].

Проблема безработицы – это одна из самых болезненных и требующих немедленного решения проблем не только в нашей стране, но и во всем мире. Так, МОТ в своем Докладе–2013 отметила, что проблемы на рынке труда продолжают носить острый характер и рост безработицы продолжается. По данным МОТ, число безработных во всем мире в 2013 г. составило более 202 млн и вырастет еще на 3 млн в 2014 г. [2, р. 9]. Это свидетельствует о том, что первый в истории человечества глобальный финансово-экономический кризис до сих пор не закончился, а принял форму “Великой затяжной рецессии”.

Существенно усугубляет положение трудящихся Украины проблема невыплаты заработной платы. По данным Государственной службы статистики, по состоянию на 1 декабря 2013 г. суммарная задолженность по зарплате в Украине составляла 1019,4 млн грн [3].

Проблема бедности усугубляется, в том числе, в связи со значительным расслоением украинского общества по уровню доходов. Разница в доходах самых бедных и самых богатых слоев населения достигает в нашей стране 40 и более раз [4, с. 13]. Еще больше усилилось расслоение общества в результате глобального кризиса. В то время как большинство трудового населения пострадало в результате кризиса, представители крупного бизнеса существенно повысили свои сверхприбыли. По данным журнала “Forbes”, в 2013 г. список самых богатых украинцев пополнился 13 новыми олигархами, а капитал 100 богатейших

украинцев вырос по сравнению с прошлым годом на 1 млрд долл. США – до 55 млрд дол. США [5].

Существенно повлиял на социально-экономическое положение трудящихся Украины глобальный финансово-экономический кризис. Однако нельзя не согласиться с мнением канадского исследователя А.Вейла на страницах его монографии “Взлет и падение государства всеобщего благосостояния” (2012 г.) о том, что деструктивный эффект от неолиберальной политики в целом намного больше, чем негативное влияние кризиса, который начался в 2007 г. Кроме того, как отмечает названный автор, “кризис – это часть системы капитализма, сущность его природы” [6, р. 48].

Чтобы наиболее полно и всесторонне оценить влияние последствий финансово-экономического кризиса и неолиберальной политики на качество трудовой жизни рабочих, следует проанализировать данные социологических опросов. С этой целью в рамках исследования темы “Состояние, проблемы и перспективы рабочего класса в системе социально-экономических отношений современного украинского общества” (N=1800, 2013) отделом экономической социологии Института социологии НАН Украины совместно с центром “SOCIS” был проведен опрос различных представителей рабочего класса Украины. В ходе этого опроса только треть опрошенных (35,8%) отметили, что они удовлетворены своим положением в обществе, 28,5% сказали, что не удовлетворены своим положением в обществе (табл. 1).

Как известно, удовлетворенность жизнью в целом в значительной мере зависит от удовлетворенности работой.

Таблица 1
Удовлетворенность рабочих своим положением
в обществе (2013, N=1800, %)

<i>Удовлетворены ли Вы своим положением в обществе?</i>	<i>%</i>
Удовлетворен	35,8
Трудно сказать, удовлетворен или нет	35,7
Не удовлетворен	28,5

Об удовлетворенности своей работой заявили 38,9% опрошенных рабочих, не удовлетворены своей работой – 27,1% респондентов, 34% затруднились с ответом на данный вопрос.

Что касается мотивации труда современных рабочих Украины, то только каждый пятый представитель рабочего класса (22,6%) отметил, что он работает на сегодняшней работе, так как его устраивает и заработная плата, и характер труда. 38,5% опрошенных рабочих указали, что “работа им по душе, но зарплата их не устраивает”. О том, что их устраивает уровень зарплаты, но сама работа им не по душе, заявили 7,4% респондентов. Каждый четвертый респондент (24,8%) отметил, что его не устраивает ни работа, ни уровень зарплаты, однако никакой другой работы он найти не может. Затруднились с ответом на этот вопрос 6,7% (табл. 2).

Согласно данным Государственной службы статистики, в январе–ноябре 2013 г. размер среднемесячной номинальной заработной платы работников предприятий, учреждений, организаций (с количеством работающих 10 человек и более) составил 3234 грн. К видам экономической деятельности, имеющим наиболее высокий уровень оплаты труда, относятся авиационный транспорт, финансовая и страховая деятельность, добыча каменного и бурого угля и производство основных фармацевтических продуктов

Таблица 2

Мотивация труда современных рабочих Украины (2013, N=1800, %)

<i>Скажите, почему Вы работаете на данном предприятии?</i>	<i>%</i>
Работа мне по душе и зарплата устраивает	22,6
Работа мне по душе, но зарплата не устраивает	38,5
Работа мне не по душе, но зарплата устраивает	7,4
Ни работа, ни зарплата меня не устраивают, но ничего другого я найти не могу	24,8
Затрудняюсь ответить	6,7

и фармацевтических препаратов, где зарплата работников за указанный период превысила средний показатель по экономике в 1,6–3,2 раза. Самый низкий уровень зарплаты наблюдался у работников текстильного производства, производства одежды, кожи, изделий из кожи и других материалов, почтовой и курьерской деятельности и сельского хозяйства и не превышал 70% от среднего уровня по экономике. В разрезе регионов самый низкий уровень зарплаты, который не превышал 78% от среднего по экономике, наблюдался в Тернопольской, Херсонской, Черновицкой, Черниговской и Закарпатской областях [1].

Несмотря на то, что средний показатель уровня зарплаты в несколько раз превышает уровень прожиточного минимума, в Украине наблюдается достаточно весомая доля тех рабочих семей, которые с трудом борются с бедностью и еле сводят концы с концами. Так, при оценке материального положения своих семей 42,2% респондентов указали, что их доходов хватает в целом на проживание, 29,6% отметили, что их доходов хватает только на продукты питания, делают сбережения всего 5,1% семей украинских рабочих (табл. 3).

Среди рабочих в результате опроса было установлено наличие высокой доли тех, кто опасается за возможное

Таблица 3

**Оценка респондентами материального
положения своих семей (2013, N=1800, %)**

<i>Какой уровень жизни обеспечивает Вам и Вашей семье нынешний доход?</i>	<i>%</i>
Хватает в целом на проживание	42,2
Хватает только на продукты питания	29,6
Хватает на все необходимое, но нам не до сбережений	19,7
Хватает на все необходимое, делаем сбережения	5,1
Живем в полном достатке	0,2
Часто не имеем денег и еды – иногда нищенствуем	0,2
Не хватает продуктов питания – иногда голодаем	0,9
Загрудняюсь ответить	2,3

ухудшение условий труда. В частности, более половины опрошенных (59,4%) отметили, что они опасаются увольнения с работы в ближайшем будущем. Перевода на неполный рабочий день опасаются 56,7%, уменьшения зарплаты – 65,1%.

Одной из важнейших составляющих качества трудовой жизни является состояние здоровья человека. Свое физическое здоровье охарактеризовали как хорошее 45,9% респондентов, 36,8% – как удовлетворительное, 7,3% назвали свое здоровье отличным, 6,3% – плохим, 1,8% – очень плохим. Затруднились с ответом на данный вопрос 1,8% опрошенных.

Отвечая на вопрос о состоянии физического здоровья и настроения в течение последних перед опросом двух недель, 63% респондентов отметили, что находились “в нормальном состоянии, хорошем настроении”, в то же время 26% респондентов сказали, что ощущали переутомление, изнеможение, 8,5% – испытывались стресс, 5,2% – мучились бессонницей, 4% – находились в состоянии депрессии, 3,6% – ощущали стресс. Затруднились ответить на данный вопрос 6% опрошенных.

Среди тех, кто охарактеризовал свое здоровье как удовлетворительное или плохое, основными причинами проблем со здоровьем назвали: 55,5% – неблагоприятную экологию, 39,1% – отсутствие полноценного отдыха, 31,9% – вредные условия работы, 30,8% – плохое (недостаточное, некачественное) питание. Невозможность получить необходимое медицинское обслуживание называют причиной проблем со здоровьем 26% опрошенных, частые стрессы на работе – 23,6%, плохие жилищно-бытовые условия – 18%, частые стрессы в семье – 17,2%.

Среди рабочих Украины наблюдается высокий уровень понимания того, что низкое качество их трудовой жизни детерминруется нынешним способом производства и существующим социально-экономическим строем. Всего 3,6% респондентов указали, что в целом нынешний социально-экономический строй их устраивает, в то время

как 40,2% опрошенных указали, что нынешний социально-экономический строй в стране необходимо изменить на более справедливый. Примерно такая же доля опрошенных (39,2%) отметила, что социально-экономический строй в стране можно и нужно улучшать с помощью реформ (рис. 1).

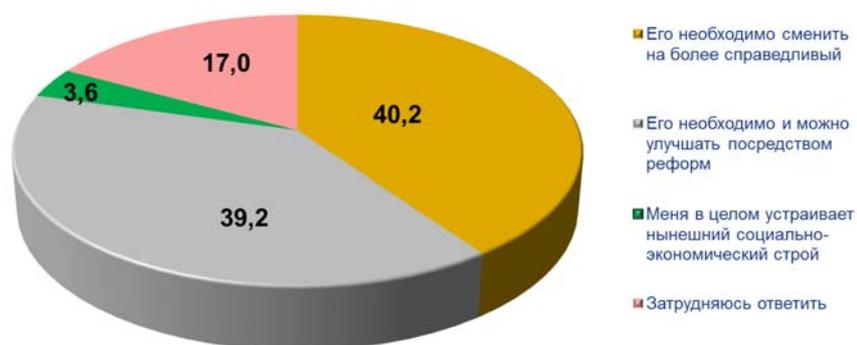

Рис. 1. Отношение рабочих к существующему в Украине социально-экономическому строю (2013, N=1800, %)

При ответе на вопрос “Что из нижеперечисленного наиболее полно характеризует нынешний социально-экономический строй в Украине?” максимальную долю выбранных респондентами вариантов получили такие характеристики, как “безработица” (60,3%), “расслоение общества на богатых и бедных” (54,1%), “нестабильность в обществе” (40,9%), “эксплуатация одних людей другими” (37,2%) (рис. 2).

Что касается одного из наиболее болезненных вопросов современной Украины – расслоения общества по имущественному признаку, половина опрошенных рабочих (52,5%) указали, что это “абсолютно несправедливое явление”, “вполне справедливым” данное явление считают

Рис. 2. Основные характеристики современного социально-экономического строя в Украине по оценкам рабочих (2013, N=1800, %)

всего 3,6% рабочих страны. В тоже время 40,4% респондентов указали, что данное явление справедливо в том случае, когда богатство получено честным путем (своим талантом, честным трудом) (табл. 4).

О видении рабочими будущего развития украинского общества можно судить по ответам на вопрос о возможных вариантах изменения социально-экономической модели страны. Можно зафиксировать наличие в среде украинских рабочих ностальгии по советскому прошлому нашей страны. Выбирая возможную модель дальнейшего развития страны, каждый пятый респондент (23,7%) выбрал социалистический строй (как было в СССР), примерно такая же доля ответивших (27,2%) выбрала вариант “социалистический (с устранением недостатков, имевших место в бывших социалистических странах)”, “социалистический (как в современном Китае)” выбрали 8,7% опро-

Таблиця 4

Отношение рабочих к расслоению украинского общества по имущественному признаку (2013, N=1800, %)

<i>Как Вы оцениваете расслоение украинского общества на богатых и бедных?</i>	<i>%</i>
Абсолютно несправедливое явление	52,5
Справедливое только в тех случаях, когда богатство получено честным путем (своим талантом, честным трудом)	40,4
Вполне справедливое явление, поскольку каждый достоин своей участи	3,6
Затрудняюсь ответить	3,6

шенных. Т.е. суммарная доля респондентов, выбравших социалистический вариант развития страны в той или иной модификации, равняется 59,6%. Неолиберальную модель развития по типу США и Великобритании, которую на протяжении более двадцати лет навязывают нашей стране, выбрал только каждый десятый респондент (10,1%) (рис. 3).

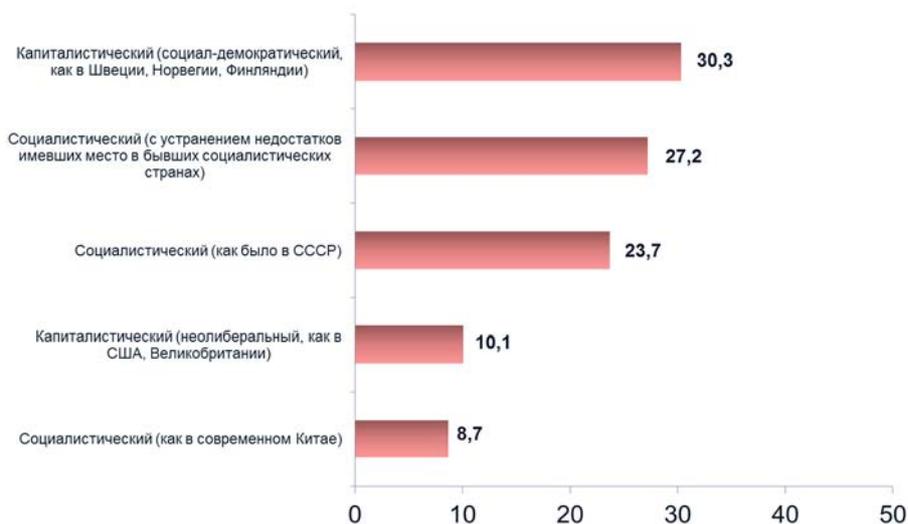

Рис. 3. Если Вы считаете, что существующий социально-экономический строй надо изменить, то на какой? (%)

Таким образом, анализ социально-экономического положения и качества трудовой жизни рабочего класса Украины свидетельствует о несостоятельности неолиберальной модели экономического развития и трудностях в преодолении порожденных ею таких социально-экономических проблем, как безработица, низкий уровень оплаты труда, отсутствие социальных гарантий и уверенности в будущем и т.д. Отсюда следует необходимость существенного усиления роли государства в регулировании экономики и социально-трудовых отношений, что, по нашему мнению, поможет добиться более справедливого распределения валового национального дохода, сократить социальное и экономическое неравенство между богатыми и бедными, повысить не только материальное благосостояние людей труда, но и всю совокупность условий, определяющих физическое, психологическое и социальное благополучие трудового народа.

Литература

1. *Праця*. Соціально-економічне становище України за 2013 рік. Повідомлення Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua>.
2. *Global employment trends 2013: Recovering from a second jobs dip* / International Labour Office. Geneva: ILO [Electronic resource] – Mode of access: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-dgreports/-dcomm/-publ/documents/publication/wcms_202326.pdf.
3. *Основні показники соціально-економічного розвитку України*. Державна служба зайнятості [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua>.
4. *Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу* / за ред. Е.М.Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. – 404 с.
5. *100 багатейших – 2013*. Forbes представляет очередной список 100 самых богатых украинцев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://forbes.ua/business/1351729-100-bogatejshih-2013>.
6. *Wahl A. The Rise and Fall of the Welfare State* / Asbjørn Wahl // translated by John Iron. – 2012 [Electronic resource] – Mode of access: <http://ru.scribd.com/doc/126144307/The-Rise-and-Fall-of-the-Welfare-State-pdf>.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

У статті розглядається сучасний стан соціальної інфраструктури села та демографічної ситуації. Наголошено, що важливим фактором відродження та розвитку соціальної сфери села є модифікація її соціально-економічної структури. Відсутність важливих структурних елементів соціальної сфери є причиною масового відпливу робочої сили з сільської місцевості та занепаду сільських територій. У зв'язку з реформами в аграрній сфері особливої актуальності набуває аграрна політика держави, яка, з одного боку, повинна враховувати особливості сільського укладу життя, а з другого – сприяти інтегруванню села в оновлюваний соціально-економічний простір, забезпеченню його мешканцям стабільних умов і життєвих перспектив.

В статье рассматривается современное состояние социальной инфраструктуры села и демографической ситуации. Отмечено, что важным фактором возрождения и развития социальной сферы села является модификация ее социально-экономической структуры. Отсутствие важных структурных элементов социальной сферы является причиной массового оттока рабочей силы из сельской местности и упадка сельских территорий. В связи с реформами в аграрной сфере особую актуальность приобретает аграрная политика государства, которая, с одной стороны, должна учитывать особенности сельского уклада жизни, а с другой – способствовать интегрированию села в обновляемое социально-экономическое пространство, обеспечению для его жителей стабильных условий и жизненных перспектив.

The paper deals with current state of the social infrastructure of a village and demographic situation. It is stressed that modification of socio-economic structure of the social sphere of a

village is an important factor of its renaissance and development. The lack of the important structural elements of the social sphere is a cause of the mass outflow of labor force from the country-side and decline of rural territories. In connection with reforms in the agrarian sphere the agrarian policy of the state acquires special urgency: on the one hand, it should allow for peculiarities of the way of life in the country-side and, on the other hand favor the integration of village in modern socio-economic space, provision of stable conditions and life perspectives for its residents.

Ключові слова: село, економічний і соціальний розвиток, соціальна інфраструктура, демографічна ситуація, рівень життя.

Ключевые слова: село, экономическое и социальное развитие, социальная инфраструктура, демографическая ситуация, уровень жизни.

Keywords: village, economical and social development, social infrastructure, demographic situation, living-being level.

Розвиток ринкових відносин на селі – складний та багатогранний процес, який потребує комплексного розв’язання соціальних та економічних проблем. Загальновідомим є той факт, що рівень розвитку соціальної сфери перебуває в прямій залежності від економічного стану виробничої сфери, і навпаки. Вхідження сільської соціальної сфери в ринкові відносини висуває ряд невідкладних завдань, адекватних галузям виробничої сфери. Насамперед це стосується реформування власності, створення сприятливого інвестиційного клімату, пошуку нових джерел фінансування, стимулювання попиту та пропозиції. Не менш актуальним є питання розвитку соціальної сфери та соціальної інфраструктури українського села.

Цим проблемам присвячені наукові праці багатьох відомих вчених, зокрема П.Гайдуцького, Й.Завадського, Т.Заславської, О.Здоровцова, Д.Крисанова, І.Прокопи, П.Саблука, М.Саєнка, Р.Тринька, Г.Черевка, Л.Шепотько, В.Юрчишина, К.Якуби та інших учених. Більшість науко-

вих робіт названих авторів з соціальних проблем села належать до дореформеного періоду. Отже, сучасний стан і практичне значення досліджуваної проблеми для розвитку села зумовили актуальність теми даної статті.

Чинний Закон України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві” від 17 жовтня 1990 р., № 400-ХІІ визначає заходи щодо соціального розвитку села, надаючи перелік першочергових організаційно-економічних і правових заходів, які мають бути реалізовані на сільських територіях [5, с. 53]. Мінімальний розмір державних капіталовкладень, спрямованих на зміцнення матеріально-технічної бази соціальної сфери села та АПК, має становити не менше 1% ВВП (на будівництво об’єктів невиробничого призначення у сільській місцевості спрямовується не менше 50% державних капіталовкладень, передбачених цією статтею). Проте Закон не виконується, особливо в частині надання переваги селу порівняно з містом (у розрахунку на душу населення) у спорудженні житла, закладів освіти, культури і спорту, охорони здоров’я, побуту, торгівлі, комунальних об’єктів, електро- й водопостачання тощо та в забезпеченні якісного медичного, культурного, спортивного, комунально-побутового, транспортного і торговельного обслуговування села [3 с. 15].

Передача до комунальної власності об’єктів соціальної інфраструктури, що належали сільгоспідприємствам, не підкріплюється наповненням місцевих бюджетів відповідними фінансами. Агрохолдинги також переважно не вбачають необхідності у розвитку (підтримці) соціальної інфраструктури, хоча вона підвищує привабливість території, сприяє покращенню якості трудового потенціалу, гальмує вимивання працездатного населення та руйнацію населених пунктів. Сучасний стан соціальної сфери села, а за ним й інші аспекти життєдіяльності сільських територій є близькими до критичного, що підтверджується, зокрема, такими даними.

Несприятлива демографічна ситуація та невпинне зменшення чисельності населення. З одного боку, в сільській

місцевості фіксується зростання народжуваності з 8,7 немовлят на 1000 населення (2001 р.) до 12,6 (2012 р.). Село загалом молодшає (у 2012 р. кількість осіб віком 65 і старше років становила 37,9% кількості населення віком 15–49 років; і це є найнижчим показником за останні десять років) [4]. Тим не менше, рівень смертності перевищує народжуваність, скорочення сільського населення за останні десять років становить 163 тис. осіб на рік, а кількість сільських населених пунктів у 2000–2012 рр. зменшилася на 289 одиниць. Отже, скорочення населення є наслідком постійного відпливу економічно активних верств селянства, яке, своєю чергою, зумовлене слабким розвитком сільських територій [11].

Високий рівень безробіття. Хоча ст. 4 Закону України “Про зайнятість населення” відносить до зайнятого населення членів особистих селянських господарств (ОСГ), на початок 2013 р. кількість зареєстрованих безробітних серед сільського населення становила 247,6 тис. (у 2011 р. – 211,0 тис. осіб, у 2010 р. – 236,1 тис. осіб). За даними Державної служби зайнятості, на кінець 2012 р. навантаження на одне робоче місце в сільському господарстві становило 55 осіб на одне вільне робоче місце (від 14 в АР Крим до 608 у Луганській області і 302 у Черкаській області). Наприкінці 2011 р. аналогічний показник складав 43 особи на одне вільне місце (від 16 осіб на місце в АР Крим до 164 осіб на одне місце в Черкаській області) [5, с. 53].

Найнижча серед галузей економіки оплата праці. За рівнем середньомісячної зарплати сільське господарство посідає останнє місце (на січень 2013 р. середньомісячна заробітна плата штатного працівника в сільському господарстві становила 2025 грн, що майже на 1000 грн менше, ніж загалом по економіці країни). Середньомісячні грошові доходи сільських домогосподарств становлять 77% доходів міських домогосподарств. Зарплата не є основним джерелом коштів селян; головний спосіб самозабезпечення – господарювання на присадибних ділянках

та ведення підсобного господарства. Виробництво продукції в ОСГ із землекористуванням до 1 га (а це 56,3% загальної кількості ОСГ) спрямоване переважно на задоволення потреб родини, при цьому розміри земельної ділянки на одного члена ОСГ часто не дають отримати доходи, достатні для нормальної життєдіяльності.

Висока міграція сільського населення. Через низьку вартість робочої сили, що не забезпечує нормальних стандартів споживання, лише 60% селян працюють за місцем проживання, намагаючись працевлаштуватися у інших галузях економіки, і у сільській місцевості спостерігається від'ємне сальдо міграції [6, с. 48]. Відплив найбільш ініціативних економічно активних громадян (насамперед молоді) до міст та за кордон унеможлиблює нагромадження і якісне відтворення сільських трудових ресурсів, прискорює постаріння населення, зменшує кількість працюючих та погіршує якість трудового потенціалу села. Стрімке зростання частки осіб непрацездатного віку в загальній чисельності селян збільшує економічне навантаження на працездатне населення, а також вимагає зміни підходів до забезпечення належного функціонування соціальної сфери села.

Недостатній рівень забезпеченості медичними закладами та медичним обслуговуванням. Погіршення соціальної ситуації на селі пов'язане, зокрема, з низькою якістю медичних послуг та нерівним доступом до них різних верств населення (у тому числі йдеться про первинну медико-санітарну допомогу). Гострими проблемами є дефіцит медичних закладів, кваліфікованого медичного персоналу, низька оснащеність закладів, нестача якісних доріг та автомобілів швидкої медичної допомоги [6, с. 48].

Рахункова палата (лист № 17-574 від 11.03.2013 р.) фіксує зменшення протягом 2008–2012 рр. кількості самостійних лікарських амбулаторій та поліклінік на 318 одиниць, але, за даними МОЗ, їхня чисельність зросла (з 2321 до 3,5 тис.). Проте, навіть за умови збільшення кількості зазначених закладів, забезпеченість ними – 2,4 на 10 тис.

населення – вдвічі нижча за європейську (4,9 на 10 тис. населення незалежно від того, місто це чи село) [8, с. 112]. Наявні значні відмінності між регіонами у забезпеченості амбулаторіями: від 4,3 на 10 тис. населення у Харківській області до 1,53 у Волинській; відсутня кореляція між забезпеченістю амбулаторіями і щільністю населення. Медичні заклади на селі не мають повного набору обладнання, виробів медичного призначення та інвентарю, необхідних для надання первинної допомоги. Кількість введених штатних посад лікарів первинної ланки часто є нижчою за нормативну, а рівень їх укомплектованості, за даними МОЗ, становить 76,6%. Навантаження на лікаря первинної допомоги у сільській місцевості подекуди сягає 5–6 тис. прикріпленого населення. Отже, зростає потреба населення у більш дорогій вторинній та екстреній медичній допомозі [7].

Особливе значення для забезпечення належної доступності первинної медичної допомоги для сільських жителів має наявність автотранспорту. За цим показником також існують значні міжрегіональні відмінності: від 5,2 автомобіля на 10 тис. сільського населення у Харківській області до 1,3 автомобіля у Тернопільській, Івано-Франківській та Рівненській областях. За даними МОЗ, автопарк первинної допомоги в усіх регіонах зношений на 80% і більше.

Низька забезпеченість мережею сільських освітніх закладів. Протягом 1991–2013 рр. в Україні було закрито майже 40% державних дошкільних навчальних закладів (ДНЗ), причому переважно в сільській місцевості, де вони утримувались за рахунок колективних господарств. У 2013 р. рівень охоплення сільських дітей ДНЗ становив 36% (9,3 тис. ДНЗ).

Кількість загальноосвітніх шкіл у сільській місцевості на 1 вересня 2012 р. – 12 799 закладів (1 319 573 учнів); протягом 2008–2012 рр. їхня мережа скоротилася на 1053 школи. Зменшення чисельності дітей шкільного віку на селі призводить до недозаповнення шкіл та неможливості

утримувати їх належним чином місцевою владою, і тому запроваджено державну програму “Шкільний автобус”, в межах якої забезпечується доставка дітей до шкіл у більших поселеннях. Проте 14 208 школярів не охоплені нею внаслідок постійного недофінансування, високої частки несправних та застарілих машин, нерозвиненістю дорожньо-транспортної мережі, відсутності доріг із твердим покриттям. Проблемою є нестача кваліфікованих вчителів і технічного обладнання: у 2012 р. лише 57,39% сільських шкіл були підключені до мережі Інтернет, хоча комп’ютеризація та інформатизація шкіл знижують вплив чинника “географічної віддаленості”, скорочують “цифрову нерівність”, долаючи відставання в навчанні школярів із сільських (гірських) районів і малих міст [10].

Важливим закладом соціальної інфраструктури села є школи естетичного виховання, які одночасно забезпечують і позашкільну освіту (дозвілля), і є осередками культури, сприяючи естетичному розвитку дітей і підлітків. На 100 тис. сільського населення припадає менше двох таких шкіл, а їхня кількість постійно зменшується, хоча потреба в них зростає: у 2000/01 році в цих школах навчалися 295,7 тис. осіб, а у 2011/12 – вже 335,79 тис. осіб [9].

Житлові умови сільського населення. 35,8% загальної площі житлового фонду України розташовано в сільській місцевості, і селяни мають на 13–19% вищий, ніж у містах, рівень забезпеченості житлом у розрахунку на одну особу (26,8 м²). У 2012 р. частка домогосподарств із житловою площею, меншою за санітарну норму (13,65 м² на одну особу), у великих містах становила 47,5%, у малих містах – 37,5%, у сільській місцевості – 38,6%.

Щодо якості сільського житлового фонду, то вона є незадовільною: майже 32% сільських домогосподарств мають житло, побудоване до 1960 р., 47,3% – у 1960–1970-х рр., 15% – у 1980-х рр. Починаючи з 1991 р., у сільських поселеннях побудовано лише 5,1% у 1990-х рр. і менше 1% сільського житлового фонду в 2000-х рр. [10]. Переважна більшість сільського житлового фонду є фізично

і морально застарілою і вирізняється низьким рівнем комфортності.

Низький рівень розвиненості дорожньо-транспортної інфраструктури. За інформацією Міністерства інфраструктури України, протягом 2006–2013 рр. поліпшено транспортне сполучення у сільській місцевості лише до 208 населених пунктів (загальна протяжність доріг – 455,9 км); станом на 1 січня 2013 р. 109 населених пунктів не мали доріг з твердим покриттям. Регулярним транспортним сполученням забезпечено 26,8 тис. сільських населених пунктів (97,5% їх загальної кількості), але якість і порядок обслуговування поселень, які формально мають регулярне сполучення, не є задовільними. Автобуси, що працюють на сільських маршрутах, практично повністю вичерпали свій ресурс і потребують заміни, так само, як і під'їзди до багатьох населених пунктів [10].

Низька забезпеченість об'єктами культурного призначення. У селах України працюють понад 30 тис. закладів культури, зокрема 16 тис. клубних закладів, понад 14 тис. бібліотек, 287 шкіл естетичного виховання та 70 музеїв. Варто зазначити, що з 1990 до 2011 рр. клубних закладів поменшало на 4,6 тис.: значна частина перебуває у запустінні, зруйнована або змінила призначення. Є проблема й із кадрами для сільських закладів культури через непопулярність цих професій, замалу заробітну плату та відсутність системи сприяння залученню кадрів до села.

Скорочується кількість заходів культурно-мистецького спрямування: якщо у 2002 р. у сільській місцевості було проведено 2668 концертів і 2039 вистав, то у 2013 р. – 1851 та 1607 відповідно. У 1990 р. селяни за рік відвідали 200 млн кіносеансів, а у 2013 р. – лише 360 тис., отже, відвідання наймасовішого типу культурного заходу скоротилося в 540 разів.

Протягом 1990–2011 рр. на 4 тис. скоротилася кількість бібліотек. У 1997 р. бібліотеки перейшли на утримання місцевих бюджетів, що призвело до повної чи часткової децентралізації бібліотечних систем. Щододалі погіршується їх матеріально-технічна база, вони потребують

ремонту, майже всі не опалюються; не поповнюються книжкові фонди та фонди періодичних видань, не кажучи вже про осучаснення бібліотек, розвиток на їх базі інформаційних інтернет-центрів. При цьому сільська бібліотека (навіть у її нинішньому стані) залишається єдиним безоплатним, отже, максимально доступним для всіх верств населення інформаційним та культурним центром сучасного села, а отже, потребує всебічного розвитку.

33% сільської молоді зазначають, що їм не вистачає культурних закладів у їхньому населеному пункті, 16% селян вважають, що такі заклади розташовані надто далеко, а це означає неможливість задовольнити власні культурні потреби, провести повноцінне дозвілля, що призводить до зростання рівня соціально негативних явищ (пияцтва, в т.ч. підліткового, вживання психоактивних речовин, асоціальної поведінки тощо) та не сприяє розвитку сільських громад. З метою виправлення зазначеної ситуації прийнята Постанова Верховної Ради України від 8 лютого 2012 р. № 4356-VI “Про впровадження мораторію на закриття державних і комунальних закладів культури у сільській місцевості”, але говорити про її дієвість зарано [9].

Явища занепаду інфраструктури українського села загострюються, проте забезпечення державної політики щодо сільських територій є недостатнім: інституції та механізми координації політики створюються і скасовуються, а чинні не завжди діють. Так, постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158 затверджена Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 р. Основною метою визначено забезпечення життєздатності сільського господарства, його конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринках, гарантування продовольчої безпеки країни, збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності. Програма визначає шляхи і способи розв’язання проблем села, встановлює завдання і заходи та очікувані результати, але не містить жодного завдання, яке б зосереджувалося саме на збереженні та розвитку соціальної складової життєдіяльності сільських територій,

що, своєю чергою, свідчить про загальний підхід до соціальних питань як до другорядних [3].

Отже, ефективне управління сільськими територіями визначається багатьма складовими, однією з яких є соціальна інфраструктура. Остання має задовольняти життєві потреби провідної продуктивної сили суспільства – людини, та тим самим сприяти розвитку сільської економіки. Наявність ефективно функціонуючої соціальної інфраструктури сільських територій є одним із визначальних факторів не лише соціальної стабільності, а й ефективного господарювання. Відсутність важливих структурних елементів соціальної сфери є причиною масового відпливу робочої сили з сільської місцевості та занепаду сільських територій.

Важливим фактором відродження та розвитку соціальної сфери села є модифікація її соціально-економічної структури. Завдання цих перетворень – формування нових, більш ефективних з погляду задоволення потреб сільського населення і враховують зміни у відносинах власності у виробничій сфері організаційно-правових форм і структури потужностей соціальної сфери за формами власності. Соціальна інфраструктура потребує вдосконалення територіальної організації та форм роботи, модернізації активної і пасивної частин основних фондів з орієнтацією на швидке досягнення нормативів і стандартів обслуговування. Ці проблеми негативно відбиваються на рівні життя, соціальних настроях селян, перспективах розвитку аграрного сектору. Вирішення їх за допомогою комплексу регульованих державою заходів здатне радикально змінити ситуацію з якістю життя в сільській місцевості, створити потенціал сталого розвитку економіки загалом.

Література

1. *Гаврилко П.П.* Пріоритети збереження трудового потенціалу сільських територій / П.П. Гаврилко // *Ефективна економіка*. – 2012. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=1149>

2. *Абрам'юк І.* Чи є розвиток українського села справжнім пріоритетом державної політики? / І. Абрам'юк // Інститут громадянського суспільства. – 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступ : <http://www.csi.org.ua/www/?p=2264>

3. *Державна житлова політика України: проблема соціально-економічної ефективності: аналіт. доп.* / О.А. Більовський. – К. : НІСД, 2012.

4. *Земля – село – люди – реформа: зб. аналіт. матеріалів Експертного форуму з питань земельної реформи (Київ, 14 лют. 2012 р.).* – К. : Легальний статус, 2012.

5. *Проблеми та перспективи розвитку сільських територій України (на прикладі Карпатського регіону): наук.-аналіт. доп.* / [В.В.Борщевський, Х.М.Притула, В.Є.Крупін, І.М.Куліш] ; НАН України. Інститут регіональних досліджень. – Львів, 2013.

6. *Проблеми та перспективи розвитку сільських територій України (на прикладі Карпатського регіону): наук.-аналіт. доп.* / [В.В.Борщевський, Х.М.Притула, В.Є.Крупін, І.М.Куліш]; НАН України. Інститут регіональних досліджень. – Львів, 2011.

7. Розподіл постійного населення за статтю, віковими групами та типом поселень (0,1) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/dialog/Saveshow.asp>

8. *Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села.* – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2012.

9. *Заклади охорони здоров'я та захворюваність населення України у 2011 році : статист. бюлетень Державної служби статистики України.* – 2012.

10. *Щодо проблем розвитку соціальної інфраструктури сільських населених пунктів: аналітична записка* / А.М.Авчухова, О.О.Кочеміровська ; Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1132/>

11. *Аналітичні матеріали Міністерства освіти* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education/education-reform/informatsijno-analitichni-materiali-pro-diyalnist-ministerstva-osviti-i-nauki-molodi-ta-sportu-ukrajini-1>

СОЦІАЛЬНІ ЧИННИКИ РЕГУЛЯЦІЇ СПОЖИВАННЯ ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ

Проаналізовано значення соціальних чинників, які визначають особливості організації практик харчування у сучасному суспільстві та впливають на формування гастрономічної культури. Розглянуто сучасні практики харчування на підставі історичного аналізу досліджень соціальних проблем харчування. Висвітлено проблему доступності до якісного продовольства.

Проанализированы значения социальных факторов, которые определяют особенности организации практик питания в современном обществе и влияют на формирование гастрономической культуры. Рассмотрены современные практики питания на основании исторического анализа исследований социальных проблем питания. Освещена проблема доступности качественного продовольствия.

The importance of social factors, which determine peculiarities of organization of nutrition practices in modern society and affect formation of the gastronomic culture, have been analyzed. The author examines modern practices of nutrition on the basis of historical analysis of investigation of the social problems of nutrition. The problem of availability of high-quality food products is highlighted.

Ключові слова: *гастрономічна культура, практики харчування, виробництво продовольства, якість продовольства.*
Ключевые слова: *гастрономическая культура, практики питания, производство продовольствия, качество продовольствия.*

Keywords: *gastronomic culture, practices of nutrition, food production, quality of food.*

Дослідницький інтерес до сфери харчування зростає і поширюється серед вчених різних наукових галузей. У 80–90-х роках минулого століття виник напрям наукових досліджень food studies, який має міждисциплінарне значення і поєднує численних представників різних сфер науки. Соціологія харчування охоплює питання, що стосуються споживання продуктів харчування, виробництва продовольства, а також економічних, трудових, екологічних, культурних та духовних відносин суспільного життя, безпосередньо чи опосередковано пов'язаних з їжею, які розглядаються в соціальному смисловому контексті.

Гастрономічна культура¹ зазнає значних змін у контексті загальних соціальних трансформацій. Для практик харчування у сучасному суспільстві характерний відхід від традиційності та базового нормування. Звичні гастрономічні стратегії руйнуються з появою видозміненого продовольства, нових моделей споживання, відкритих економічних та культурних кордонів. Спробуємо дослідити роль соціальних чинників в організації практик харчування, а також з'ясувати, наскільки “вільними” можуть бути гастрономічні смаки сучасної людини.

Дослідження соціальної ролі харчування представлені в роботах істориків Х.Дінер, Д.Одді, Ф.Броделя. Антропологічні дослідження практик споживання їжі розкриті у працях К.Леві-Стросса, С.Бордо, С.Мінтца, М.Харріса. Основи соціології харчування були закладені у роботах Е.Мурккот, Дж.Гуді, С.Меннелла. П.Сорокін досліджує вплив голоду на фізіологічні зміни в організмі, поведінку людини та організацію життя суспільства. Дж.Рітцер, Е.Гіденс, Е.Шлоссер, І.Сохань розглядають деякі особливості ускладнення практик харчування у сучасному суспільстві. Загалом у вітчизняній соціології дуже обмаль досліджень, присвячених проблемам харчування. Серед

¹ У даному випадку поняття “гастрономічна культура” вживається у її широкому значенні: як системи норм, принципів, взірців, що втілюються в способах приготування їжі, наборі прийнятних у даній соціальній культурі споживання продуктів і їх поєднання, практиках споживання їжі, а також рефлексії над процесом її приготування та споживання [6, с. 19].

українських соціологів цей напрям досліджує І.Набруско, зокрема вона здійснила аналіз гастрономічної поведінки українських споживачів.

Метою даної статті є розгляд сучасних практик споживання продуктів харчування людини на підставі історичного аналізу досліджень соціальних проблем харчування.

Розглянемо основні наукові здобутки світової соціологічної думки з цієї проблематики. Незмінно актуальною залишається теза П.Сорокіна про те, що кількість і якість енергії, яку отримує людина, зумовлює її життєдіяльність і визначає характер її поведінки, що, своєю чергою, визначає процеси соціальної сфери. Зокрема, у роботі “Голод як фактор” вчений досліджував вплив голоду на фізіологічні зміни в організмі, поведінку людини та організацію життя суспільства. Він розрізняв голод дефіцитний та відносний. Дефіцитний голод виражає кількісну та якісну нестачу організму у споживанні їжі, тоді як відносний – відмінності харчування серед різних верств населення. П.Сорокін докладно описав дію дефіцитного голоду на фізіологічні зміни в організмі голодуючої людини, а також вплив на її нащадків. У результаті перетворень фізіологічних і психічних процесів людини відбувається деформація її поведінки. Поведінка, керована голодом, не піддається регуляції релігійних, моральних, правових чи естетичних чинників. Приміром, голодна людина може споживати скромне в піст, їсти тварин, заборонених релігією, вчиняти злочини, щоб здобути їжу, тощо. Дефіцит їжі здатен змінювати світогляд та ідеологію. Оволодівши людиною, голод намагається знищити в ній все, що стає на перешкоді його втамуванню і зміцнити те, що сприяє його насиченню [9].

П.Сорокін розкрив вплив голоду не лише на поведінку індивіда, а й на суспільні перетворення. Зазначені ним шляхи, за допомогою яких суспільство намагається вийти з продовольчої кризи, можна визначити як продуктивні та руйнівні. Одним із продуктивних способів подолання кризи є винахід нових і вдосконалення старих джерел та способів виробництва продовольства. Проте здійснений

ученим історичний огляд випадків масового голодування вказує на відсутність очевидних відкриттів у ці проміжки часу. П.Сорокін стверджував, що подавлена голодом людина не спроможна щось змінювати. Винаходи з'являються у періоди стабільності, але мотивацією інновацій виступають раніше пережиті страхи [9, с. 249–250]. За умов голоду, шляхом пошуку продовольства може стати еміграція у більш ситі регіони. У такому випадку перетворення зачіпають країни, в які іммігрують (змінюється структура населення, соціально-економічні, культурні процеси), а також країни, з яких емігрують. Дослідником розкрито руйнівну дію нестачі продуктів харчування на прикладі історичних подій: війни, встановлення жорстких політичних режимів, повстання, революції та інші соціальні потрясіння [9].

Дія дефіцитного і відносного голоду на практики харчування простежується і в дослідженнях С.Меннелла. Розкриваючи, яким чином цивілізується апетит людства, учений порівнює особливості суспільного розвитку в різні історичні періоди. Наведені ним дані висвітлюють залежність між тенденціями споживання продовольства та способами соціального дистанціювання за допомогою їжі. Розглядаючи кількісний аспект регуляції апетиту, учений зазначає, що сучасний європеець та європеець середньовіччя при проведенні святкування демонструють різне ставлення щодо необхідної кількості задіяного продовольства. Ненадійність забезпечення продовольством у середньовіччі змушувала харчуватися у режимі “голод – свято”: відчувачи страх перед голодом, люди перенасичувались їжею у проміжок часу її доступності. Для заможних верств населення бенкетування стало відповідною соціальним умовам їх життя філософією, адже у часи перебоїв з їжею, її нестачі, можливості необмеженого доступу до продовольства якнайкраще відображали високий соціальний статус. Розвиток транспорту та торгівлі сприяли продовольчій стабільності, але “апетити” бенкетувань при цьому не зменшувалися протягом тривалого часу, їх розмах продовжував виступати засобом демонстративної поведінки [4, с. 116–117].

Ф.Бродель називав розкіш соціальним гіпнозом, мрією для бідних, яка при досягненні втрачає свою привабливість. Таку тенденцію підтверджує наведена ним цитата історика медицини: “Коли рідкісна та бажана їжа стає доступною масам, коли відбувається вибух подавленого апетиту, популяризована їжа втрачає свій престиж” [3, с. 200]. Ф.Бродель описував небувалу розкіш столу XV–XVI ст., що була характерною для обраних європейських вельмож. Численні страви, що залишались після бенкетувань, споживались прислугою, перепродувались дрібним торгівцям. І якщо бідняк хотів мати відношення до цих святкувань, то міг на роздрібному ринку купити рештки королівського столу. Історик зазначав, що залишки цієї їжі часто були зіпсовані і хоча за витрачені на неї кошти можна було придбати більш свіже і якісніше продовольство, спосіб поведінки вельможі визначав інші споживчі цінності [3, с. 219–220].

На думку С.Менелла, саме вищий клас суспільства справляв вирішальний вплив на загальні тенденції харчування. Хоча ідеї щодо обмеження надмірного харчування пропагувались медициною та релігією, вони не набули значення для більшості населення. Так, медична думка середньовіччя виступала за дотримання помірностей у споживанні їжі, але її авторитет, як вважав учений, мав силу переважно над тими, хто вже був хворий [4, с. 118]. Відомо, що церква у ті часи володіла значною владою. Ф.Бродель, описуючи період Великого посту (якого дотримувались вкрай суворо протягом тривалого часу), зазначав, що продаж м’яса, яєць та птиці був дозволений лише хворим, за умови надання подвійного свідоцтва від лікаря та священника. Для посилення контролю над продажем забороненої їжі в Парижі протягом посту працювала тільки одна м’ясна лавка [3, с. 232]. Проте у дні посту м’ясо намагалися замінити рибними стравами, а окрім днів вимушеної аскези, переїдання залишалось улюбленим способом харчування [4, с. 118].

Популяризувати обмеження в харчуванні вдалося представникам вищого класу капіталістичного суспільства.

С. Меннелл зазначає, що в умовах продовольчого дефіциту вищому класу було достатньо споживати велику кількість їжі для дистанціювання себе від бідних, але коли продовольство стало доступним серед широких верств населення, а кількісно збільшувати раціон вже було неможливим, акцент був зміщений на якість та вишуканість страв. Нові гастрономічні традиції привели до появи й іншого образу ідеального тіла людини. Так, у часи продовольчої нестачності мати велике тіло було дуже престижно, адже це засвідчувало необмежені можливості харчування. За умов доступності продуктів харчування витончений смак мав відобразитись і більш витонченими тілесними формами [4, с. 119]. Таким чином, статусне споживання є досить вагомим чинником, що визначає особливості харчування.

Проте слід зазначити роль й інших соціальних чинників, що регулюють ставлення індивіда до їжі. Так, релігійні традиції мають вплив як на раціон осіб, що дотримуються певних духовних принципів харчування, так і звичайних, сучасних людей, які ніяк не пов'язують споживання їжі з приписами церкви. Знову звертаючись до роботи С. Меннелла, можна простежити зв'язок між розладами харчування людини та дотриманням церковного посту. Дослідником також було відмічено, що чоловіки виражали духовне благочестя через суспільну мораль, хоробру місіонерську роботу, ораторське мистецтво, правові акції відмови тощо. Жіноча модель благочестя знаходить вияв у покаянні та аскетизмі: не маючи змоги розпоряджатись майном, жінки виявляли обмеження шляхом посту. Оскільки піст виступає засобом заперечення слабкості та демонстрації сили, жінка, що дотримується посту, і жінка, хвора на анорексію, можуть мати однакові цілі: досягнення моральної переваги через дисциплінований підхід до їжі [4, с. 130–131].

Розвиток суспільства певною мірою сприяв “демократизації” відносин людини з їжею. Водночас численні соціальні чинники значно ускладнили вибір способу харчування. Е. Гіденс, досліджуючи розлади харчування та культ тіла, зазначає, що сучасні тенденції споживання відобра-

жають досить широкі аспекти соціальних змін. Так, у західних суспільствах випадки із розладами харчування стали більш поширені у зв'язку із глобалізаційними процесами, зокрема глобалізацією виробництва їжі. Різноманітна інформація щодо властивостей продуктів харчування та численні можливості вибору несуть із собою не тільки позитив, а й неймовірне навантаження на людину і провокують розлади харчування. Фізіологічні зручання людини над собою можуть бути спровоковані гендерними стереотипами. Визнана суспільними нормами фізична привабливість особливо стосується осіб жіночої статі. Хоча в сучасному суспільстві жінки відіграють достатньо активну і помітну роль, їх досить часто продовжують оцінювати більше за зовнішністю, аніж за їхніми чеснотами. Тому Е.Гіденс зазначає, що бажання відповідати образу тендітної жінки стає причиною поширення анорексії та булімії [5].

І.Сохань, досліджуючи сучасні гастрономічні практики, вказує на протиріччя, що існує між нормованою гастрономічною поведінкою та проголошеними тілесними ідеалами. Дослідниця стверджує, що тоталітет фаст-фуду та “м'який” примус до надлишкового споживання формують тіло із зайвою вагою, тоді як масова культура пропагує образ худого тіла. Водночас нав'язливе, надлишкове споживання сприяє активному розвитку альтернативних дієтологічних практик, спрямованих на підтримування тілесних форм [10, с. 172, 174].

Здається, що харчування сучасного індивіда звільняється від жорсткої регламентації зовнішніх умов. Продовольство та різноманітні культурні напрями, традиції харчування відкривають безліч альтернатив для споживчих практик. Проте такі можливості не є свідченням того, що сучасна людина, підвладна лише своєму вибору. Зазначена Е.Гіденсом потреба “великого об'єму рефлексивності” в інформаційному суспільстві є досить актуальною і при організації харчування. Така тенденція зумовлена тим, що у виборі їжі людина обтяжена багатьма факторами: матеріальними умовами, пропозиціями продовольчого

ринку, поширенням медичного знання щодо харчування, сумнівною якістю продукції, натиском реклами тощо. Тому раціональні спроби організації харчування знаходять досить різні вияви, залежно від цілей людини. Наприклад, якщо виміру піддається час, витрачений на їжу, то людина може віддавати перевагу напівфабрикатам, харчуватися у закладах швидкого харчування, зменшувати кількість прийомів їжі на день. Зовсім інші принципи харчування будуть продемонстровані, якщо головною метою буде здоров'я.

У праці “Макдональдизація суспільства” Дж.Рітцер розкриває процес раціоналізації суспільного життя на прикладі організації масового споживання. Трапеза у закладі МакДональдс є привабливою з погляду економії часу, передбачуваності стандартів продукції та обслуговування. Проте, на думку дослідника, така раціоналізація стає причиною зворотного процесу. Так, загрози здоров'ю, навколишньому середовищу, фальшива дружелюбність та ряд інших негативних чинників свідчать про ірраціональність раціонального [8]. Дослідник макдональдизації вказує на дегуманізуючий вплив фаст фуду як на психіку працівників даної сфери, так і на споживачів продукції. Адже відвідувачі їдять у своєрідному конвеєрі і перетворюються на автомати. Вони не переживають відчуття вдячності, харчуючись у такий спосіб, і можуть навіть отримати враження, що їх годують як тварин [8, с. 379–380]. Описуючи негативне проникнення фаст фуду у життя індивіда та суспільства, Дж.Рітцер підкреслює, що під руйнівну дію потрапляє і сімейне благополуччя, адже така культура харчування перетворює кухню на “заправочну станцію”. Втрата традиції “сімейної вечері”, квапливе споживання їжі в машині, закладах фаст-фуду чи поміж мікрохвильовою піччю та телевізором позбавила членів сім'ї дорогоцінних хвилин спілкування. Науковець покладає на інститути швидкого харчування відповідальність за втрату емоційного, комунікативного зв'язку і навіть розпад сім'ї. Він наводить дані опитування, згідно з якими американці вважають мікрохвильову піч своїм улюбленим побутовим

приладом. Зазвичай покупці в США вибирають страви, час приготування яких у мікрохвильовій пічці не перевищує 10 хвилин. Швидкість та простота технології приготування їжі у такий спосіб дає змогу членам сім'ї харчуватися у різний час. Проте процес "майстрування" та "опромінення" їжі призводить до втрати відчуття надійності та благополуччя, яке забезпечувала сімейна трапеза [8, с. 384–385]. Таким чином, даючи певні часові можливості, "прискорений" стиль харчування може вивести з ладу інші важливі складові життя людини.

Організація здорового способу харчування потребує від індивіда чимало зусиль та можливостей. Така стратегія вимагає широких знань щодо здорової їжі та індивідуальних особливостей організму, для усвідомлення яких, зазвичай, потрібна допомога медичного фахівця чи іншого експерта з питань здоров'я. Актуальною є проблема доступності здорових продуктів. Організація здорового харчування потребує також можливості приділяти даному процесу достатньо часу. Науковці відзначають і суперечливі наслідки практик здорового харчування. Адже значного поширення набуває надмірність захоплення правильним харчуванням, особливо серед жінок. Дослідник даної проблеми С.Бретмен відзначає, що встановлення жорстких правил харчування обмежує можливості людського спілкування і значно збіднює життя людини загалом [2]. Слід підкреслити, що ціннісне сприйняття здоров'я в суспільстві часто втрачає своє базове значення. Здорове харчування може виступати складовою тієї ж культури тілесності або засобом статусних відносин.

Проблема доступності до якісних продуктів харчування є вираженням досить суперечливих тенденцій сучасного суспільного розвитку. Безпека сучасних технологій у сфері харчової промисловості викликає справедливе занепокоєння серед науковців та споживачів. Винахід технологічних пристроїв, обладнання, що мають відношення до продовольчої галузі, а також модифікація самих продуктів харчування, поява великої кількості принципово нового продовольства, що пов'язано з розробками новітніх біо-

та нанотехнологій, поширення діяльності транснаціональних організацій на продовольчому ринку мають неоднозначний вплив на вирішення продовольчої проблеми і здоров'я людей.

Незважаючи на значні досягнення науково-технічного прогресу в продовольчій сфері, проблему доступу до якісних продуктів харчування для переважної більшості споживачів не вдалося розв'язати. Близько 10% населення світу страждає від хронічного голоду. Глобальну продовольчу кризу пов'язують передусім зі стрімкими темпами приросту населення в умовах обмежених природних ресурсів та погіршення стану навколишнього середовища. Проте чимало дослідників підкреслюють, що за умов капіталістичної системи господарювання виробництво продуктів харчування відбувається заради прибутку і значна частина населення планети просто не в змозі купувати продовольство за встановленими виробниками цінами. Існуючі загрози з боку продовольчої сфери та зростання суперечностей між виробниками продуктів харчування та їх споживачами потребують активної позиції держави на продовольчому ринку. Так, Є.Ковальов, аналізуючи глобальну продовольчу проблему, акцентує увагу на необхідності підвищення регулятивної ролі держави, різноманітних міжнародних, міжурядових, громадських та релігійних організацій, інших заходів соціально-економічного управління [7].

У 90-х роках минулого століття на продовольчому ринку вперше з'явилися генетично модифіковані продукти, що одразу спровокувало обговорення переваг і ризиків, пов'язаних з їх споживанням. Прихильники таких продуктів стверджують, що їх споживання сприяє розв'язанню глобальної продовольчої проблеми, спричинену обмеженими ресурсами.

Науковці пов'язують з генно-модифікованим раціоном зростання ряду небезпечних захворювань. Оскільки розрізнити традиційну їжу і продукцію із ГМО-вмістом майже неможливо за смаковими якостями, у виборі споживач може покладатись лише на довіру до маркування. Загрози

вживання таких продуктів, а також труднощі “добровільного” вибору харчування стали причиною масових анти-ГМО протестних настроїв. Так, у травні 2013 р. у 52 країнах світу пройшли масштабні акції протесту проти компанії Монсанто, гігантського виробника біотехнологічної продукції.

Крім того, у відповідь на встановлені ризики звичайної продукції продовольчого ринку відбулось зростання попиту на органічну. Якщо на початку 80-х років минулого століття споживачі обирали такі продукти переважно з етичних чи філософських міркувань, то спонукальним чинником сучасного вибору виступає турбота про здоров'я. Вживання органічних продуктів стає також практикою харчування, що віддзеркалює нові види економічної нерівності, адже такі продукти є недосяжними для малозабезпечених верств населення.

Низький рівень матеріального забезпечення взагалі є суттєвим соціально-економічним бар'єром для більшості населення України у задоволенні потреб харчування. За даними моніторингу Інституту соціології НАНУ “Українське суспільство – 2013”, 23% опитаних співвітчизників зазначили нестачу можливості купувати найнеобхідніші продукти, а майже половина (47%) – можливості харчуватися відповідно до своїх смаків. Дослідження моніторингу виявило значний зв'язок між обмеженнями харчування та загальним рівнем соціального самопочуття населення [11]. Аналіз статистичних даних споживання основних продуктів харчування населенням України засвідчує, що існує проблема якісного збалансування раціону людей. Дефіцитним є споживання білків тваринного походження (м'яса, молока, яєць), а також риби та ягід. Нестачу їх вживання українці компенсують понаднормовим вживанням олії, картоплі, цукру та хліба, що суперечить принципам здорового харчування [1].

Практики нераціонального харчування українців насамперед зумовлені невисокою купівельною спроможністю при виборі продовольства. Крім того, вони, безумовно, зв'язані з особливостями існуючої культури споживання

населення, яка акумулює в собі як традиційні звичаї, так і сучасні впливи інформаційного середовища.

Ми розглянули лише деякі перешкоди, що обмежують доступ людини до якісного харчування. Не бажаючи покладатись на щедрість природи, людина розгорнула широку культуротворчу діяльність довкола продовольства. Поряд із простим задоволенням фізіологічних потреб відбулось «нарощування» соціальної ролі процесу харчування. Споживання їжі, опосередковано впливаючи на суспільний розвиток, своєю чергою, потрапляє під контроль суспільства. Адже певною мірою раціон ні первісної людини, ні сучасної не можна вважати справою особистого смаку. У першому випадку існує надзвичайна залежність від природи і традицій. На вибір харчування сучасної людини впливають численні (зазвичай тісно взаємопов'язані між собою) соціальні чинники. Аналіз досліджень, що присвячені проблемам харчування, та огляд сучасних практик харчування дає змогу виокремити основні групи соціальних чинників їх регуляції: економічні (купівельні можливості споживача, виробництво продовольства, функціонування продовольчого ринку тощо), соціально-статусні (класова належність, соціально-економічна нерівність), інноваційні (винаходи та відкриття, що трансформують продовольчу галузь), культурні (традиції, цінності, вольові настанови, знання, релігійні та духовні практики, що передбачають дотримання певних правил харчування), та інші (політичні, інституційні тощо).

Споживач продуктів харчування певною мірою може самостійно визначатись в інформаційному полі, яке регулює культуру споживання їжі. Проте межі вільного вибору у споживанні продовольства досить вагомо регламентовані доступними для людини ресурсами. Практики харчування сучасного індивіда об'єктивно зумовлені пропозицією продовольчого ринку і відповідними економічними інститутами. Тому подальше дослідження поведінки людей на продовольчому ринку потребує більш детального розгляду соціальних чинників споживчого вибору та ґрунтовного аналізу даного ринку, його структури, тенденцій розвитку на національному та глобальному рівнях.

Література

1. *Баланси* споживання основних продуктів харчування населенням України : стат. зб. / за ред. Ю.М.Остапчука. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – 54 с.
2. *Bratman S. The Health Food Eating Disorder* / Bratman S. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.orthorexia.com/original-orthorexia-essay/>
3. *Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное* / Бродель Ф. ; [пер.с фран. Л.Е. Куббеля]. – М. : Прогресс, 1986. – 624 с.
4. *Corrigan P. The Sociology of Consumption* / Corrigan P. – L. : Sage, 1997. – P. 17–32.
5. *Гіденс Е. Соціологія* / Гіденс Е. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/13500826/sotsiologiya/lyudske_tilo_suspilstvo
6. *Капкан И.В. Феномен гастрономической культуры : дисс. на получение научной степени канд. культурологии : спец. 24.00.01* / Капкан М.В. – Екатеринбург, 2010. – 173 с.
7. *Ковалев Е.В. Глобальная продовольственная проблема* / Е.В.Ковалев // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2004. – №10. – С. 26–34.
8. *Ритцер Дж. Макдональдизация общества* / Ритцер Дж. ; [пер.с англ. А.Лазарева]. – М. : Праксис, 2011. – 592с.
9. *Сорокин П.А. Голод как фактор: влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь* / Сорокин П.А. – М. : Academia& LVS, 2003. – 684 с.
10. *Сохань И.В. Трансформации современной гастрономической культуры и тоталитет фастфуда* / И.В.Сохань // *Экономическая социология*. – 2013. – №5. – С. 171–178.
11. *Толстих Н.В. Споживчі можливості населення сучасної України* / Н.В.Толстих // *Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* / за ред. д. ек. н. В.Ворони, д. соц. н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – 566 с.

УДК 316.343.653

О.Рахманов,
доктор соціологічних наук

ДИЛЕМА ЗОВНІШНЬОГО НАЙМУ ТА ВНУТРІШНЬОГО ПРОСУВАННЯ ТОП-МЕНЕДЖЕРІВ У ВЕЛИКІЙ КОРПОРАЦІЇ

Проаналізовано концепції і теорії, які пояснюють механізми регуляції ринку праці топ-менеджерів великих корпорацій. Зроблено огляд емпіричних досліджень зовнішнього найму та внутрішнього просування топ-менеджерів у країнах Заходу та Російській Федерації.

Проанализированы концепции и теории, которые объясняют механизмы регуляции рынка труда топ-менеджеров крупных корпораций. Сделан обзор эмпирических исследований внешнего найма и внутреннего продвижения топ-менеджеров в странах Запада и Российской Федерации.

The author has analyzed conceptions and theories, which explain the regulation mechanisms of the labor markets for top managers of big corporations. He has reviewed empirical researches of the outhiring and inner career advancement of top managers in western countries and Russian Federation.

Ключові слова: топ-менеджери, зайнятість, ринок праці, зовнішній найм, внутрішнє просування, великі корпорації, власники.

Ключевые слова: топ-менеджеры, занятость, рынок труда, внешний найм, внутреннее продвижение, крупные корпорации, собственники.

Keyword: top managers, employment, labor market, outhiring, inner career advancement, big corporations, owners.

У період масової приватизації та інтенсивного процесу первісного нагромадження капіталу в Україні основні завдання великих приватних власників полягали в кон-

солідації активів і захисті прав власності, що зумовило домінування власників у керівництві компаній. Однак процеси інтеграції української економіки у глобальний простір потребують від власників великого капіталу залучення фахівців корпоративного управління. Крім цього, з часом, у силу об'єктивних вікових обмежень, українські капіталісти змушені будуть передати більшість своїх управлінських повноважень топ-менеджменту і в майбутньому вплив вищих керуючих зростатиме. З огляду на ці тенденції досвід теоретико-прикладного вивчення ринку праці та особливості найму топ-менеджерів у великі корпорації країн Заходу є вельми важливим та актуальним для аналізу сучасних постсоціалістичних трансформацій.

Зміни, які відбувалися в структурі панівного класу західних країн у першій половині ХХ ст., привели до переходу контролю над корпораціями від власників до топ-менеджерів. Натомість постсоціалістичний розвиток ринкових відносин в Україні та впровадження великими власниками корпоративного управління приводить лише тепер до їхньої переорієнтації з придбання короткострокових вигод на отримання довгострокових доходів від своєї власності. Все це сприяє зростанню попиту на кваліфікованих найманих менеджерів. Великі власники стали активно залучати іноземних топ-менеджерів – “експатів” (від англ. “expatriate managers”). Водночас у постсоціалістичних країнах відбулося формування національного прошарку професійних менеджерів, які вже встигли придбати успішний досвід роботи на керівних позиціях, у тому числі в іноземних компаніях. Зростання попиту і пропозиції на ринку праці топ-менеджерів сприяє конкуренції між вітчизняними та іноземними фахівцями. Таким чином, мета цієї статті – зрозуміти механізм вибору між внутрішнім і зовнішнім наймом топ-менеджерів у великих корпораціях. Реалізація мети вимагала виконання таких завдань: 1) проаналізувати концепції і теорії, які пояснюють механізм вибору між внутрішнім і зовнішнім переміщенням на ринку праці топ-менеджерів країн з усталеною ринковою економікою; 2) зробити огляд емпіричних

досліджень зовнішнього найму та внутрішнього просування топ-менеджерів у розвинених країнах Заходу та Росії.

Одним із теоретичних пояснень вибору між внутрішнім і зовнішнім ринком є концепція специфічного людського капіталу, яке було введено ще в 1960-х роках Г.Беккером [1]. Оскільки робота топ-менеджера вимагає різних знань і навичок, високого рівня освіти, то для аналізу ринку праці топ-менеджерів ця концепція виокремлює чинники, котрі впливають на зміну якості робочої сили. Під людським капіталом розуміється вся сукупність знань, умінь, навичок, які дають змогу працівникові більш ефективно виконувати свою роботу. Топ-менеджер може збільшувати свій капітал за рахунок набуття додаткової освіти та досвіду роботи (інвестиції в людський капітал), отримувати віддачу від використання людського капіталу у вигляді заробітної плати за свою роботу, втрачати людський капітал (якщо він тривалий час не використовується). Відповідно до цієї концепції якісні характеристики працівника можна розділити на загальний і специфічний людський капітал за ступенем можливого перенесення цих активів, накопичуваних людиною протягом життєвого і трудового циклу. Загальний людський капітал складається з активів, які можуть приносити віддачу на різних робочих місцях, у різних фірмах. Таким чином, загальний людський капітал є “переносним” активом. Специфічний людський капітал, навпаки, пов’язаний з “непереносними” активами, які є корисними тільки на певних робочих місцях або лише в рамках даної фірми. Тобто специфічний людський капітал можна застосовувати тільки на окремих посадах або в окремих компаніях

За зовнішнього призначення фірма отримує топ-менеджера без специфічного капіталу, а сам топ-менеджер втрачає раніше накопичений специфічний капітал. Відповідно, питання про вибір зовнішнього або внутрішнього призначення залежить від співвідношення важливості загального і специфічного капіталу. За внутрішніх призначень інвестиції у специфічний капітал стають більш вигідними як для фірми, так і для самих співробітників, а за зовнішньо-

го найму більший зиск приносять інвестиції індивідів у загальний капітал, при цьому фірми втрачають стимули інвестувати в розвиток своїх топ-менеджерів.

В економічній теорії проблема вибору між внутрішнім та зовнішнім вибором на ринку праці топ-менеджерів розглядається в рамках теорії принципал-агент. Докладний аналіз використання теорії принципал-агента при розгляді трудових відносин міститься в роботах Б.Голмстрома [2], Дж.Воршема і Дж.Гатрелла [3] та інших авторів. Основними передумовами цієї теорії є асиметрія інформації про здібності топ-менеджера і складність оцінювання праці керівника власником. Це є основою для прояву дедалі гіршого відбору при найманні і просуванні керівника та виникнення опортуністичної поведінки як топ-менеджера, так і власника. На різних етапах розвитку компанії їй необхідний топ-менеджер з різними специфічними навичками. На початковому етапі розвитку бізнесового проекту важливими є підприємницькі якості, під час активного зростання компанії – стратегічні здібності. У випадку коли компанія перебуває на спаді або ж під час кризи, їй більше потрібний антикризовий керівник.

Іншою концепцією, яка дає змогу зрозуміти механізм вибору між внутрішнім і зовнішнім наймом топ-менеджерів, є теорія внутрішньофірмових ринків праці. Зокрема, для кращого розуміння різних тенденцій у сфері зайнятості і причин наявності або відсутності внутрішніх ринків праці в різних ситуаціях П.Дорінджер і М.Пайоре виокремили відмінність між первинним та вторинним секторами в економіці. У первинному секторі внутрішні ринки праці являють собою поширене, хоча і не загальне, явище, тоді як у вторинному секторі вони відсутні. Для вторинного сектору характерні короткострокові трудові стосунки, не обіцяють просування по службових сходах; рівень заробітної плати тут повністю визначається ринковими силами [4].

Для внутрішньофірмових ринків характерним є заповнення вакансій за рахунок просування нижчого за ієрархією персоналу, що формує так звані кар'єрні сходи. Для компаній, у яких розвинені внутрішньофірмові ринки

праці, характерні призначення на керівні позиції шляхом просування власного персоналу. У подібних організаціях зазвичай буває розвинене планування кар'єри, співробітники отримують додаткову освіту, застосовується кадровий резерв. Перевагами внутрішньофірмових ринків є збереження специфічного капіталу, більша повнота інформації про своїх працівників порівняно з зовнішніми кандидатами, зниження витрат на пошук працівників.

Формування кар'єрних сходів підвищує мотивацію працівників до більш ефективної праці. Оскільки позитивна оцінка ефективності роботи співробітника впливає на його подальше призначення і просування по службових сходах, а зарплата, своєю чергою, на внутрішніх ринках праці більшою мірою прив'язана до займаної позиції, то основним стимулом для співробітників виступає внутрішньофірмове просування. В умовах асиметрії інформації, коли складно оцінити продуктивність праці, дана система винагороди може бути ефективною [5].

Внутрішній і зовнішній найм має як переваги, так і недоліки. Російські фахівці С.Рощин і С.Солнцев дійшли висновку, що недоліки внутрішнього і зовнішнього найму загалом симетричні їхнім достоїнствам: те, що є перевагою для зовнішнього найму, для внутрішнього найму буде недоліком, оскільки він не володіє цими можливостями, і навпаки [6, с. 14]. Зокрема, переваги *зовнішнього найму* полягають у тому, що існують: 1) більший вибір потенційних кандидатів, а значить, більш висока ймовірність підбору відповідного кандидата; 2) можливість привнести в компанію нові ідеї, знання, передовий досвід, якими може володіти зовнішній кандидат; 3) підвищення рівня конкуренції всередині компанії на верхній ланці корпоративної ієрархії. Переваги *внутрішнього найму* полягають у тому, що існують: 1) підвищення мотивації працівників, які розраховують зайняти позиції топ-менеджерів; 2) швидка адаптація внутрішнього кандидата через наявність у нього специфічних знань та знайомств; 3) збереження інвестицій фірми в людський капітал; 4) менші витрати на пошук і найм топ-менеджерів.

Питання про використання внутрішніх і зовнішніх джерел при наймі вищих керівників розглядається у науковій літературі вже досить давно. Однією з найбільш ранніх статей на дану тематику є робота Й.Шетті і Н.Пірі з аналізом переваг та недоліків переміщень директорів компаній всередині і між компаніями [7]. Автори розглядали дві протилежні точки зору на дане питання. Відповідно до першої з них усі топ-менеджери виконують приблизно однакові обов'язки, мають подібний набір знань і навичок і, отже, можуть бути легко переміщені з однієї компанії в іншу. Отже, такі активи людського капіталу є скоріше загальними. З іншого боку, топ-менеджери володіють унікальними навичками і знаннями, пов'язаними з певною галуззю і підприємством, тому переміщення їх в іншу компанію, а тим більше в іншу галузь, є небажаним.

Ця позиція ґрунтується на визнанні активів людського капіталу топ-менеджерів специфічними і такими, що неможливо перенести в іншу галузь чи інше підприємство. Дані, зібрані у 1970-х роках авторами, щодо переміщення 270 головних виконавчих директорів у 26 різних промислових групах засвідчили, що понад 89% прийшли з тієї самої організації. До того ж виявлено, що ті, хто переведений на посаду генерального директора з іншої організації, демонстрували більш низькі рівні продуктивності, ніж керівники з внутрішніх кандидатів. Також підкреслюється важливість знання керівником інституційного середовища, в якому діє компанія. Насамкінець компаніям рекомендується віддавати перевагу "вихованню" керівників усередині себе.

У статті Б.Лаутербаха і Я.Вейсберга розглядаються чинники, які впливають на вибір фірми внутрішньої чи зовнішньої кандидатури на посаду керівника в американських компаніях [8]. Перевагою призначення внутрішнього кандидата є забезпечення наступності в компанії, оскільки він продовжить реалізацію стратегії компанії, збереже існуючі в компанії корпоративну культуру і структуру. Крім цього, призначення такого кандидата підвищує лояльність і мотивацію співробітників компанії. Водночас зов-

нішній керівник може забезпечити більше зростання прибутковості компанії. У своєму дослідженні автори використовують багатовимірну логістичну регресію на основі даних про 260 призначених топ-менеджерів у американських компаніях, які були опубліковані в *Wall Street Journal* у 1978–1979 рр.

Результати аналізу засвідчили, що чим більша фірма, тим вища ймовірність вибору внутрішнього кандидата. Це можна пояснити тим, що великі фірми здатні надати більше можливостей для кар'єрного зростання. Виявлено також, що інвестиції великих фірм у людський капітал є більшими, ніж у невеликих компаніях. Водночас управління великими компаніями є більш престижним, ніж малими чи середніми, що робить ці посади більш привабливими для потенційних директорів, у тому числі зовнішніх. Також треба відзначити, що великі фірми зазвичай мають більш жорстку організаційну структуру і більш формальні процедури, тому частина топ-менеджерів вважають за краще очолювати невеликі або новостворені компанії, де вони мають більше можливостей проявити свої здібності.

Проблема впливу структури директорів на ймовірність призначення зовнішнього кандидата на позицію генерального директора розглядалася у дослідженні К.Бороковича, Р.Парріно і Т.Трапані [9]. Їхнім завданням була перевірка припущення: чи справді ради директорів, які складаються із зовнішніх стосовно компанії людей, частіше запрошують аутсайдерів для керівництва компанією. Було виявлено, що існує сильна позитивна залежність між часткою аутсайдерів (зовнішніх) у раді директорів і ймовірністю призначення зовнішнього кандидата на позицію генерального директора. Саме у зв'язку зі зростанням частки зовнішніх членів ради директорів у 1970–1988 рр. збільшилася частка призначень аутсайдерів на вищу позицію (з 20% до 25%). Зафіксовано також, що в разі призначення на позицію керівника компанії зовнішнього кандидата ціна акцій зростала більшою мірою, ніж при призначенні інсайдера (внутрішнього кандидата).

Аналіз еволюції внутрішніх і зовнішніх механізмів контролю (насамперед правління і ради директорів) та їх впливу на зміну генерального директора проводився у дослідженні М.Хасона, Р.Парріно і Л.Старка [10]. Було виявлено, що з 1971 по 1994 р. частота зміни генерального директора за умов поганих результатів компаній зростає, при цьому частка зовнішніх переміщень збільшилася з 15% до 30%. Зафіксована значуща кореляція між структурою ради директорів і ймовірностями зміни генерального директора та призначення аутсайдера.

Іншим чинником, що впливає на вибір між внутрішнім і зовнішнім кандидатом на роль керівника, виступає кількість позицій топ-менеджерів, на які одночасно проводиться відбір: чим більше вакансій топ-менеджерів опиняється в компанії, тим імовірніше вибір зовнішнього кандидата. Це пояснюється неможливістю фірми задовольнити потреби у великій кількості кваліфікованих керівників за рахунок власних резервів, а також бажанням змінити стратегію компанії. Два інших чинники, протестованих у дослідженні, – подальша доля колишнього керівника (залишається він у компанії або йде з неї) і продуктивність фірми за попередній період – виявилися незначущими.

Робота А.Агравала, Ч.Кнобера і Ф.Цулухаса присвячена порівнянню переваг і недоліків призначення на посаду президента компанії інсайдерів і аутсайдерів [11]. Для цього автори використовували інформацію про 1036 призначених керівників великих американських компаній за 1974–1995 рр., яка була опублікована в Wall Street Journal (обиралися ті компанії, які надавали дані про свій фінансовий стан). Теоретична модель вибору між внутрішніми і зовнішніми кандидатами при призначенні керівника, яку використовували автори, ґрунтувалася на тому, що інсайдери мають перевагу, оскільки покликані стимулювати працівників компанії до більш ефективної праці. Водночас зростання такої переваги підвищує ймовірність того, що слабший внутрішній кандидат займе позицію директора компанії. Процедура відбору залежить від того, наскільки точно можна оцінити внутрішніх і зовнішніх кандидатів. Частка зовнішніх призначень (авто-

ри до зовнішніх призначень також відносили випадки, коли керівник до свого призначення пропрацював у компанії менше одного року) сягає лише 20%, з яких більше половини (55,7%) становлять внутрішньогалузеві переходи. Більш висока ймовірність вибору інсайдера у фірмах з лінійною організаційною структурою, ніж з функціональною.

У галузях з більшою однорідністю вірогідність запрошення зовнішнього кандидата вища, ніж у різнорідних. Зростання кількості внутрішніх кандидатів на посаду директора компанії збільшує ймовірність призначень інсайдера, а зростання кількості зовнішніх кандидатів – аутсайдера, хоча остання закономірність не надто виражена. Також автори виявили сильну залежність між ймовірністю призначення інсайдера і продуктивністю фірми – у фірмах з низькою продуктивністю різко зростає ймовірність призначення зовнішнього кандидата.

У статті Е.Фі і Ч.Хенлока розглядаються фактори, що впливають на оборот топ-менеджерів у компаніях [12]. Автори аналізують переміщення генеральних директорів та 5 вищих топ-менеджерів у 443 великих компаніях (500 компаній з індексу Standard & Poor's, за винятком фінансових компаній і монополістів) за 1993–1998 рр. Основними джерелами інформації послуговували публікації в газетах і звіти компаній щодо розкриття інформації. Розглядалися чинники впливу на оборот топ-менеджерів і перспективи пошуку нової роботи для звільнених топ-менеджерів з урахуванням міжсекторальних переміщень. З'ясувалося, що оборот топ-менеджерів значно вище, ніж оборот генеральних директорів (15,46 і 9,55% на рік відповідно). Також автори дійшли висновку про те, що рішення про звільнення топ-менеджерів меншою мірою залежить від зміни вартості акцій (капіталізації) компаній, ніж рішення про звільнення директорів. Водночас зафіксовано командний принцип у наймі/звільненні топ-менеджерів, коли при звільненні генерального директора різко зростає звільнення інших топ-менеджерів компанії.

За результатами дослідження Е.Фі і Ч.Хенлока було встановлено, що ринок топ-менеджерів є доволі динаміч-

ним – близько 40% топ-менеджерів (віком до 50 років) до моменту свого звільнення вже визначилися з наступним місцем роботи, яке, щоправда, зазвичай поступається за розміром винагороди тому, де вони працювали до звільнення. Більшість топ-менеджерів, розмір винагороди яких був вище середньоринкового рівня, істотно втрачають матеріально. У разі якщо звільнення супроводжувалося скандалом, втрати у винагороді менеджера були ще істотнішими. Це, на думку авторів, свідчить про наявність механізмів, що дають змогу “прибирати” з ринку праці низькокваліфікованих топ-менеджерів, а для решти топ-менеджерів службовців стимулом для більш напруженої роботи.

Кількість досліджень щодо російського ринку праці топ-менеджерів незначна, що, з одного боку, можна пояснити новизною явища (повноцінний ринок найманих топ-менеджерів у Росії став існувати з кінця 1990-х років), з другого – браком інформації в даній сфері. Робота С.Роцина і С.Солнцева містить аналіз факторів, що впливають на співвідношення між внутрішніми просуванням і зовнішніми призначеннями топ-менеджерів у РФ на основі бази даних про відставки і призначення топ-менеджерів [6, с. 17].

До чинників, що впливають на використання зовнішнього або внутрішнього призначення топ-менеджерів з погляду попиту на працю, вони віднесли: 1) чим більша компанія, тим вища ймовірність призначення внутрішнього кандидата; 2) орієнтація на закриту кадрову політику сприяє тому, що зовнішній набір здійснюється переважно на посади нижнього рівня, а посади середнього і вищого рівня заповнюються переважно внутрішніми кандидатами; 3) чим вищий рівень специфічного капіталу, яким повинен володіти топ-менеджер, тим імовірніший вибір внутрішнього кандидата, який вже встиг отримати дані знання; 4) чим привабливіший рівень запропонованих умов, тим вища ймовірність залучення зовнішнього кандидата; 5) якщо компанія планує розвивати нові напрями діяльності, виходити на нові ринки, то зростає ймовірність залучення зовнішніх кандидатів; 6) чим менш успішна компанія, тим більше стимулів у власників залучити зовнішніх топ-менеджерів.

Натомість до чинників, що впливають на використання зовнішнього або внутрішнього призначення топ-менеджерів з погляду пропозиції праці, С.Рощин і С.Солнцев віднесли: 1) співвідношення між кількістю внутрішніх і зовнішніх кандидатів на ринку, наявність необхідних кандидатур усередині компанії; 2) кар'єрні переваги топ-менеджерів, їх орієнтованість на часту або рідкісну зміну місця роботи; 3) підвищення відкритості національного ринку топ-менеджерів підвищує ймовірність зовнішнього призначення; 4) чим більше діє рекрутингових, хед-хантингових та інших компаній, що спеціалізуються на підборі топ-менеджерів, чим більший спектр послуг вони можуть запропонувати, чим вище якість цих послуг, тим вища ймовірність вибору зовнішнього кандидата [6, с. 17].

В іншій публікації С.Солнцев оприлюднив результати тривалого дослідження російського ринку топ-менеджерів [13]. Використовувана база даних переміщень топ-менеджерів була побудована на основі відкритої інформації, що публікується в щоденній діловій газеті "Ведомости", зазвичай один раз на тиждень. До бази даних увійшли відомості про переміщення, опубліковані з кінця 1999 р. до середини 2007 р. Усього в базі даних містяться відомості про 4043 переміщення, які були зроблені 3739 топ-менеджерами. Встановлено, що російський ринок топ-менеджерів характеризується високим (порівняно із зарубіжними країнами) і зростаючим рівнем зовнішніх переміщень. Солнцев пропонує низку пояснень даного феномену: (1) російські компанії відчують дефіцит у кваліфікованих керівниках, (2) компанії не надають достатніх стимулів для внутрішньофірмового зростання (кар'єрних сходів), тому топ-менеджери змушені зростати за рахунок міжфірмових переходів, (3) прихід нових власників зазвичай супроводжується заміною керівників на "своїх" кандидатів, що може забезпечити більший захист прав власності. Серед категорій топ-менеджерів, більш схильних до зовнішніх переміщень, можна виділити чоловіків, які мають гуманітарну освіту. Частіше, ніж зарубіжні, вдаються до зовнішніх призначень російські компанії банківської,

фінансової сфер і страхування, рідше – промислові підприємства.

Отже, однією з основних дилем, які стоять перед власниками при зміні керівництва, є питання вибору внутрішнього або зовнішнього кандидата. Наймання внутрішнього кандидата дає змогу заощадити на пошуку адекватного керівника, його швидкій адаптації в компанії, що позитивно сигналізує компанії про наявні можливості мобільності. При призначенні зовнішнього кандидата власник має можливість вибору зі значно більшої кількості альтернатив, привнесенні в компанію нових технологій, знань та принципів організації роботи. Результати, отримані в емпіричних дослідженнях у країнах Заходу, свідчать, що в більшості випадків переважають внутрішні призначення.

Призначення зовнішнього кандидата більш імовірно в компаніях із поганими фінансовими показниками, у дрібних компаніях. За зовнішнього призначення генерального директора компанії часто відбувається зміна інших топ-менеджерів, що свідчить про наявність командного принципу. Загалом у більшості робіт автори доходять висновку про досить високу ефективність ринку топ-менеджерів, що дає змогу проводити відбір більш ефективних керівників. Натомість у постсоціалістичних країнах, зокрема у Росії, зафіксовано зворотню тенденцію – високий рівень зовнішніх переміщень. Російські компанії відчувають дефіцит у кваліфікованих керівниках і часто не надають достатніх стимулів для внутрішньофірмового кар'єрного зростання. Крім цього, частий переділ власності супроводжується тотальною заміною на лояльних, що забезпечує права власності від інших претендентів.

Можна припустити, що українські реалії постійного переділу власності та невеликим терміном функціонування корпоративного управління створюють подібно до російської моделі переваги зовнішнього переміщення топ-менеджерів. Очевидно, що точнішу оцінку спрямованості українського ринку праці топ-менеджерів великих корпорацій можна буде виявити за безпосереднього емпіричного дослідження механізмів вибору між внутрішнім та зовнішнім переміщенням.

Література

1. *Беккер Г.С.* Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Беккер Г.С. – М. : ГУ ВШЭ, 2003. – 672 с.
2. *Holmström B.* Moral Hazard and Observability / B.Holmström // *Bell Journal of Economics*. – 1979. – Vol. 10, № 1. – P. 74–91.
3. *Worsham J.* Multiple principals, multiple signals: A signaling approach to principal-agent relations / J.Worsham, J.Gatrell // *Policy Studies Journal* – 2005. – Vol. 33, № 3. – P. 363–377.
4. *Doringer P.* Internal labor markets and manpower analysis / P.Doringer, M.Piore. – Lexington, Mass.: Heath, 1971. – 212 p.
5. *Lazear E.* Rank order tournaments as optimum labor contracts / E.Lazear, S.Rosen // *Journal of Political Economy*. – 1981. – Vol. 89, № 5. – P. 841–864.
6. *Рощин С.Ю.* Рынок труда топ-менеджеров в России: между внешним наймом и внутренним продвижением / С.Ю.Рощин, С.А.Солнцев // *Российский журнал менеджмента*. – 2005. – Т. 3, № 4. – С. 11–28.
7. *Shetty Y.K.* Are top executives transferable across companies? / Y.K.Shetty, N.S.Peery // *Business Horizons*. – 1976. – Vol. 19, № 3. – P. 23–28.
8. *Lauterbach B.* Top management successions: The choice between internal and external sources / B.Lauterbach, J.Weisberg // *International Journal of Human Resource Management*. – 1994. – Vol. 5, № 1. – P. 51–65.
9. *Borokhovich K.A.* Outside Directors and CEO Selection / K.A.Borokhovich, R.Parrino, T.Trapani // *The Journal of Financial and Quantitative Analysis*. – 1996. – Vol. 31, № 3. – P. 337–355.
10. *Huson M.R.* Internal Monitoring Mechanisms and CEO Turnover: A Long-Term Perspective / M.R.Huson, R.Parrino, L.T.Starks // *The Journal of Finance*. – 2001. – Vol. 56, № 6. – P. 2265–2297.
11. *Agrawal A.* CEO Succession: Insiders versus Outsiders / A.Agrawal, C.Knoeber, T.Tsoulouhas. – SSRN Working Paper, 2000 [Electronic resource]. – Mode of acces: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=213629.
12. *Fee C.E.* Management turnover across the corporate hierarchy / C.E.Fee, C.J.Hanlock // *Journal of Accounting and Economics*. – 2004 – Vol. 37, № 1. – P. 3–38.
13. *Солнцев С.А.* Мобильность топ-менеджеров: инсайдеры или аутсайдеры? : Препринт WP15/2008/01/ Солнцев С.А. – М. : ГУ ВШЭ, 2008. – 36 с.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

УДК 316.75

А.Поцелуйко

ПОНЯТТЯ ОБРАЗУ ДЕРЖАВИ В СОЦІОЛОГІЇ ТА ГУМАНІТАРНИХ НАУКАХ

Статтю присвячено проблемі дослідження образу держави в суспільно-політичному дискурсі. Актуальність цієї теми зумовлена потребою наукового осмислення образу держави як однієї з важливих детермінант її функціонування, а також необхідністю соціологічної концептуалізації образу держави. Це передбачає визначення його специфіки та виокремлення цього поняття, яке має міждисциплінарний характер, від таких близьких понять, як “імідж”, “бренд”, “репутація”, які часто використовуються в науковій літературі як тотожні.

Статья посвящена проблеме исследования образа государства в общественно-политическом дискурсе. Актуальность этой темы обусловлена необходимостью научного осмысления образа государства как одной из важных детерминант его функционирования, а также необходимостью социологической концептуализации образа государства. Это предполагает определение специфики и дифференциацию этого понятия, имеющего междисциплинарный характер, от таких близких понятий как “имидж”, “бренд”, “репутация”, которые часто используются в научной литературе как тождественные.

The paper addresses the problem of studying State image in socio-political discourse. The urgency of this topic is conditioned by the necessity of scientific understanding of the State image as one of the important determinants of its functioning, as well as by the need in sociological conceptualization of the State image.

This provides for definition of its specificity and distinguishing of this notion, having the interdisciplinary character, among such similar notions as image, brand, reputation which are often used in scientific literature as identical.

Ключові слова: держава, образ держави, імідж, бренд, репутація, стереотип, ідентичність.

Ключевые слова: государство, образ государства, имидж, бренд, репутация, стереотип, идентичность.

Keywords: state, image of the State, image, brand, reputation, stereotype, identity.

У сфері соціальних наук проблемам держави та суспільства завжди приділялась пильна увага та присвячено багато робіт. Соціологічний розгляд питань розвитку суспільства й держави стосовно реалій сучасної України останнім часом актуалізується особливо інтенсивно. Однак в Україні наукові розробки з цієї тематики є доволі фрагментарними, скоріше публіцистичними, й присвячені переважно прикладним аспектам. Риси суспільства, які характеризують сучасну Україну як державу, дуже виразно проявляються на рівні формування відповідних образів, що створюються у процесі рефлексії процесів державотворення зусиллями представників гуманітарних наук та соціально-філософської думки. Соціологічне теоретизування спирається на ті образи, які напрацьовані в корпусі соціального пізнання в конкретних історичних умовах, враховуючи наукову картину суспільства в цілому. Оскільки соціологія самостійно не виробляє образи держави, а користується тими, що продукуються в інших соціальних науках, а також традиційно запозичує їх із соціальної філософії, то її завданням є підключення до відповідного міждисциплінарного дискурсу через синтетико-теоретичну роботу та концептуалізацію виникаючих, нових образів держави, розкриття їх соціальних змістів і смислів в умовах включення України в глобальний інформаційний простір.

Не можна стверджувати, що осмислення цієї теми є повністю безпрецедентним. Різні підходи до формування

образів держави у ЗМІ, політиці, засобами інформаційних технологій, вивчення їхнього впливу на суспільство і громадську думку отримали відображення у цілому ряді комунікативних теорій, зокрема таких, як “теорія масового суспільства”, “критична теорія суспільства”, “теорія гегемонії масової комунікації”, “теорія егалітарної масової комунікації” та ін.

Аналіз наукової літератури з цього питання дає змогу констатувати наявність протиріччя між великою кількістю концептуальних розробок у сфері соціології масових комунікацій та відсутністю інтегральної моделі формування образу країни (групи країн) із притаманним їй типом цивілізаційно-культурної та макросоціальної ідентичності в соціогуманітарному дискурсі. Проблема наукового дослідження, що постає з цього і пов’язана з існуванням розриву між широким масивом технологічних напрацювань та відсутністю системно-теоретичної рефлексії образу держави в соціологічній літературі, значною мірою спричинена обмеженістю діалогу з проблеми формування образу держави в дискурсі ЗМІ та гуманітарних (суспільно-політичних) наук, які намагаються створювати прозорі теоретичні схеми та технології формування образу держави. Причини подібної обмеженості лежать у площині політичних інтересів щодо відтворення комунікативних асиметрій у діяльності, спрямованій на формування образу держави з боку політиків-практиків, які, на відміну від науковців, не завжди зацікавлені в оприлюдненні результатів подібних напрацювань.

Концептуалізація образу держави передбачає також виокремлення цього поняття, що має міждисциплінарний характер, серед близьких та споріднених понять. У зв’язку з зазначеним необхідно в процесі дослідження: а) з’ясувати сутність поняття образу держави у співвідношенні з поняттями “імідж”, “бренд” та “ідентичність”; б) визначити структуру та основні характеристики образу держави.

Кількість джерел, що безпосередньо розглядають “образ держави”, як в українській, так і зарубіжній науковій

літературі, є не дуже великою. При цьому наявним у літературі визначенням поняття “образ держави”, підходам до розуміння його сутності й побудові типології в основній їхній масі, на жаль, властиві розпливчастість, відносність, нечіткість, семантична невизначеність і багатозначність. Проблематика образу та іміджу держави розглядалась у дослідженнях західних вчених: Р.Хермана, Р.Джервіса, С.Гантінгтона, Д.Скара, Дж.Ная, О.Холсті, російських – Е.Галумова, Д.Замятіна, І.Кісельова, В.Панаріна, Є.Шестопал, Л.Мамута та ін. В Україні нечисленні наукові розробки з цієї тематики належать Н.Хазратовій, Г.Почепцову, В.Бебику, прикладними аспектами цієї проблеми займався також І.Слісаренко, О.Бойко, О.Запорожець та ін.

У соціології масових комунікацій тими чи іншими аспектами даної проблеми займалися такі дослідники, як Г.Лассуел (емпіричні дослідження масових комунікацій методом контент-аналізу) У.Ліппман (соціологічно-публіцистичні дослідження громадської думки), Д.Блумер, Е.Катц (застосування масових комунікацій як інструментів впливу) С. Літтлджон (осмислення теорії масових комунікацій); Г.Почепцов (іміджеві комунікативні технології та практичний аспект розробки іміджблдингових стратегій); С.Конецька (структурно-функціональні дослідження масових комунікацій) Л.Склеїр (культурно-ідеологічні транснаціональні практики); Д.МакКеуейл (соціальна теорія структури та функціонування медіа); П.Лазарсфельд (масова комунікація та організована соціальна дія).

Доволі ґрунтовно розроблена проблематика образу держави в міжнародних відносинах. Міжнародний образ держави існує передусім у суспільній свідомості. Він є перцепцією взаємопов'язаних характеристик об'єкта, що визначається динамікою та особливостями взаємодії елементів. Образ держави сприяє формуванню колективних та індивідуальних ідентичностей, без яких неможлива консолідація суспільства, особливо в процесі його трансформації.

Тема глобального інформаційного простору на сьогодні є дуже популярною. Суттєвий внесок у її розробку було зроблено теоретиками, що розвивали ідею інформаційного суспільства, зокрема, Д.Белл, Й.Масуда, О.Тоффлер, М.Кастельс, Ф.Уебстер та ін. Але серед соціологів практично немає вчених, які б розглядали виключно проблему формування образу держави в контексті міжнародного інформаційного простору. Хоча значну роль при цьому могли б відіграти ідеї, розроблені прихильниками постмодерністського напрямку в соціології, зокрема Ж.Бодрійяром, Ж.-Ф.Ліотаром та ін. Так, ідея віртуальної реальності, що була розроблена в рамках цього підходу, свідчить про те, що в наш час образи стали дедалі більшою мірою впливати на реальність. Тобто образи є не тільки відображенням реальності, продуктом її сприйняття, а й чинниками створення нової реальності. Вони народжуються в багатьох випадках за допомогою засобів масової комунікації, після чого починають функціонувати як окрема автономна реальність. У даному випадку ми можемо говорити про те, що і образи держав, які циркулюють в міжнародному інформаційному просторі, впливають на функціонування самих держав, на ставлення міжнародних спільнот до них. Таким чином, у процесі інформатизації суспільства проблема формування образу держави набуває дедалі більшого значення, але специфіка соціально-психологічних особливостей формування образу держави в світовому і українському інформаційному суспільстві залишається недостатньо вивченою [1].

“Імідж”, “образ” і “бренд” – різні поняття, хоча, як можемо бачити, залежно від характеру досліджень вони можуть бути використані як взаємозамінні. У західних дослідженнях, причому таких, що базуються на різних методологічних засадах, хоча й з властивим західній науці прагматичним ухилом, частіше використовується загальний термін “імідж”. В українській, зокрема як і в російській, соціологічній традиції переважає використання двох термінів – “імідж” й “образ”, однак загального й узгодже-

ного розуміння цих термінів так і не було вироблено, що спричиняє строкатість та різномірність досліджень.

Варто брати до уваги, що дослідження “образу”, “іміджу”, “бренду” країни більшою мірою мають міждисциплінарний характер, тому структуризація дослідницьких напрямів у науковій літературі має деякою мірою умовний характер. Найчастіше поняття “образу”, “іміджу”, “бренду” розглядають не в комплексі, а парами – імідж/образ та імідж/бренд. Поняття “образ” частіше використовується в теоретико-культурологічному або філософському контексті, “бренд” – в утилітарно-практичному, а “імідж” – в обох контекстах, що свідчить про його “середнє” значення. Образ частіше зв’язується з уже існуючими, самостійно сформованими поданнями, імідж – з існуючими, але сконструйованими поданнями в цілому (у різних сферах діяльності), бренд же пов’язується зі сферою економіки, туризму й практичного маркетингу. Є безліч визначень “іміджу” за допомогою “образу”, але немає жодного визначення “образу”, яке б визначалося через поняття “імідж”. Міркуючи про поділ понять “імідж”, “образ” й “бренд”, Д.Леонт’єв, слідом за О.Шестопал, пише: “Поняття “образ” не тотожне поняттю “імідж”. Як відомо, слово “імідж” є англійським еквівалентом російського слова “образ”. Іміджем я називаю враження, що конструюється цілеспрямовано й свідомо, а образом – те, що формується спонтанно. Образ можна конструювати спеціально, і тоді він стає іміджем ... Образ є завжди, образ завжди можна діагностувати й описати – точно й різнобічно...” [2]. Окремо слід зазначити той факт, що в роботах, які стосуються теми поділу й співвідношення понять, пріоритет надається саме такій точці зору. Принаймні, це твердження справедливе до дихотомії іміджу й образу. Образ – природне, а імідж – конструйоване.

Вивчаючи вплив ЗМІ на сприйняття країн, автори наводять різні “робочі” визначення образу й іміджу (деякі автори вводять власні поняття, наприклад “медіаобраз”), розуміючи під іміджем/образом трансформовані ЗМІ по-

дання про країну, які створені для впливу на аудиторію з метою зміни уявлення про країну. Доцільно також окремо виділити комунікативні фактори, особливо ЗМІ, роль яких останнім часом зросла настільки, що вони часто замінюють об'єктивну реальність штучно сконструйованими симулякрами або, як писав У.Ліппман, “псевдосередовищем”. У якості останнього слід виділити трансформацію масової свідомості як фактор сприйняття держави, що регулярно доповнюється новими штрихами у зв'язку з динамічністю процесів, що відбуваються, коли численні політичні, економічні й соціальні зміни приводять до постійної психологічної напруженості й необхідності адаптації до них [3, с. 144].

Слід враховувати, що саме поняття “держава” не гомогенне. Воно має амбівалентну структуру, зумовлену двома різними образами в сприйнятті громадян: 1) держава як абстрактний образ, що виникає у свідомості людей під впливом таких факторів, як міфи, стереотипи, установки, географічні подання й т.д.; 2) держава як інституціональне утворення, що ідентифікується із владою й виконує функцію керування соціальними процесами в країні. Кожний з образів має свій когнітивний зміст й афективне забарвлення.

Образ держави може бути сформованим на основі певного соціального міфу. Він, зокрема, може бути пов'язаним з реальними історичними героями. Міф часто супроводжує і сучасні процеси, що відбуваються в суспільстві. Наприклад, національна ідея може базуватися на міфі, основним призначенням якого є внутрішня консолідація суспільства всередині держави, одночасно він може виконувати функцію презентації держави на міжнародній арені. Зміст цього міфу, втілений у відповідній національній ідеї, виступає не лише консолідуючим чинником всередині суспільства, а й забезпечує наступність, передбачуваність у міжнародній діяльності держави у процесах її комунікації з іншими суб'єктами міжнародних відносин, впливає на формування образу держави. Національ-

на ідея формується в процесі історичного розвитку нації і є осмисленою, концептуалізованою формою сприйняття духовних першооснов, мети, сенсу та принципів буття нації [4].

Доцільно згадати також про те, що значний вплив на формування образу держави мають стереотипи. Щодо самого поняття соціального стереотипу, то воно було введено у науковий вжиток американським дослідником засобів масової інформації У.Ліппманом для позначення в громадській думці різнопросторових упереджених уявлень про членів різних національно-етнічних, соціально-політичних і професійних груп. Отже, стереотип – це порівняно сталий і спрощений образ, що складається в умовах дефіциту інформації як результат узагальнення особистого досвіду і нерідко упереджених уявлень, прийнятих у суспільстві. Стереотипи відіграють важливу роль в оцінці людиною навколишнього світу; стереотип допомагає спростити реакцію на змінювану реальність, прискорити процес розуміння та пізнання. Водночас стереотипи значно впливають на суспільний настрій та поведінку людей, і з цим варто рахуватись [5, с. 54].

Конструктивісти, зокрема А.Вендт, М.Феннімор та інші, вказують на ще один вагомий чинник формування образу держави, це – ідентичність держави. У роботах А.Вендта ідентичність держави визначається як відносно стабільні, засновані на ролях очікування актора щодо самого себе. Формування ідентичності відбувається в ході взаємодії з іншими учасниками міжнародних відносин. А.Вендт підкреслює, що ідентичності як самостійні сутності не можуть визначатися ізольовано від соціального контексту – вони внутрішньо взаємозалежні. У результаті ідентичності повинні тлумачитись як набір значень, які суб'єкт приписує собі, розглядаючи вчинки інших акторів [6, с. 237]. Таким чином, “уявлення держави” про саму себе й інших учасників міжнародних відносин має трикомпонентну структуру, що включає: національну ідентичність, статус і ролі. “Уявлення держави” є певною метафорою, призна-

чення якої – позначити той факт, що спільнота, що складає суспільство певної держави, створює образ не тільки іншої держави, а й своєї власної. Ідентичність є “когнітивним фреймом” (Р.Брубейкер), “ідентифікаційним базисом” (Х.Хофмайстер), ядром (Н.Хазратова) образу держави. Вона пов’язана з історією народу чи народів (етносів), що стали основою держави, сформували політичну націю. Подібну думку висловлював польський філософ Л.Колаковський, який вважав питання ідентичності людських колективів аналогічним до проблеми особистої ідентичності. Вони, за висловом Х.Хофмайстера, є середовищем, в якому виявляється й визнається своєрідність держав, а отже, їхні особливості, якими держави у своїй індивідуальності різняться одна від одної [7, с. 104]. Л.Колаковський вказує на такі необхідні складники національної ідентичності: “*національний дух*” (volksgeist), який втілюється у своєрідних формах культурного життя та колективної поведінки; *історична пам’ять*, яка є усвідомлення того, що сучасна екзистенція нації є продовженням її існування в минулому; *передбачення* як здатність мислити в категоріях майбутнього; *тіло*, тобто територія та природне середовище; національна самосвідомість як локалізований у часі початок нації. Ці п’ять складників, на переконання Л.Колаковського, дають змогу розпізнавати державу, що є колективною “особою”, як окреме буття, яке зберігає ідентичність у часі [8].

Зазначене дає підстави стверджувати, що ядром образу держави є національна ідентичність як різновид колективної ідентичності. Вона виступає основою для самоприйняття, формування “Я-образу”, дає змогу усвідомлювати та визначати “Ми-образ”, свою подібність та відмінність від “Інших”. Результатом процесу пізнання стає формування образу держави, що відбиває уявлення суб’єкта пізнання про національну ідентичність, статус і роль країни, які не завжди збігаються з її об’єктивними характеристиками.

Отже, існує чимало підходів до вивчення тих або інших різновидів образу держави та процесів його формування. Формування образу держави в сучасному інформаційному суспільстві, його трансформація є складною, багатогранною проблемою, яка має важливе теоретичне та практичне значення, і вимагає ретельного аналізу й дослідження. Такий висновок ґрунтується на тому, що образ держави належить до фундаментальних понять, поза контекстом яких не уявляє себе жоден громадянин як України, так і будь-якої іншої країни світу.

Література

1. *Киселев И.Ю.* Образы государств в международных отношениях: механизмы трансформации / И. Ю. Киселев // *Полис*. – 2003. – № 3(74). – С. 50–57.
2. *Леонтьев Д.А.* От образа к имиджу. Психосемантический брендинг / Д.А.Леонтьев // *Реклама и жизнь*. – 2000. – № 1. – С. 19–22.
3. *Липпман У.* Общественное мнение / Липпман У. ; пер. с англ. Т.В.Барчуновой ; редакторы перевода К.А.Левинсон, К.В.Петренко. – М. : Ин-т Фонда “Общественное мнение”, 2004. – 384 с.
4. *Романенко Ю.М.* Мифология конфликта, или Конфронтация образов / Ю.М. Романенко // *Журнал “Конфликтология”*. – СПб., 2004. – № 2. – С. 15–20.
5. *Гаджиев К.С.* Имидж государства в конфликте идеологий / Гаджиев К.С. – М. : Андалус, 2007. – 128 с.
6. *Wendt A.* Social Theory of International Politics. / Wendt A. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – 420 с.
7. *Хофмайстер Х.* Воля к войне, или Бессилие политики. Философско-политический трактат / Хофмайстер Х. ; пер. с нем. – СПб. : ИЦ “Гуманитарная академия”, 2006. – 288 с.
8. *Kolakowski L.* Über kollektive Identität / L.Kolakowski // *Identität im Wandel : Castelgandolfo-Gespräche 1995*. – Stuttgart, 1995.

УДК 316.66

*І.Мартинюк,
доктор соціологічних наук;
Н.Соболева,
доктор соціологічних наук*

СТАТУСНО-РОЛЬОВА СТРУКТУРА СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ЕМПІРИЧНІ РОЗВІДКИ

Розглядаються особливості статусно-рольового структурування сучасного українського суспільства та трансформації рольової регуляції соціальної поведінки в ситуації тривалої суспільної нестабільності в Україні.

Рассматриваются особенности статусно-ролевого структурирования современного украинского общества и трансформации ролевой регуляции социального поведения в ситуации длительной общественной нестабильности в Украине.

Peculiarities of status-and-role structuring of the modern Ukrainian society and transformations of the role regulation of social behavior in the situation of prolonged instability in Ukraine are examined in the paper.

Ключові слова: соціальна роль, рольовий репертуар, рольова поведінка, регуляція поведінки, суспільна нестабільність.
Ключевые слова: социальная роль, ролевой репертуар, ролевое поведение, регуляция поведения, общественная нестабильность.

Keywords: social role, role repertoire, role behavior, behavior regulation, social instability.

Чи не найхарактернішою рисою сучасного суспільства є помітне зростання соціального капіталу співдіючих у ньому індивідуальних акторів, пов'язане, з одного боку, з розвитком технічних засобів зв'язку, транспорту, стрімкою урбанізацією, з другого – з виникненням нових склад-

них форм взаємодії, потенційно доступних сучасній людині. Відтак має місце трансформація соціально-рольової і соціально-статусної структур життєдіяльності, модернізація індивідуальних рольових наборів, яка до того ж каталізується унаслідок цілого ряду кардинальних змін українського суспільства, відмирання певної частини традиційних для радянського суспільства зразків рольової поведінки і натомість поширення ряду нових практик. Закономірно, що при цьому зростає соціально-психологічна багатовимірність групової належності, відбувається мультиплікація міжособистісних взаємодій.

Теоретичне осмислення закономірностей, умов та чинників соціальної регуляції в сучасному українському суспільстві одночасно потребує з'ясування специфіки їх дії в існуючих умовах невизначеності, характерних для періоду соціальних трансформацій, та створення прогнозу щодо динаміки їх ефективності у найближчому майбутньому. Розглядаючи можливості такого пошуку, треба передбачати необхідність комплексного багатовимірного (соціоструктурного, соціокультурного, соціально-психологічного, габітуального) аналізу системи впорядкування соціальної поведінки, на чому вже наголошувалося в попередніх дослідженнях з цієї проблеми [1, с. 140–153].

Сучасна людина має позиціонуватися у різних площинах соціального простору – від територіального та професійного вимірів до дозвільневих захоплень. Часово-просторова конфігурація ролей аж ніяк не може бути зведена за цих умов до спрощеної схеми, бо подібна редукція означала б ігнорування тих суперечностей у рольовій структурі, що стають дедалі частіше невід'ємним складником життєдіяльності особистості в сучасному хронотопі.

Йдеться про поєднання традиційних і знов утворених механізмів міжгрупової та внутрішньогрупової взаємодії, з огляду на зміст яких певним чином видозмінюється регулюючий вплив соціальних і групових приписів, норм, санкцій, очікувань тощо. Щодо індивідуального суб'єкта рольової поведінки з'ясування природи, характеру, спря-

мованості й інтенсивності такого впливу видається особливо актуальним, бо, з одного боку, він є віддзеркаленням утворення останнім часом якісно нового, більш складного типу соціальності, з другого – результатом діючої водночас тенденції до певної десоціалізації. Так, змальовуючи образ сучасної людини, В.Бурлачук відзначає цілу низку ознак втрати інтересу до соціального життя. Наш сучасник, на думку дослідника, перебуває поза соціальною системою (86% респондентів не належать до жодної із громадських політичних організацій чи рухів), він розгублений (80% респондентів згодні з тим, що наразі все так хитко, і здається, що може трапитись все, що завгодно), він депресивний, ні у що не вірить (76% респондентів згодні з тим, що при теперішньому безладі та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити), жалкує за своїм минулим (85% респондентів згодні з тим, що багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах), він не ідентифікує себе з політичною партією (68% респондентів не довіряють політичним партіям), перестав ідентифікувати суспільство з державою, висловлює тотальну недовіру до політичних партій. Він стихійно протистоїть системі, відмовляючись брати в ній участь, у діяльності державних осіб і чиновників убачає лише корупцію, а себе розглядає у зв'язку зі своєю особливою культурою та історією [2, с. 263–264].

Відкинувши правила суспільного співжиття, він дедалі більше замикається в пошуку власної ідентичності, чи то за допомогою своєї ізоляції від суспільства, чи то шляхом створення маленьких груп, здатних виразити його інтереси. Політичні ідеології, які розглядають діючих осіб суспільства насамперед як громадян і заявляють, що посилення колективної дії і завоювання державної влади приводять до особистого звільнення, зруйнувалися і не викликають нічого, окрім байдужості та неприйняття.

Потрібно зважити й на те, що цілий ряд ролей є ситуативними (пасажир автобуса, перехожий тощо), котрі виконуються ледве не автоматично. Зміна життєвого світу

зачіпає їх незначною мірою або взагалі не зачіпає – на відміну від тих ролей, що сприймаються як невід’ємна складова “Я”. Ситуація нестабільності, що ставить під сумнів систему усталених статусів і відповідних рольових наборів, насамперед відбивається саме на них. Адже такі ролі зазвичай стають надбанням особистості унаслідок тривалих цілеспрямованих зусиль й їхнє знецінення зачіпає її ціннісно-світоглядні засади. Саме на самовизначення респондентів щодо такого типу рольової взаємодії було спрямоване запитання, використане під час проведення моніторингу громадської думки в 2013 р.: “Кожний з нас належить до різних спільнот, про які можна сказати “це – Ми”. Скажіть, будь ласка, котрі з таких “Ми” найважливіші для Вас особисто?” (допускалося не більше 5 виборів з 15 запропонованих варіантів відповіді), розподіл відповідей наведений у таблиці 1.

Аналіз наведених даних засвідчує, що за ступенем значущості практики рольової взаємодії респондентів можна поділити на чотири категорії.

До першої за важливістю належать ролі, які набуваються у сфері взаємодії в найближчому мікросередовищі – серед родичів і друзів – цю позицію відзначили 53,5% учасників опитування. Така ситуація є цілком природною; навпаки, подив викликає те, що до найважливіших даних тип ролей віднесли лише трохи більше половини опитаних.

До другої категорії слід віднести соціально-рольові номінації, що мають приблизно однаковий рівень значущості – 30–35%. Це “громадяни України” (35,9%) “однолітки, люди одного покоління” (32,1%), “жителі одного міста, села” (30,6%), в яких задаються статусні координати акторів щодо громадсько-політичного, соціально-часового та соціально-просторового вимірів.

Третя категорія найчисленніша, до неї належать види рольового спілкування, які отримали від 17 до 11% виборів, а саме: “люди, з якими мене об’єднують спільні захоплення” (16,7%), “люди однієї віри” (16,1%), “люди однієї національності” (15,9%), “люди схожого достатку”

(15,2%), “люди, з якими я разом працюю (вчуся)” (14,9%), “люди однієї професії” (14,2%), “жителі одного регіону” (14,2%), “люди спільної історичної долі” (11,9%). Ця категорія об’єднує доволі широке коло різноманітних сфер взаємодії, статуси в яких виявилися приблизно однаково важливими для респондентів. Слід відзначити порівняно високу значущість статусно-рольових позицій у сфері дозвільневих захоплень. На наш погляд, це є ознакою високого самореалізаційного ефекту, пов’язаного з набуттям і підтримкою статусу в самостійно обраній царині життєдіяльності, тоді як національність, вірування, регіон проживання тощо більшою мірою залежать від життєвих обставин, традицій, походження, аніж від самого суб’єкта рольової поведінки. Порівняно висока значущість кожного з цих статусів вказує на збереження за цими видами статусів їх традиційної ролі самоідентифікаторів у системі суспільних координат.

Закономірною видається і посередня значущість статусно-рольових позицій у площині співналежності до історичних зрушень: з одного боку, ідеологічний міф про “єдину спільноту – радянський народ” втратив значну частину своєї сили, з другого – чимала частина населення відчуває ностальгію за простими уніфікованими істинами епохи тоталітаризму.

Схожа за результатом, але діаметрально протилежна за вектором розвитку ситуація спостерігається щодо самоідентифікації стосовно свого статусу як жителя того чи того регіону. Останніми роками регіональний чинник дедалі частіше виступає значущим, ґрунтуючись на реальній економічній, політичній та соціокультурній диференціації соціального простору України. Можна очікувати, що відчуття спільної історичної долі й відповідне позиціонування зменшуватиметься, тоді як підстави для регіональної диференціації дедалі зміцнюватимуться.

Що ж до порівняно невисокої значущості для учасників опитування статусів у фаховому чи виробничому (або навчальному середовищі), надто якщо порівнювати з ча-

сами існування СРСР, то вона є результуючою, з одного боку, зрослої соціальної мобільності населення, більшого спектру використання свого трудового потенціалу, з другого – потребою нестабільністю ситуації у сфері зайнятості, постійної готовності адаптуватися до ймовірних змін, а відтак архаїчних орієнтацій на довготривалу взаємодію у сфері професійної активності.

Нарешті, до четвертої категорії – малозначущих – потрапили статусно-рольові позиції, пов'язані з рівнем освіти (6,1%) та політичними поглядами (6%). Вважаю це цілком закономірним з огляду на те, що цінність і престиж вищої освіти (й освіти взагалі) знизився, поступаючись місцем показникові майнових статків; поширили водночас і можливості її здобуття. Що ж до політики, то збайдужіння населення до соціально-рольових практик у цій сфері є прямим наслідком розчарування, що настала після відносно короткочасної ейфорії з приводу поступу демократії. Хоча новий злет громадянської самосвідомості, що втілюється у феномені “Євромайдану”, дає підстави для висунення гіпотези щодо хвилеподібного характеру змін значущості політичних соціально-рольових практик, котрі, актуалізуючись з тієї чи тієї причини, відзначаються величезним (хоча за звичайних умов латентним) потенціалом.

Розглянемо також відмінності в соціально-рольових преференціях, які є характерними для різних соціальних груп. Зокрема, за соціально-демографічною ознакою при інтерпретації даних опитування було виділено три групи – молодь (18–29 років), людей середнього віку (30–54 роки) і людей старшого віку (55 і більше років), дані щодо них наведені в *таблиці 1*.

Як бачимо, в усіх трьох вікових групах на першому місці за важливістю є ролі, пов'язані з сімейно-дружніми стосунками. Деяко нижча значущість цього показника у старшої вікової групи, вірогідно, зумовлена характерною для частини людей похилого віку проблемою самотності унаслідок втрати близьких.

Таблиця 1

Показники пріоритетності соціально-рольових статусів у різних соціальних групах (за віковою і гендерною ознаками) (%)

<i>Соціально-рольові статуси</i>	<i>Опитані віком 18–29 років</i>	<i>Опитані віком 30–54 роки</i>	<i>Опитані віком 55 років і більше</i>	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>	<i>Загалом за вибіркою</i>
Родичі і друзі	53,6	54,2	52,4	52,3	54,5	53,5
Громадяни України	37,2	35,6	35,5	35,3	36,4	35,9
Однолітки, люди одного покоління	33,6	28,4	36,9	32,2	32,0	32,1
Жителі одного міста, села	26,5	28,1	37,1	28,1	32,7	30,6
Люди, з якими мене об'єднують спільні захоплення	22,3	17,7	11,7	18,0	15,6	16,7
Люди однієї віри	14,9	16,0	17,1	14,3	17,7	16,1
Люди однієї національності	18,2	15,3	15,6	15,9	15,9	15,9
Люди схожого достатку	11,6	15,7	16,5	13,7	16,4	15,2
Люди, з якими я разом працюю (вчуся)	17,0	18,5	8,0	16,7	13,4	14,9
Люди однієї професії	10,4	16,4	13,1	15,8	13,0	14,2
Жителі одного регіону	11,6	13,0	11,5	12,3	12,3	14,2
Люди спільної історичної долі	8,3	11,9	13,7	12,2	11,4	11,9
Люди однакового освітнього рівня	6,3	5,8	6,6	5,7	6,4	6,1
Люди близьких політичних поглядів	4,5	5,2	8,2	6,7	5,4	6

Заслужовує на увагу дещо вищий відсоток статусу “громадянин України” серед молоді порівняно з іншими віковими групами, що, на нашу думку, є наслідком не стільки

вищого ступеня патріотизму молодого покоління, скільки того, що їхнє життя, принаймні, свідома його частина, припадає на час існування України як незалежної держави, тоді як серед старших поколінь певна частка ще ідентифікує себе з колишнім СРСР. Про це ж свідчить і порівняно вищий рівень преференцій у молоді щодо статусу національної належності – 18,2% проти практично однакових показників (15,3–15,6%) інших вікових груп, вихованих у дусі ідеології інтернаціоналізму, “стирання національних ознак” шляхом перетворення на єдину спільноту – радянський народ.

Закономірним виглядає і досить помітно менший відсоток значущості рольових статусів, пов’язаних з належністю до одного покоління, у людей середнього віку. На цьому відтинку життя кількарічна різниця у віці здебільшого нівелюється, виникає своєрідне “вікове плато”, де на перший план виступають особисті, насамперед ділові, якості; у молоді ж, як і у людей похилого віку, ця різниця відчутніша, хоч і з діаметрально протилежних причин: для молодості як періоду інтенсивного розвитку особистості, значущим для ступеня суспільної інтеграції є кожен рік. Для старшого ж покоління характерна хоч і не така безпосередня, але помітна кореляція між віком й процесом інволюції.

Помітною є відмінність між соціально-демографічними групами й в оцінці значущості ролей, пов’язаних з поселенськими статусами: наростання з віком преференцій щодо статусу жителя певної місцевості вказує на поступову втрату соціальної мобільності, наростаючим з віком усталенням способу і стилю життя, кола соціальних зв’язків. Так само на характерне переважання динамічних елементів у статусно-рольовій структурі соціальних практик молоді й статичних елементів – відповідно у старшого покоління – вказує й великий розрив між значущістю рольових статусів у сфері аматорських захоплень у перших порівняно з другими – 22,3% проти 11,7 (середнє покоління відзначає проміжний показник – 17,7%).

Середнє покоління вирізняють порівняно вищі преференції щодо значущості ролей у спілкуванні на роботі й серед колег по професії, що виглядає цілком природним з огляду на питому вагу цінності фахової кваліфікації у людей цього віку, орієнтованих на професійну кар'єру.

Найближчими усі три покоління є в оцінці значущості соціально-рольових статусів у сфері достатку, віросповідання, рівня освіти.

Щодо ґендерних відмінностей рольових репертуарів, то тут варто відмітити значущі розбіжності у відповідях щодо важливості рольових практик, пов'язаних з роботою, фаховим спілкуванням, аматорськими заняттями (преференції щодо них вищі у чоловіків) й місцем проживання, рівнем достатку, релігійними віруваннями, родинними стосунками (преференції щодо них більші у жінок). Загалом спостерігається традиційна модель ціннісних пріоритетів і відповідних рольових практик у представників різних статей: чоловіки більш орієнтовані на кар'єрно-професійні здобутки й відповідно вище оцінюють значущість відповідних рольових практик; жінки – на добробут і сімейне вогнище. Однак ґендерні відмінності у статусно-рольовій структурі не є надто разючими, що вказує на подальше зближення поведінкових практик представників різних статей у публічній сфері.

Істотні відмінності помітні при аналізі особливостей статусно-рольових преференцій представників різних регіонів України – Західного, Центрального, Південного і Східного (*табл. 2*). У Західному (і дещо менше Центральному) регіоні перед ведуть соціальні ролі, пов'язані зі статусами, що впливають із макросоціальних відносин особистості – громадянства, національної та релігійної належності, долученості до певної територіальної громади. Натомість у Південному і Східному регіонах помітно більша частка респондентів орієнтується на ролі, що визначаються соціальним мікросередовищем – взаєминами з друзями та близькими, зі співробітниками чи товаришами по навчанню, людьми з відповідним рівнем освіти. Водночас на півдні та сході вищими є показники самоіденти-

Розділ 2

фікації щодо належності до певного соціально-часового зрізу – тут частіше вважають себе “людьми однієї історичної долі”, “людьми одного покоління”.

Є й інші розбіжності у пріоритетності тих чи тих соціальних ролей у різних регіонах. Наприклад, для мешканців центру порівняно з іншими регіонами помітно менш значущим є статус і відповідні соціальні ролі жителя певного регіону. Це, за нашим припущенням, продиктовано більшою соціальною мобільністю жителів столиці та меншою культурно-історичною окресленістю меж цього регіону. Або показово є більш як удвічі вища пріоритетність ролей у соціально-політичній сфері на заході й півдні, що нині є полюсами концентрації прибічників прозахідної та проросійської політичних орієнтацій (табл. 2).

Таблиця 2

Показники пріоритетності соціально-рольових статусів у різних регіонах України (%)

Соціально-рольові статуси	Захід	Центр	Південь	Схід	Загалом за вибіркою
Родичі і друзі	50,4	49,5	57,2	57,4	53,5
Громадяни України	41,2	38,2	32,2	32,3	35,9
Однолітки, люди одного покоління	27,4	27,0	31,8	43,6	32,1
Жителі одного міста, села	35,2	31,8	29,3	26,6	30,6
Люди, з якими мене об'єднують спільні захоплення	19,9	18,1	17,0	11,5	16,7
Люди однієї віри	31,1	13,5	11,0	13,0	16,1
Люди однієї національності	22,2	17,7	14,3	9,8	15,9
Люди схожого достатку	16,1	18,2	16,4	8,5	15,2
Люди, з якими я разом працюю (вчуся)	11,8	13,2	16,2	18,5	14,9
Люди однієї професії	11,0	16,0	15,8	12,8	14,2
Жителі одного регіону	13,5	8,6	13,7	14,8	14,2
Люди спільної історичної долі	6,6	6,5	19,5	14,5	11,9
Люди однакового освітнього рівня	5,2	3,2	8,5	8,3	6,1
Люди близьких політичних поглядів	8,9	3,7	8,1	4,3	6

У будь-якому випадку очевидний висновок про те, що між регіонами України існують певні не тільки історичні, а й культурні та ціннісні відмінності, що втілюються відповідних відмінностях соціально-рольових поведінкових практик; однак ці відмінності немає підстав вважати проявом якихось непримиренних суперечностей, що стали б на заваді збереженню цілісності Української держави і робили б неминучим світоглядний розбрат та дезорганізацію в суспільстві.

Неабиякий вплив на статусно-рольову структуру має й тип поселення, в якому мешкають респонденти. Жителі великих (понад 1 млн населення) міст більше орієнтовані на свій статус громадянина України (44,9%), тоді як у селах, селищах міського типу (смт) та невеликих містечках цей показник нижчий (34–37%). Водночас відзначають важливість свого статусу як мешканця певного населеного пункту 49,2 селян, 31,2 жителів смт і лише 15,2 містян з великих міст. Тобто в невеликих територіальних громадах значущість соціальних ролей, визначених членством у таких громадах, істотно вища, ніж у мегаполісах, де суспільна атомізація помітніша й вага таких статусів не надто велика. Вплив урбаністичних трендів на статусно-рольову структуру рельєфно демонструє й відмінність між селянами та містянами у сфері релігії: серед перших єдність віросповідання важлива для 22,5%, тоді як серед других – лише для 8%. Натомість для містян майже вдвічі частіше важливими є статусно-рольова позиція серед тих, хто поділяє їхні захоплення: 23,2% проти 13,4%. Іншим компенсаторним механізмом знецінення значення свого статусу в місцевій громаді виступає для містян зростання значущості самоідентифікацій з рідними та друзями – серед жителів великих міст існування такого “ми” важливе для 65,4%, тоді як для селян – лише для 49,2%.

Узагальнюючи, можна зауважити, що статусно-рольові переваги містян виглядають більш ліберальними порівняно з жителями сільської місцевості, котрі тяжіють до більш традиційної моделі.

Слід відзначити й існування диференціації статусно-рольових преференцій за національною ознакою. Якщо серед етнічних українців статус громадянина України є важливим для 37,5%, то серед росіян – 27,5%; ролі, пов’язані з проживанням у певній місцевості, важать для 32,1% українців і значно менше (21,7%) – для етнічних росіян. Так, самоідентифікація з “ми” за національною ознакою є характерною для 16,9% українців і тільки для 10% росіян. Натомість серед етнічних росіян порівняно з українцями вищий відсоток тих, хто схильний ідентифікувати себе з “людьми однієї історичної долі” – відповідно 16,7% і 10,8%. На наш погляд, це є залишковим проявом того маргіналізуючого впливу, що виник унаслідок розпаду СРСР і залишається більш дошкульним для певної частини етнічних росіян, що так і не спромоглися адаптуватися до того, що перетворилися з утворенням незалежної Української держави на етнічну меншину.

Підсумовуючи отримані результати, можна констатувати, що в українському суспільстві відбувається складний суперечливий процес зміни структури рольового репертуару населення: з одного боку, преференції представників різних соціальних груп, хоч і мають ряд істотних відмінностей, досить подібні, з другого – зростає варіативність соціально-рольових практик, котрі не є настільки ж однозначно передбачуваними, як це було за часів казарменого соціалізму, і цей процес трансформації ще далекий від завершення.

Література

1. *Мартинюк І.* Соціальні ролі та рольова регуляція в ситуації суспільної нестабільності / І.Мартинюк, Н.Соболева // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – Вип. 5 (16). – С. 140–153.

2. *Бурлачук В.* Образ суспільства у дзеркалі конкретного соціологічного дослідження / В.Бурлачук // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 262–267.

УДК 316.344.3

С.Оксамитна,
доктор соціологічних наук;
С.Стукало,
кандидат філософських наук

МАСОВІСТЬ ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА ОСВІТНЯ НЕРІВНІСТЬ В УКРАЇНІ

У статті йдеться про окремі тенденції відтворення освітньої нерівності в Україні на тлі перетворення вищої освіти у масову. На основі аналізу емпіричних соціологічних та статистичних даних виявлено тенденції поляризації освітньої нерівності та динаміки нерівності освітніх можливостей, сегрегації та стратифікації середньої освіти, послаблення зв'язку між рівнем здобутої освіти та статусом зайнятості на ринку праці.

В статье речь идет об отдельных тенденциях воспроизводства образовательного неравенства в Украине на фоне превращения высшего образования в массовое. На основе анализа эмпирических социологических и статистических данных выявлены тенденции поляризации образовательного неравенства и динамики неравенства образовательных возможностей, сегрегации и стратификации среднего образования, ослабления связи между уровнем полученного образования и статуса занятости на рынке труда.

The paper focuses on some trends of educational inequality reproduction in the period of expansion of higher education in Ukraine. Proceeding from the analysis of empirical sociological and statistical data some new trends have been revealed, namely educational inequality polarization, dynamics of educational opportunities, segregation and stratification of secondary education, weakening of the link between education and employment status in the labor market.

Ключові слова: освітня нерівність, експансія вищої освіти, результати зовнішнього незалежного оцінювання.

Ключевые слова: образовательное неравенство, экспансия высшего образования, результаты внешнего независимого оценивания.

Keywords: educational inequality, expansion of higher education, the results of external independent evaluation.

Протягом років незалежності в Україні постійно декларувалися наміри кардинально реформувати систему освіти. Змінювалися уряди, провладні політичні партії, національні плани і програми дій, однак докорінні зміни в галузі освіти, по суті, так і не відбувалися. Найпомітнішими інституційними змінами залишаються запровадження зовнішнього незалежного оцінювання та експансія вищої освіти, фактичне перетворення останньої на масову і загальнодоступну. На тлі глибокої економічної кризи, тривалого скорочення населення вища школа, починаючи з середини 1990-х років, нарощувала кількісні показники небаченими раніше темпами. Експансія вищої освіти відбувалася як стрімке збільшення як кількості вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації, так і кількості студентів за абсолютними й відносними показниками.

Грунтуючись на результатах соціологічних досліджень і статистичних даних, автори статті хотіли б привернути увагу до окремих тенденцій освітньої нерівності, котрі супроводжують процес експансії вищої освіти в Україні. Окрім низки статистичних даних, автори використовують дані соціологічного лонгітюдного дослідження ULMS (Ukrainian Longitudinal Monitoring Survey), здійсненого протягом 2003–2007 рр. Київським міжнародним інститутом соціології. Репрезентативна для населення країни вибіркова сукупність становила 4056 домогосподарств і 8641 індивідуальне інтерв'ю (докл. див. [2]).

Починаючи з середини 1990-х років, в Україні відбувається різке збільшення кількості вищих навчальних закладів на рівні базової та повної вищої освіти. Суттєво зростає кількість студентів вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації на 10 тис. населення (*рис.*). Вища освіта фактично перетворюється на масову.

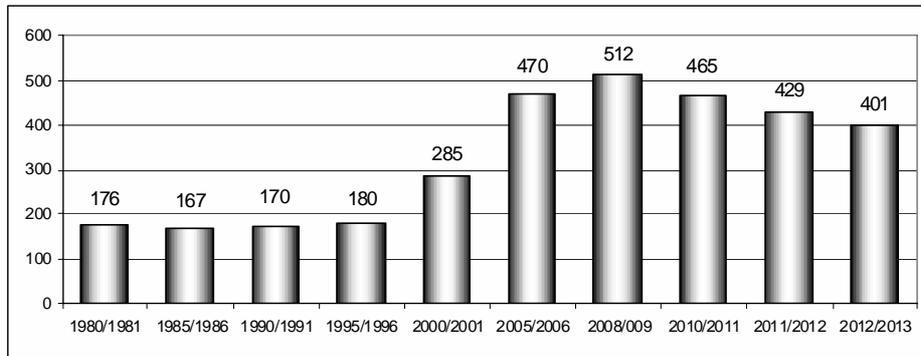

Рисунок. Кількість осіб, які навчалися у ВНЗ III–IV рівнів акредитації на 10 000 населення на початок 1980/1981–2012/2013 навчальних років

Динаміка освітньої нерівності як нерівності результатів здобуття освіти

З метою виявлення стану і динаміки освітньої нерівності протягом пізньорадянського часу та доби незалежності порівняємо освітні здобутки чоловіків і жінок трьох вікових когорт 1955–1964, 1965–1974 та 1975–1982 років народження. Верхня межа наймолодшої вікової когорти визначається тим, що на момент останнього опитування 2007 р. респонденти мали досягти віку не менше 25 років, коли для більшості завершується процес здобуття освіти, включно з повною вищою. Час завершення середньої та здобуття вищої освіти когорти наймолодших дорослих громадян припадає саме на роки незалежності.

Для трьох зазначених вище послідовних вікових когорт характерні кілька основних тенденцій динаміки освітньої нерівності (*табл. 1*). Насамперед це статистично значуще збільшення часток чоловіків з найвищим і найнижчим рівнями освіти. Наявність у чверті наймолодших чоловіків 1975–1982 років народження (27%) дипломів про вищу освіту становить цілком очікуваний результат освітньої експансії протягом років незалежності. Навряд чи можна вважати так само очікуваним те, що кожен сьомий-вось-

Розділ 2

мий молодий чоловік (13%) не матиме атестата про обов'язкову загальну середню освіту, що майже вдвічі перевищує відповідні показники для попередніх вікових когорт (6–8%). Очевидно, це перша вікова когорта протягом повоєнної історії України, коли частка молодих чоловіків з неповною середньою освітою (13%) така ж, а не менша, аніж частка їхніх батьків. Без будь-якої професійної освіти після здобуття загальної середньої наймолодші чоловіки залишаються вдвічі рідше (12%), аніж їхні попередники. В усіх трьох порівнюваних вікових когортах відносно найбільшою серед інших залишається категорія чоловіків, які виходять на ринок праці, маючи професійно-технічну освіту на базі повної загальної середньої.

Наймолодші жінки зуміли скористатися структурно розширеними можливостями здобуття повної вищої освіти і заснували, ймовірно, нову освітню традицію доби незалежності – найбільшою серед інших стала частка жінок 1975–1982 років народження зі здобутою повною вищою освітою, яка вже досягла 34%. Неповна вища освіта, як і професійно-технічна, втратила колишню привабливість, що й позначилося на статистично значущому зменшенні відповідних часток жінок двох останніх вікових когорт.

Таблиця 1

Рівні освіти чоловіків і жінок трьох вікових когорт та рівні освіти їхніх батьків (%)

Вікові когорти респондентів	Здобута освіта					n
	Вища	Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня/ПТУ	
	Чоловіки					2072
1955–1964	16	20	34	24	6	778
1965–1974	18	19	39	16	8	671
1975–1982	27	15	33	12	13	622
	Жінки					2454
1955–1964	23	31	23	19	4	988
1965–1974	22	33	28	11	6	785
1975–1982	34	25	20	13	8	681

Як і для ровесників-чоловіків, наймолодшим жінкам також притаманна зростаюча статистично значуща тенденція залишатися без нормативної повної загальної середньої освіти (8%).

Отже, на тлі експансії вищої освіти відбувається процес поляризації освітньої нерівності, зростання часток молодих людей з найвищим і найнижчим рівнями досягнутої освіти.

Динаміка нерівності шансів здобуття різних рівнів освіти

Рівність освітніх можливостей, мінімізація залежності доступності освіти від соціального походження індивідів у розвинених демократичних країнах розглядається не лише як опосередковуючий механізм соціального відтворення й соціальної мобільності, а тісно пов'язана з ідеєю соціальної справедливості й соціальної рівності, вважається невід'ємною складовою та важливим чинником забезпечення соціальної інтеграції, стабільності й сталого розвитку суспільства. Освітня нерівність як результат є наслідком нерівності можливостей, існування і відтворення якої у демократичних соціально орієнтованих країнах вважається явищем неприйнятним, таким, що потребує втручання держави шляхом опрацювання і запровадження заходів, спрямованих на вирівнювання можливостей індивідів, зокрема дітей, незалежно від соціального походження.

Для виявлення динаміки нерівності освітніх можливостей чоловіків і жінок різних вікових когорт використовувалися дані, які засвідчують, до якої освітньої категорії потрапили респонденти зазначених вище трьох вікових когорт, чиї батьки здобули різні рівні освіти (від повної вищої до неповної середньої). Визначалися шанси для кожного окремого поєднання соціального походження (освіта батьків) та досягнутого індивідом рівня освіти, а також застосовувалися лог-лінійні статистичні моделі (докл. див. [2]).

За результатами емпіричних досліджень можемо стверджувати, що експансія вищої освіти не привела до збільшення освітніх можливостей для всіх чоловіків і жінок наймолодшої пострадянської вікової когорти незалежно від соціального походження, не відбулося суттєвого послаблення чи посилення нерівності освітніх можливостей одночасно для вихідців з усіх соціальних категорій (освіта батьків), що не виключає можливості збільшення освітніх шансів для одних і зменшення для інших. Емпірично підтверджується зафіксована раніше тенденція поляризації освітніх можливостей, послаблення нерівності для вихідців з сімей високоосвічених батьків і посилення для дітей, батьки яких мають відносно нижчі рівні освіти. Виявлена тенденція практичного зрівняння шансів на здобуття повної вищої освіти для тих, батьки яких мають повну і неповну вищу освіту в наймолодшій віковій когорті. Проте водночас відбувається суттєве посилення освітньої нерівності, тобто зменшення шансів здобуття вищої освіти для вихідців з сімей, де батьки мають професійно-технічну, загальну середню і особливо неповну загальну середню освіту. Для останньої категорії різниця шансів порівняно з дітьми високоосвічених батьків досягла вже кількох сотень разів.

Якщо подивитися на дві виявлені тенденції – збільшення часток низько освічених індивідів, а також суттєве зменшення шансів для вихідців з такого освітнього середовища, то, очевидно, у нашому суспільстві відбувається формування соціальної категорії населення, для якої неосвіченість і, як наслідок, бідність, ймовірна схильність до девіантної культури і поведінки може стати спадковою і передаватися наступним поколінням з мінімальними шансами вирватися з такого замкнутого кола з усіма відповідними наслідками для індивідів і суспільства.

Чи матимуть такі тенденції продовження, а чи відбуватиметься зворотний процес, покажуть час і наявність відповідних емпіричних даних. Освітня політика як складова соціальної політики в сучасному українському суспільстві дає підстави сумніватися у швидкій зворотності виявлених

негативних тенденцій серед наймолодшого покоління дорослих громадян.

Сегрегація і стратифікація середньої освіти

Одним із механізмів створення рівності можливостей здобуття вищої освіти упродовж останніх років можна було б вважати запровадження нових інституційних правил вступу до вищих навчальних закладів шляхом конкурсу за результатами зовнішнього незалежного оцінювання. Проте умовність цього заходу очевидна, меритократичний принцип запроваджується до молодих людей, які до цього перебували у нерівних умовах на попередніх етапах дошкільної і шкільної освіти, зокрема в умовах сегрегованої і стратифікованої системи середньої загальної освіти. Очевидно, сучасна українська держава – основний інституційний актор щодо формування соціальної політики, зокрема й освітньої, не ставить собі за мету і завдання створення умов рівності освітніх можливостей для дітей різного соціального походження. Навіть на тому рівні, як це відбувалося за радянського часу. Навпаки, експансія вищої освіти супроводжується поглибленням сегрегації та стратифікації (за доступом і якістю) закладів освіти всіх рівнів, починаючи з дошкільної.

Загальноосвітні навчальні заклади, формально спрямовані на надання усім дітям можливості здобуття обов'язкової повної загальної освіти, не просто сприяють відтворенню соціальної нерівності в суспільстві, вони успішно легітимують наявну нерівність, перетворюючи переваги народження на легітимацію освітніх досягнень. Якщо у розвинутих демократичних країнах, насамперед у скандинавських, але не тільки, школа реформується у напрямі "єдиної середньої школи" (comprehensive school), тобто єдиної для країни системи переважно державних середніх шкіл, куди діти зараховуються без відбіркових перевірок здібностей і знань, незалежно від соціального походження і місця проживання та навчаються у соціально змішаних класах, то Україна незалежна успішно рухається у напря-

мі поглиблення стратифікації середньої освіти. Хоча середня освіта в Україні офіційно вважається не стратифікованою за ознакою наявності раннього відбору дітей і їхньої диференціації між різними навчальними закладами (так званий трекінг), вона такою є фактично. Усупереч законодавству, здобуття повної середньої освіти фактично відбувається на нелегітимних конкурсних засадах. Очевидно, так само легітимною за роки незалежності стала й нерівність у фінансовому й матеріально-технічному забезпеченні шкільного навчання дітей різного соціального походження.

У таблиці 2 наведено окремі результати складання випускниками шкіл тесту зовнішнього незалежного оцінювання з української мови та літератури у 2010–2012 рр. диференційовані за типом навчального закладу та місцем проживання (докл. результати [3]). Частка випускників гімназій, ліцеїв, колегіумів порівняно з часткою випускників середніх загальноосвітніх шкіл є значно більшою серед тих, хто набрав найвищі бали і, навпаки, меншою серед тих, хто отримав найнижчі бали. У більшості випадків середній відсоток випускників елітних шкіл, які набрали на тестуванні від 173 до 200 балів, удвічі та втричі (а іноді й більше) вищий за середній відсоток їхніх ровесників зі звичайних шкіл, які набрали таку ж кількість балів.

Результати ЗНО суттєво диференціюються не лише за типом школи, а й місцем проживання випускників. Насамперед йдеться про дітей– мешканців міст і сільської місцевості. Випускники міських шкіл майже вдвічі частіше одержують найвищі бали ЗНО (173–200) (табл. 3 на прикладі ЗНО з української мови та літератури) і значно рідше потрапляють до категорії випускників з найнижчими балами.

Ще більш вражаюча відмінність між сільськими і міськими випускниками у знанні математики, з якої найвищі результати ЗНО (183,5–200 балів) мали 12% випускників шкіл міст (у Києві – 16%) і лише 2,5% колишніх учнів сільських і селищних закладів середньої освіти.

Таблиця 2

**Частка випускників різних типів шкіл,
які отримали відповідні бали за шкалою від 100 до 200
на зовнішньому незалежному оцінюванні
з української мови та літератури у 2010–2012 рр.**

Населений пункт	Рік	Тип школи							
		елітні	загально-освітні	елітні	загально-освітні	елітні	загально-освітні	елітні	загально-освітні
		Бали від 100 до 135,5 (%)	Бали від 136 до 150 (%)	Бали від 150,5 до 172,5 (%)	Бали від 173 до 200 (%)				
Київ	2010	5	16	12	22	40	41	43	21
	2011	3	15	10	20	41	43	46	22
	2012	6	18	13	24	41	40	40	18
Севастополь	2010	3	27	13	28	52	36	32	9
	2011	4	29	16	22	63	38	17	11
	2012	8	34	19	27	49	31	24	8
Донецьк	2010	10	27	22	27	46	35	22	11
	2011	9	20	18	23	42	37	31	20
	2012	12	27	20	26	44	34	24	13
Львів	2010	5	13	11	17	39	37	45	33
	2011	6	10	15	16	31	38	48	36
	2012	12	14	11	15	30	36	47	35
Одеса	2010	4	25	13	23	47	36	36	16
	2011	7	24	16	23	40	38	37	15
	2012	5	25	15	26	41	35	39	14
Черкаси	2010	9	14	11	23	39	44	41	19
	2011	2	10	3	14	33	53	62	23
	2012	3	18	9	27	42	40	46	15
Чернігів	2010	8	18	15	23	48	40	29	19
	2011	4	35	28	24	50	26	18	15
	2012	11	20	19	22	44	41	26	17

Отже, по завершенні загальної середньої освіти спостерігаємо начебто рівні стартові умови переходу до вищої освіти (результати ЗНО), але застосовані до молодих людей, які тривалий час перебували в нерівних умовах здобуття освіти середньої, що не могло не позначитися на

Таблиця 3

Частка випускників міських і сільських шкіл, які отримали відповідні бали за шкалою від 124 до 200 на зовнішньому незалежному оцінюванні з української мови та літератури

Регіон	Тип місця проживання	Бали за шкалою 124–200, %		
		124–150	150,5–172,5	173–200
Автономна Республіка Крим	Місто	49	39	12
	Село, селище, смт	61	33	6
Донецька область	Місто	44	41	15
	Село, селище, смт	54	39	7
Київська область	Місто	41	41	18
	Село, селище, смт	51	38	11
Львівська область	Місто	28	39	33
	Село, селище, смт	39	41	20
Одеська область	Місто	45	40	15
	Село, селище, смт	59	34	7
Черкаська область	Місто	39	41	20
	Село, селище, смт	48	40	12
Чернігівська область	Місто	40	40	20
	Село, селище, смт	50	39	11

їхніх освітніх досягненнях. Переваги соціального походження перетворюються на меритократичні досягнення.

Нині дослідники, говорячи про витоки освітньої нерівності, дедалі частіше звертають увагу також на дошкільну освіту. Сумніви у визначальній ролі шкільної освіти виникли внаслідок накопичення переконливих емпіричних підтверджень, що ще до початку формального шкільного навчання між дітьми різного соціального походження існують суттєві розриви в рівнях когнітивного і некогнітивного розвитку та готовності до навчання. Висувається припущення, яке на ґрунті результатів емпіричних досліджень поступово перетворюється на переконання щодо першочергової важливості моделей поведінкових навичок і когнітивних умінь індивіда, сформованих протягом дошкільних, а не шкільних років як детермінант освітніх і класово-статусних досягнень у дорослому віці.

Варто визнати, що без результатів відповідних фахових досліджень в Україні неможливо напевне стверджувати про переваги для раннього розвитку дитини перебування у дошкільних закладах освіти, де з дітьми працюють педагоги-фахівці, на відміну від домашнього дошкільного виховання. Можна лише припустити, за результатами численних досліджень у західних країнах, що якісний фаховий супровід мав би сприяти кращому всебічному розвитку дітей, а тим самим і вирівнюванню їхніх подальших освітніх можливостей і досягнень, що, звісно, не заперечує окремих, але вочевидь виняткових випадків чудової дошкільної освіченості та виховання дітей у домашніх умовах. Навіть не говорячи про диференціацію якості дошкільної освіти для залучених до неї дітей різного соціального походження, маємо вкотре констатувати, що велика частка дітей в українському суспільстві взагалі не має доступу до дошкільної освіти. За останніми статистичними даними, у 2012 р. охоплення дітей відповідного віку закладами дошкільної освіти становило загалом 59% з явною, майже двократною перевагою міських дошкільнят (69%), порівняно з дітьми, які народилися у сільській місцевості, де лише кожен третій малюк (38%) відвідує дошкільний навчальний [1]. Ми не знаємо напевне вагу соціально-структурних чинників як визначальних у тому, що діти дошкільного віку (і скільки саме з 40% загалом?) позбавлені можливості відвідувати дошкільні навчальні заклади. Чи це свідомий вибір батьків, а чи недоступність дошкільного навчання через відсутність таких закладів у населеному пункті, нестача місць, неспроможність оплачувати перебування дитини у такому закладі, соціальне неблагополуччя самої родини, яка зовсім не дбає про дітей, тощо? Ми говоримо лише про формальні кількісні показники, хоча не менш важливою є диференціація якості навчання дітей у різних закладах, забезпеченість останніх сучасними засобами навчання та розвитку дітей, висококваліфікованим педагогічним персоналом тощо. Маємо усі підстави припускати, що заклади дошкільної освіти в Україні сегреговані й стратифіковані не меншою мірою, аніж загальноосвітні школи.

Зв'язок між освітою та класовою належністю

Чи змінювалися і як саме зв'язки між соціальним походженням, освітою і класовою належністю чоловіків і жінок в українському суспільстві, ще належить з'ясувати. Наразі можна припустити, що вплив класового походження на клас належності, ймовірно, посилюється для тих чоловіків і жінок, які досягли однакового, зокрема вищого, рівня освіти, що може пояснювати їхню відмінну зайнятість і відповідну належність до різних соціальних класів. Очевидно, експансія вищої освіти в Україні відбувалася не як відповідь на запити ринку праці. Останній не потребував такої кількості фахівців з вищою освітою, масова підготовка яких вищими навчальними закладами продовжує відбуватися й нині. Відтак зв'язок між освітою і зайнятістю у пострадянській когорті дорослих є значно слабшим, аніж у старших вікових когортах, що чітко видно на прикладі зайнятості/класової належності чоловіків і жінок, які здобули повну вищу освіту.

У таблиці 4 наведено дані щодо класів зайнятості чоловіків і жінок п'яти послідовних вікових когорт, які здобули повну вищу освіту.

Дані щодо класової належності високоосвічених чоловіків наймолодшої вікової когорти навряд чи можна вважати остаточними, оскільки за віком далеко не всі з них вже досягли піку трудової кар'єри й відповідної класової належності. Проте виявлена тенденція підтверджує значний розрив між рівнем освіти і зайнятістю представників пострадянського покоління, порівняно з представниками попередніх вікових когорт. Серед наймолодших дорослих чоловіків чверть молодих фахівців із повною вищою освітою зайнята кваліфікованою і малокваліфікованою фізичною працею. Подібні тенденції зайнятості і класової належності спостерігаємо й серед молодих високоосвічених жінок, які значно рідше зайняті висококваліфікованою розумовою працею, а частіше працею рутинною нефізичною.

Таким чином, в українському суспільстві за роки незалежності у сфері освіти сформувалося чимало явищ і

Таблиця 4

Класи зайнятості чоловіків і жінок, які здобули повну вищу освіту, за віковими когортами (%)

Вікові когорти	Класи зайнятості				
	<i>I</i> високо-кваліфікована розумова/управлінська праця	<i>II</i> середньо-кваліфікована розумова/управлінська праця	<i>III</i> рутинна нефізична праця	<i>V/VI</i> кваліфікована фізична праця	<i>VII</i> некваліфікована фізична праця
Чоловіки, які здобули повну вищу освіту					
1930–1939	76	21	–	3	0
1940–1949	70	27	–	3	0
1950–1959	63	18	–	14	5
1960–1969	60	21	–	9	9
1970–1979	42	32	1	12	13
Жінки, які здобули повну вищу освіту					
1930–1939	72	28	0	0	0
1940–1949	60	40	0	0	0
1950–1959	52	44	2	1	1
1960–1969	40	51	7	1	2
1970–1979	28	54	12	3	3

процесів, які не сприяють вирівнюванню освітніх можливостей індивідів різного соціального походження. За роки незалежності відбулося поглиблення освітньої поляризації як складової загальної соціально-економічної поляризації суспільства. Освітня експансія, зокрема суттєве збільшення місць для навчання у вищих навчальних закладах, не привела до вирівнювання освітніх шансів, зменшення залежності освітніх можливостей дітей від їхнього соціального походження. Від структурно розширених умов здобуття вищої освіти насамперед виграли вихідці з соціально привілейованих (у нашому випадку вищеосвічених) прошарків населення. Нерівність можливостей здобуття вищої освіти суттєво зросла для дітей відносно нижче освічених батьків (середня загальна і неповна середня освіта). Якби не чинник освітньої експансії, тобто суто структурний чинник, очевидно, ми спостерігали б значне посилення

освітньої нерівності, оскільки притаманні радянському періоду заходи позитивної дискримінації новою українською державою були відкинуті, а ефективні засоби вирівнювання освітніх можливостей не запроваджувалися на всіх рівнях освітньої системи, починаючи з дошкільної освіти.

Втрата інституцією освіти здатності бути ефективним механізмом селекції і відбору (меритократичності) як у період здобуття освіти, так і надбання статусу зайнятості означає посилення таких функцій для інших чинників (соціальний капітал батьків, мережі неформальних відносин, клановість, неформальні платежі, прямий вплив класу походження на зайнятість і клас належності тощо). При переході від освіти до ринку праці соціальне походження може мати ще більший вплив, аніж для здобуття освіти. Ринок праці країни навряд чи в найближчу історичну перспективу потребуватиме такої кількості фахівців з повною і неповною вищою освітою. Тому конкуренція і соціальний відбір з рівня освіти перемістяться безпосередньо на ринок праці, де діють свої формальні й неформальні правила відбору. Значна частина фахівців із вищою освітою змушені будуть працювати на робочих місцях, які такої кваліфікації не потребують, – ситуація вже наявна в Україні, і значно більшою мірою наразі стосується жінок. Продовження відтворення емпірично виявлених тенденцій освітньої нерівності суперечить неодноразово проголошуваним різними політичними силами та урядами меті перетворення суспільства на демократичне, соціально-орієнтоване та економічно процвітаюче.

Література

1. *Дошкільна освіта України у 2012 році*. Статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. – К., 2013. – 87 с.
2. *Оксамитна С.* Міжгенераційна класова і освітня мобільність / Оксамитна С. – К. : НаУКМА, Аграр Медіа Груп, 2011. – 287 с.
3. *Прохорова А.А.* Впровадження зовнішнього незалежного оцінювання в контексті освітньої нерівності в Україні / А. А. Прохорова // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2013. – Вип. 7. – С. 270–284.

ГОРОДСКОЕ ПРОСТРАНСТВО В ВОСПРИЯТИИ И ПРАКТИКАХ КИЕВСКИХ СТУДЕНТОВ

Приведены данные эмпирического исследования, проведенного среди киевских студентов весной 2013 г. (N=400). Рассматриваются социокультурный феномен киевской идентичности, образ города и историческая память. Особое внимание уделяется влиянию статуса резидентности на установки и стереотипы символического сознания.

Наведено дані емпіричного дослідження, проведеного серед кийівських студентів навесні 2013 р. (N=400). Розглядаються соціокультурний феномен кийівської ідентичності, образ міста та історична пам'ять. Особлива увага приділяється впливу статусу резидентності на установки та стереотипи символічної свідомості.

The data of empirical research conducted among Kyiv students in the Spring 2013 (N=400) are presented in the paper. Socio-cultural phenomenon of Kyiv identity, city image and historical memory are examined. Special attention is given to the effect of the status of residence on the attitudes and stereotypes of symbolic consciousness.

Ключевые слова: социальное пространство, городская идентичность, городская общность, образ города, историческая память.

Ключові слова: соціальний простір, міська ідентичність, міська спільнота, образ міста, історична пам'ять.

Keywords: social space, town identity, town community, image of town, historical memory.

Современный город, а тем более мегаполис представляет особым образом организованное социальное пространство, является полем для социальных взаимодействий

различного уровня. Киев на социокультурной карте СССР всегда выделялся отчетливо выраженным индивидуально-неповторимым обликом, обладал статусом третьего города Союза (по численности населения), вслед за Москвой и Ленинградом. “Под символическим статусом места проживания/рождения понимается субъективная оценка индивидом статуса данного населенного пункта в иерархии значимых для него локальностей. Причем эта оценка формируется как на основе личного восприятия, так и на основании преобладающих категоризаций данной локальности значимыми для индивида другими. Под локальностью вслед за Э.Гидденсом понимается не только физическое пространство, но и система социальных отношений и взаимодействий в рамках этого пространства” [1, с. 30].

Современный Киев представляет собой динамично развивающийся организм, его социокультурное пространство меняется с течением времени, сохраняя некое константное ядро (“дух Киева”). В архитектурных формах запечатываются исторические хроники и повседневные социальные практики. Киев служит “музеем музеев”, гигантским хранилищем информации об исторических личностях, событиях, фактах. Социокультурный ландшафт современного Киева представляет собой систему как минимум из трех одновременно существующих и взаимодействующих подсистем, являющихся отражением в архитектуре различных исторических эпох (дореволюционной в Российской империи, советской в СССР и постсоветской в независимой Украине). В последней подсистеме можно выделить украинскую, европейскую и глобализованно-космополитическую составляющие. Киев – ярко выраженный мозаичный город, многослойный в культурном отношении. Мегаполис образует полифоническое жизненное пространство, в котором пребывает его среднестатистический житель. В большом городе происходит сегментация и “приватизация” публичного пространства, наличествуют разнообразные стили жизни, образцы потребления, привычки общения. В этом смысле для социолога благодатным мате-

риалом является изучение локальных сообществ (“community”) – групп горожан по интересам, по месту жительства, работы, траекториям передвижения по городу и т.д.

Настоящая статья подготовлена по материалам авторского социологического исследования “Киев и киевляне”, проведенного во II квартале 2013 г. Методом сбора данных было анкетирование. Анкета содержала 12 содержательных вопросов, в т.ч. 3 открытых, а также социально-демографический блок из 5 вопросов. Объектом исследования явилась студенческая молодежь Киева, предметом – отношение к городу, городская идентичность, отношение к советскому периоду истории. Задачами исследования стали выявление образа Киева в сознании столичного студенчества, отношения молодежи к памятникам советской эпохи, особенностей киевской идентичности, обусловленными типом населенного пункта происхождения респондента, а также стажем проживания в столице; активности освоения социального пространства г. Киева и т.д. Всего было опрошено 400 студентов 4 киевских вузов. Выборка целевая, качественно представительная в отношении целей исследования. Такое количество респондентов позволяет делать обоснованные выводы.

Теоретическое осмысление социального пространства как совокупности социальных и символических паттернов содержится в трудах П.Бурдьё, Э.Холла, М.Кастельса, Дж.Урри и др. Концептуальный анализ специфики городского образа жизни представлен в работах Г.Зиммеля, Л.Вирта, С.Милграма, Э.Амина и др. Основы социологии города заложили классики чикагской школы Э.Бёрджесс, Л.Вирт, Р.Парк. Вопросы публичного и приватного городского пространства поднимаются, в частности, в исследованиях Ю.Хабермаса, Р.Сеннета, Э.Баумана и др.

В последние советские десятилетия сформировался междисциплинарный многокомпонентный подход к изучению города как единого средового пространственного феномена. Многообразные миграционные процессы все-сторонне исследованы на стыке демографии и социологии

города Л.Рыбаковским, И.Прибытковой, Ж.Зайончковой и др. Городская среда стала предметом глубокого изучения Л.Коганом, В.Глазычевым, О.Яницким, А.Филипповым, Э.Орловой, В.Ярской, Т.Нийт и др.

“В логике ландшафтно-образного подхода культурное пространство города может быть проинтерпретировано через модель места как палимпсеста. Данная модель представляет пространство как совокупность существующих контекстов, каждый из которых ориентируется на доминанту (главный признак) и организуется вокруг существующих в ландшафте знаковых мест” [2, с. 114]. Средовой подход к исследованиям социально-психологических процессов и явлений, рассматривающий человека в постоянном взаимодействии с окружающим жизненным пространством, широко представлен в работах Ю.Абрамовой, Х.Штейнбах и В.Еленского, М.Хейдметс и др.

Последние два десятилетия социально-гуманитарного знания отмечены “поворотом к пространству” (Е.Трубина). Трансформации постсоветской городской публичности рассматриваются в публикациях О.Трущенко, О.Запорожец, Н.Милерюса. Тема социального ареала жизни личности, в том числе его территориально-пространственное измерение, плодотворно разрабатывалась киевскими социологами (В.Тихонович, Н.Шульга, Е.Злобина, Н.Соболева, И.Мартынчук и др.). Город как совокупность социально-пространственных общностей изучался и другими украинскими социологами (В.Городяненко, Л.Малес, О.Михеева, Ю.Сорока, А.Мусиезов и др.). Образ города исследовали Н.Веселкова, А.Хохлова, А.Стрельникова и др. Памятникам в постсоветском городе посвящены работы Е.Ярской-Романовой, О.Бойцовой, С.Мохова и др. Среди молодых социологов стало модным конструировать образы визуально-композиционных элементов городской среды, представлять город как некоторую ментальную карту (опираясь на классические работы К.Линча, Дж.Голда и др.).

Такой мегаполис, как Киев, является сложным социальным организмом, который характеризуется специфичес-

кими механизмами социальной регуляции, в которые так или иначе оказываются вовлеченными все новоприбывшие его жители. При этом мы исходим из следующего определения: “городская общность – это большая социальная группа, сложившаяся в ходе культурно-исторического развития общества, объединяющая людей, проживающих (или относящих себя к проживающим) в одном городе и разделяющих в силу этого сходные представления о нормах и правилах поведения, выступающих регуляторами их поведения в различных ситуациях социального взаимодействия” [3, с. 29].

Поскольку социальное пространство Киева в значительной мере гетерогенно, категория “киевлянин” мало что объясняет вне временного контекста. Под резидентальным статусом мы понимаем срок проживания индивида в данном городе, определяющий его место в социальной структуре, его принадлежность к той или другой группе, порождающий социальные сходство и различия, вплоть до оценивания по шкале “свой–чужой”. В нашей статье мы подразделяем студентов на три основных типа киевлян. *Первый* тип составляют жители столицы, рожденные в Киеве и определяемые нами как “коренные”, *второй* – переехавшие в Киев с родителями в детстве и/или прожившие в нем большую часть жизни (“укоренённые”), *третий* – самостоятельно сделавшие свой выбор в пользу Киева в сознательном возрасте (приехавшие учиться, работать, вслед за супругом и т.д. – “мигранты”).

Согласно репрезентативным социологическим опросам 2005–2006 гг., “коренных киевлян среди жителей города – немногим более половины (51%); треть – старожилы, т.е. живут в городе свыше 20 лет; остальные 16% – новички с разным стажем проживания в Киеве. Преимущественное большинство (80%) киевлян, независимо от стажа, являются патриотами города, связывая с ним свое будущее, не видят в Киеве собственного будущего лишь 7%. Правда, если речь заходит о детях, то патриотизм несколько бледнеет: хотели бы, чтобы их дети жили в Киеве – 74%, видят

своих детей в других городах и странах – 13%, или каждый восьмой киевлянин” [4].

Как показало наше исследование, среди студентов Киева 38,2% – коренные киевляне; 4,8% – живущие в городе большую часть жизни; 3,5% – живущие в Киеве последние 6–10 лет; 43,2% – живущие в столице последние 1–5 лет; 10,3% – недавно прибывшая в мегаполис молодежь со стажем проживания в нём меньше 1 года. Среди киевлян по рождению бытует снобистское осознание себя членами некоего избранного (элитарного) сообщества, которое они хотели бы видеть по возможности закрытым. Мигранты раздражают коренных тем, что ведут себя как полноправные хозяева города, в котором вчера их еще не было, и таким образом, ставят под сомнения (умаляют) “право на город” (А.Лефевр) коренных жителей. У приехавших есть и корни на малой родине, и новокиевский статус, а у коренных (укоренённых) зачастую только последнее, причем с тенденцией сужения персонального ареала.

“Между живущими в Киеве с детства и приезжими есть одно существенное различие в отношении к городу как своему дому. Вряд ли приезжий будет так же относиться и испытывать такие же эмоции, потому что у него уже есть дом, где он вырос... То, что происходит с их домом в последнее время, киевлян огорчает гораздо больше, чем приезжих – хотя бы потому, что приезжим просто не с чем сравнить... Есть память, есть привязанность, есть места дорогие, связанные с какими-то событиями в прошлом... у приезжих всего этого нет, точнее, есть, но по отношению к какому-то другому месту” – высказываются посетители сайта “Киевский форум” [5]. Многие киевляне со стажем резонно считают, что их Киев у них отняли, что в изменившемся городе им как бы “нет места”. Утрата Киевом своей нормативной культуры в результате миграционных волн переживается ими особенно остро. Вместе с тем вину за то, что коренные киевляне недостаточно реализованы, приезжие не принимают на себя. Мигран-

ты считают столичных жителей неоправданно амбициозными при дефиците целеустремленности. В отличие от киевлян, чей столичный статус достался им от рождения, приезжим приходится всевозможными способами завоевывать авторитет в принимающей среде, бороться за право называться киевлянином. Провинциалу нужно приложить гораздо больше усилий, чтобы отвоевать в столице свое “место под солнцем”. Приезжие же видят, что ресурсы

Таблица 1

Распределение ответов на вопрос “Образ Киева состоит из многих компонентов. Какие из них для Вас являются определяющими?” в зависимости от стажа проживания респондентов в г.Киеве, 2013 (%)*

Компоненты образа Киева	Стаж проживания в Киеве			Всего по массиву
	с рождения	большую часть жизни	период до 10 лет	
Столица Украины	84,2	73,7	77,5	80,0
Город – парк	16,4	10,5	3,5	9,3
Промышленный центр	5,9	5,3	5,3	5,5
Город с современной транспортно-технической инфраструктурой	5,9	0,0	3,5	4,3
Историческое наследие, музей под открытым небом	28,9	26,3	25,1	26,6
Признанный туристический объект, всемирно известный бренд	7,9	10,5	7,5	7,8
Пространство интенсивного межличностного отношения	14,5	21,1	11,9	13,3
Центр образования и науки	22,4	36,8	33,5	29,4
Культурный центр	16,4	21,1	23,3	20,6
Город, где жить престижно	16,4	26,3	17,2	17,3
Специфический социум, где главное – казаться, а не быть	4,6	5,3	4,8	4,8
Город, где легче сделать карьеру	21,1	31,6	53,7	40,2
Город социальных контрастов	21,7	5,3	12,3	15,6
Город, где коренных жителей вытесняют приезжие	18,4	26,3	10,6	14,3

*Суммы по столбцам > 100%, т.к. можно было выбрать три варианта ответа.

по стране распределяются несправедливо неравномерно и потому они считают, что имеют на киевские блага не меньше прав, чем проживающие в столице. Дети вчерашних мигрантов, рожденные в Киеве, становятся “коренными киевлянами”, воплощая тем самым мечту собственных родителей, таковыми не являющимися.

Доминирующий тип рефлексии городской среды, восприятие образа Киева глазами студенческой молодежи видны из информации, представленной в *табл. 1*.

В ответах на вопрос о компонентах образа Киева абсолютно преобладает позиционирование Киева как столицы Украины (80% упоминаний). Далее, в порядке убывания, идут такие компоненты, как “город, где легче сделать карьеру” (40,2%), центр образования и науки (29,4%), историческое наследие, музей под открытым небом (26,6%).

В ответах на указанный вопрос анкеты мнения коренных жителей города и приезжих по ряду позиций существенно разделились. “В Киеве легче сделать карьеру” – на эту особенность образа города обращает внимание 53,7% студентов, живущих в нем не более 10 лет, и только 21,1% коренных киевлян. “Киев – центр образования и науки” – так считает 33,5% новоприбывших студентов и 22,4% студентов из числа киевлян. Городом, где коренных жителей вытесняют приезжие, назвали Киев 26,3% студентов, живущих в нем большую часть жизни, 18,4% студентов, живущих в столице с рождения, и только 10,6% новоприбывших, со стажем проживания в городе не более 10 лет. Как столицу Украины Киев воспринимают чаще выходцы из менее крупных населенных пунктов: из большого города – 66,1%, из среднего – 75,4%, из малого – 83,3%, из ПГТ – 84,0%, из сельской местности – 89,7% (в среднем по выборке – 80%). Выходцы из больших городов чаще других приезжих отмечают такой компонент образа Киева, как историческое наследие (29,0%), выходцы из средних городов чаще отмечают, что Киев – это культурный центр (30,8%). Выходцы из села и ПГТ чаще других приезжих в Киев студентов отмечают, что это – город,

где жить престижно (24,1% и 32,0% соответственно). Кроме того, из сельского прошлого новых киевлян чаще видны такие грани Киева, что в нем легче сделать карьеру (55,2%), что это – центр образования и науки (41,4%). Последнее утверждение примерно в том же количественном выражении присуще и выходцам из средних городов (40,0%). Приезжие из села в Киев чаще других приезжих студентов отмечают, что Киев – это пространство интенсивного межличностного общения (20,7%), признанный туробъект, всемирно известный бренд (17,2%).

“Город представляет собой котёл текстов и кодов, разноустроенных и гетерогенных, принадлежащих разным языкам и разным уровням” – наблюдение Ю.Лотмана [6, с. 109–110]. Как видно из табл. 2, “дух Киева” относительно большинство студентов (36,5%) видит преимущественно украинским, второе по частоте упоминания определение – “европейский” (16,2%).

Украинский “дух Киева” отмечают в большей степени студенты, приехавшие из глубинки (малых городов, ПГТ и сельской местности), а европейский – выходцы из больших

Таблица 2

Ощущение “духа Киева” в зависимости от типа населенного пункта, откуда приехал респондент (вопрос для некиевлян по рождению), 2013 (%)

“Дух Киева” преимущественно ...	Тип населенного пункта				Всего по массиву
	Город с населением свыше 250 тыс. чел.	Город с населением от 51 тыс. до 250 тыс. чел.	Город с населением до 50 тыс. чел.	ПГТ и село суммарно	
Украинский	33,9	30,2	40,8	49,1	36,5
Советский	10,2	14,3	9,9	5,7	10,8
Капиталистический	8,5	19,0	8,5	9,4	14,7
Космополитический	16,9	11,1	2,8	3,8	9,3
Европейский	22,0	11,1	25,4	15,1	16,2
Другое	8,5	14,3	12,6	16,9	12,5

городов. Советский “дух Киева” чаще замечают студенты, приехавшие из средних по размеру городов (с населением от 51 тыс. до 250 тыс. чел.).

В советское время вопрос с пропиской в Киеве был крайне затруднительным (не считая отдельных категорий – представителей номенклатуры, рабочих по лимиту и др.). Ныне же статус киевлянина в представлении значительной части респондентов есть статус достигаемый. На уровне общественного сознания стать киевлянином – не проблема. Судя по данным опроса, в большинстве случаев это происходит примерно через 15 лет проживания в Киеве.

Как отвечали на вопрос “Сколько лет, по Вашему мнению, нужно прожить в Киеве, чтобы иметь моральное право называть себя киевлянином?” студенты с разным стажем проживания в Киеве, показано в табл. 3.

Интересно, что студенты – киевляне по рождению, а также студенты, укорененные в Киеве, чаще, чем другие категории, выделение по стажу проживания в нём, выс-

Таблица 3

Распределение ответов на вопрос: “Сколько лет, по Вашему мнению, нужно прожить в Киеве, чтобы иметь моральное право называть себя киевлянином?” в зависимости от стажа проживания респондентов в г.Киев, 2013 (%)

Варианты ответов	Стаж проживания в Киеве					Всего по массиву
	С рождения	Большая часть жизни	Последние 6–10 лет	Последние 1–5 лет	Менее чем 1 год	
5 лет	8,6	5,3	21,4	16,6	17,1	13,4
10 лет	23,0	21,1	28,6	29,6	29,3	26,7
15 лет	11,2	5,3	7,1	13,6	12,2	11,8
20 лет	13,8	21,1	0,0	7,7	7,3	10,3
25 и более лет	6,6	10,5	7,1	7,7	9,8	7,6
Родиться в Киеве	19,1	26,3	0,0	11,2	14,6	14,9
Годы не имеют значения, главное – ощущение себя киевлянином	11,2	5,3	21,4	6,5	2,4	8,3
Другое	6,5	5,1	14,4	7,1	7,3	7,0

казывают мнение, что нужно родиться в Киеве, чтобы считаться киевлянином. Нужно также учитывать, что “стремление идентифицироваться через место в значительной степени нивелирует различия в социальном статусе, экономическом положении и даже этнокультурные различия” [7, с. 75]. Став киевлянином по факту проживания, человек в определенном смысле корректирует свою индивидуальную биографию, “забывает” свои прежние статусы.

Как показал опрос (табл. 4), выходцы из населенных пунктов разного типа неодинаково представляют себе стаж проживания в Киеве, достаточный для того, чтобы иметь право называть себя киевлянином. “10 лет” – таково мне-

Таблица 4

Распределение ответов на вопрос: “Сколько лет, по Вашему мнению, нужно прожить в Киеве, чтобы иметь моральное право называть себя киевлянином?” в зависимости от типа населенного пункта, откуда приехал респондент (вопрос для некиевлян по рождению), 2013 (%)

Варианты ответов	Тип населенного пункта					Всего по массиву
	Город с населением свыше 250 тыс. чел.	Город с населением от 51 тыс. до 250 тыс. чел.	Город с населением до 50 тыс. чел.	ПГТ	Село	
5 лет	21,7	12,5	12,5	24,0	17,2	13,4
10 лет	38,3	21,9	30,6	12,0	48,3	26,7
15 лет	6,7	12,5	16,7	16,0	10,3	11,8
20 лет	6,7	10,9	4,2	16,0	6,9	10,3
25 и более лет	10,0	9,4	8,3	4,0	3,4	7,6
Родиться в Киеве	6,7	10,9	19,4	16,0	3,4	14,9
Годы не имеют значения, главное – ощущение себя киевлянином	5,0	9,4	2,8	12,0	3,4	8,3
Другое	4,9	12,5	5,5	0,0	7,0	7,0

ние 65,5% студентов, приехавших из сельской местности, 60% – из больших городов, 43,1% – из малых, 36% – из ПГТ, 34,4% – из средних городов. Чтобы стать “своим” в Киеве, нужно прожить в нем 25 и более лет или же родиться в нем – так считает 27,7% выходцев из малых городов и только 6,8% новых горожан из числа бывших селян.

Отвечая на вопрос “*Фамилия какого выдающегося человека прошлого и настоящего ассоциируется у Вас с Киевом?*”, студенты чаще всего выбирали основателей Киева (по преданиям) – Кия, Щека, Хорива и сестру Лыбедь (24,0%), Владимира Великого (15,4%), Ярослава Мудрого (13,3%), М.Грушевского (12,4%), М.Булгакова (9,2%), Б.Хмельницкого (7,7%), В.Городецкого (7,4%), Т.Шевченко (6,8%). Установлено, что политики слабо ассоциируются с Киевом, причем политики советского периода – еще меньше, чем современные украинские. Не обошлось и без ценностных перекосов: так, известный футболист и одиозный киевский мэр набрали приверженцев больше, чем моральные авторитеты украинского народа Н.Амосов (0,9%) и Л.Костенко (1,5%).

По М.Хальббаксу, существует столько же памятей, сколько и социальных групп, что дает нам возможность по содержанию воспоминаний составить “портрет” той или иной группы [8, с. 157]. События истории XX в. оставили множество архитектурных и мемориальных “следов” в облике Киева (исторических зданий и памятных мест). Отвечая на вопрос “*Память о каких событиях должна быть воплощена в новой архитектуре и музеях Киева?*”, чаще всего студенты называли провозглашение независимости Украины (54,9%). II и III ранги заняли Великая Отечественная война 1941–1945 гг. (31,7%) и авария на ЧАЭС (28,2%). Голод 1932–1933 гг. отметили 25,7% респондентов, космические достижения СССР – 17,9%. Эпоху Брежнева, т.е. время юности их родителей, киевские студенты отметили только в 1% анкет, события так называемой перестройки в позднесоветском обществе – в 3%.

Ответы на открытый вопрос *“Какие приметы советской эпохи (памятники, дома и т.д.) нужно, на Ваш взгляд, обязательно оставить потомкам в Киеве”* выявили определенную поляризацию мнений. 11,9% студентов сочло, что нужно не оставлять советские объекты вообще, 10,5%, напротив, – что нужно сохранить все, которые остались на сегодняшний день. Между этими полюсами – масса конкретных предложений. Вспомнили, что нужно сохранить дома, имеющие историческую и/или архитектурную ценность – 20,7% опрошенных, архитектурный ансамбль ул. Крещатик – 11,1%, монумент *“Родина-Мать”* – 11,1%, музей Великой Отечественной войны – 6,1%, другие музеи советского периода – 4,7%, советские памятники – 29,1%. Интересно, что в анкетах студентов, родившихся в Киеве, сохранение памятника В.И.Ленину, упоминается в 1,5 чаще, чем в среднем по массиву (9,9% и 6,0% соответственно), аналогичная тенденция прослеживается и в отношении памятников героев Великой Отечественной войны (11,2% и 7,8% соответственно). Небольшие цифры не должны вводить в заблуждение: это именно первые ассоциации в памяти. Если бы респондентам был предложен выбор позиций в закрытой форме вопроса, *“голосование”* по ним дало бы большие показатели поддержки. Иначе бы пришлось считать, что студенты – ровесники независимости Украины не хотят оставить потомкам, к примеру, мост Е.Патона (1,2% упоминаний), станции метро с их архитектурой (0,9%), театры (0,3%), что, безусловно, абсурдно. В анкету был также включен следующий открытый вопрос *“О каких культурных местах проведения досуга в Киеве времен СССР Вам известно?”* Лидерами ответов оказались разнообразные парки (46,1% упоминаний), причем чаще других назывались Мариинский парк (12,4%) и Гидропарк (5,8). Также неоднократно упоминались Крещатик (17,6%), кинотеатры (8,0%), театры (6,7%), пл. Октябрьской Революции (ныне Майдан Независимости) – 6,1%. Треть ответивших студентов призналась, что ей ничего не известно по этому вопросу. О многих достопримечательностях города, как показал опрос, студенты

не имеют представления. Это неудивительно, ведь вся сознательная жизнь респондентов проходила в независимой Украине, они не обладают непосредственным знанием о СССР и жизни людей в нём. То, что для родителей является “местами памяти” (П.Нора), для молодых людей – в лучшем случае – схематические образы, почерпнутые из рассказов старших, носящие, в лучшем случае, опосредованную эмоциональную окраску.

В материальном теле современного Киева сосуществуют различные символические пространства, в т.ч. обширно запечатлён Киев времен УССР. Кроме того, “лицо города формируется не только материальными символами (архитектурно-скульптурными сооружениями), но и нематериальными – топонимической системой” [9, с. 53]. После 1991 г. в Киеве происходило медленное, но неуклонное строительство нового несоветского социально-символического пространства – переименование улиц, проспектов, площадей, снос памятников.

Попытки ломать киевскую архитектуру методом “кавалерийской атаки” особо участились в конце 2013 – начале 2014 гг. 8.12.2013 г. был варварски разрушен памятник В.Ленину на бульваре Т.Шевченко, представлявший признанную архитектурную ценность. Позже части монумента продавали на сайтах частных объявлений в сети Интернет. Также преступно, без разрешения Киевсовета уничтожена звезда на воротах здания Киевской горадминистрации, снесен памятник Д.Мануильскому, снята звезда со шпиля купола Верховной Рады, значительно поврежден памятник чекистам на Лыбедской площади. В вихре очередной революции зимы 2013/2014 гг. силы, взявшие власть в Украине, вмиг уничтожают то, что связано с советской эпохой – символы, дорогие миллионам граждан Украины во всех её регионах – вместо того, чтобы сохранить их в специально отведенных местах – музеях под открытым небом.

Как бы не пытались инициаторы “Ленинопада” приписать сносу киевского памятника В.И.Ленина символическое значение (якобы расставание с советским прошлым),

это действие роднит его с практиками большевиков после 1917 г. “разрушить старый мир до основания”.

Цивилизованной нам представляется своеобразная “бархатная революция” в топонимике, когда на табличках приводятся и новые, и старые названия улицы, либо за частью улицы сохраняется прежнее название, а другой части присваивается новое. Примеры Вильнюса, Будапешта, где все памятники советского периода истории удалось собрать в специально отведенном парке, доказывают, что многочисленные интерпретации истории вполне могут бесконфликтно сосуществовать хотя бы в архитектурной сфере.

Массовое “потребление” города не отменяет и сугубо личностную, сокровенную связь отдельного индивида и Киева, который был до него и пребудет после. Считают ли студенты Киев своим городом, являются ли они его патриотами, или он служит для них лишь местом проживания? “Киев – это мой город” – так считает 57,7% по массиву, в т.ч. 82,7% студентов родившихся в Киеве, 77,8% тех, кто прожил в столице большую часть жизни, 50% тех респондентов, кто стал киевлянином в последние 6–10 лет, 40,1% тех, кто живет в столице 1–5 лет, и только 34,1% тех, кто только прибыл в Киев и живет в нем меньше 1 года (*табл. 5*).

Территориальная самоидентификация “Киев – это мой город” более выражена у мигрантов из ПГТ, менее – у выходцев из села.

У каждой из социальных групп, в сумме образующих городское сообщество, имеются свои предпочитаемые объекты на карте Киева. Городское пространство влияет и на повседневные практики студентов, которые осваивают городские места с той или другой степенью интенсивности. Их выбор и частота посещения приведены в *табл. 6*.

Пространственная активность молодежи в ареале города задается как градостроительными рамками и наличными транспортными маршрутами, так и конструируется исходя из личных, порой весьма экзотических, интенций.

Таблиця 5

Варианты киевской идентичности в зависимости от типа населенного пункта, откуда приехал респондент (вопрос для некиевлян по рождению), 2013 (%)

Варианты ответов на вопрос "Киев – это..."	Тип населенного пункта					Всего по массиву
	Город с населением свыше 250 тыс. чел.	Город с населением от 51 тыс. до 250 тыс. чел.	Город с населением до 50 тыс. чел.	Поселок городского типа	Село	
...мой город	45,2	40,6	43,1	52,0	37,9	57,4
...чужой для меня город	6,5	3,1	5,6	12,0	13,8	4,8
...транзитный для меня город	16,1	25,0	11,1	16,0	6,9	11,1
Я над этим не задумывался	32,2	31,3	40,2	20,0	41,4	26,7

Как свидетельствуют полученные нами данные, наиболее часто студенты посещают магазины (в т.ч. столпы потребительской цивилизации – торговые центры и торгово-развлекательные комплексы), бульвары (парки), кафе (закусочные) и кинотеатры.

Признались, что часто посещали фестивали, праздники, народные гуляния на Майдане и Крещатике 29,3% студентов, вновь прибывших в Киев (живущих менее 1 года), и только 10% студентов рожденных в Киеве. Часто посещали музеи 12,5% киевлян по рождению, 21,4% – живущих в Киеве последние 6–10 лет, 14,7 – последние 1–5 лет и 19,5% – живущие меньше 1 года, редко – 36,4%, 35,7%, 44,1%, 26,8% соответственно. Интересно, что пивбары чаще посещают приехавшие в Киев не более 10 лет назад, чем киевляне по рождению и прожившие в нем большую часть жизни, а кафе, закусочные, наоборот, старожилы посещают чаще, чем те, кто прожил в столице до 5 лет включительно (правда, в указанном плане лидирует группа студентов, живущих в Киеве последние 6–10 лет).

Таблица 6

**Интенсивность посещения респондентами тех
или других социальных объектов, размещенных
на территории Киева (по их самооценке), 2013 (%)**

№ п/п	Объекты	Интенсивность (самооценка)			
		Часто	Иногда	Редко	Никогда
1.	Магазины	84,4	12,1	3,0	0,5
2.	Книжный рынок "Петровка"	7,3	29,6	50,8	12,3
3.	Аптеки, оптика	14,7	39,2	40,5	5,6
4.	Кафе, закусочные	45,2	36,4	17,3	1,1
5.	Библиотеки	9,8	28,4	42,7	19,1
6.	Спортивные объекты	21,0	30,3	35,4	13,3
7.	Ночные клубы, рестораны	10,9	26,8	41,4	20,9
8.	Пивбары	13,2	22,5	26,8	37,5
9.	Театры	12,8	38,7	35,9	12,6
10.	Кинотеатры	32,5	45,3	19,3	2,9
11.	Музеи, выставки	14,4	40,9	39,1	5,6
12.	Административные учреждения	7,1	18,6	48,1	26,2
13.	Больницы, поликлиники, медцентры	3,3	25,9	60,3	10,5
14.	Церкви, соборы	7,6	27,6	41,5	23,3
15.	Киевские кладбища как места памяти	2,0	3,8	28,3	65,9
16.	Парикмахерские, салоны красоты	11,4	24,1	38,5	26,0
17.	Места отдыха, прогулок (бульвары, парки)	64,7	27,6	6,8	0,9
18.	Ремонтные мастерские, радиорынок	3,3	9,0	36,1	51,6
19.	Интернет-кафе	3,8	6,5	18,9	70,8
20.	Вещевые рынки	7,3	17,9	35,6	39,2
21.	Отделения "Укрпочты"	3,3	13,9	40,6	42,2
22.	Вокзалы	37,3	33,8	25,8	3,1
23.	Подземные станции метро – для встреч с друзьями	30,9	30,0	20,6	18,5
24.	Фестивали, праздники, народные гуляния на Майдане и Крещатике	14,9	37,6	34,6	12,9

“Как часть повседневного образа города также можно выделить нежелательный образ, закулисный, который власти стараются скрыть, а местные жители – не замечать.

Он существует наиболее абстрактно и является как бы изнанкой любого города” [10, с. 179]. Предметом интереса со стороны энтузиастов являются осколки города – заброшенные и/или недостроенные объекты, межгаражные (чердачные) пространства, лесополосы на окраинах, дикие пляжи и т.д., являющиеся в условиях насыщенной урбанистической среды и тесноты местами для досуга молодежи, интимных свиданий и увы, преступных проявлений.

Г.Фильваров считает, что “Киев получил дополнительный потенциал развития, став столицей независимого государства, однако вновь соскользнул в фазу провинциализма и теперь напоминает обедневшего аристократа. Властям нужно понимать, что Киев – явление европейско-исторического масштаба, а не просто столица. Нужно создавать атмосферу максимальной свободы для проявления здесь всех сторон человеческой личности. Города, осознавшие свою миссию, стали немедленно эксплуатировать это признание и создают целую систему мирового пиара” [11]. Культурный бренд Киева может выступить механизмом формирования столичной (а значит – общегосударственной), а также уникально-местной идентичности, современной формы актуализации культурной памяти. Этой же цели могут послужить общегородские праздники вне политики. Желательно, чтобы городская символика (герб, флаг, бренд) выбиралась на местном референдуме, а не навязывалась начальством.

Только преемство различных интерпретаций в отношении образа Киева позволит нащупать общегородскую идею, которая не будет отвергнута какими-то частями киевского социума. “Справедливая память” (П.Рикёр) требует особо взвешенной культурной политики, примиряющей различные поколения и сшивающей историю Украины советского и постсоветского времени, чтобы, с одной стороны, сохранялись историко-культурные традиции города, его “родословная”, а с другой – не угасала тяга к обновлению, открытость переменам.

Выводы. Анализ полученных в ходе опроса данных показал, что в сознании студенческой молодежи г.Киева

существуют различные социокультурные представления. Основными дифференцирующими признаками при этом оказались статус резидентности и тип населенного пункта, откуда студенты приехали в Киев.

Среди различных исторических деятелей, оказавших то или другое влияние на облик Киева и жизнь киевлян в различные периоды истории, максимум положительных упоминаний получили мудрые деятели давнего прошлого. Именно апелляция к такого рода фигурам может служить объединяющим фактором для жителей современного Киева, способствующим согласованности их историко-культурных коллективных представлений, без войны памятников и конфликтов исторической памяти среди “правых” и “левых”, “коренных” и “приезжих”; людей, исповедующих этническую версию патриотизма, либо полиэтническую (надэтническую, интернациональную) и т.д. Установлена иерархия предпочтительности тех или других городских мест, которая означает также и персональное освоение студентами тех или других участков городского пространства.

И хотя выводы, сделанные по итогам анкетирования, являются предварительными, они побуждают к размышлениям и дальнейшему научному поиску.

В последующих исследованиях целесообразно сочетание количественных и качественных методов, анализ объективного и субъективного позиционирования акторов социокультурных трансформаций в большом городе. Важно исследовать, помимо доминирующего (традиционного) образа Киева, и другие альтернативные его образы, не менее социологически содержательные и визуально выразительные. Результатом последующих исследований могла бы стать визуальная карта освоенного социального пространства (мест общения, культурного потребления, транспортных маршрутов и т.д.). Представляется интересным изучение неофициальных субкультур и социальных сред города (Киев философский, Киев рок-музыкальный, Киев футбольный, Киев русскокультурный и т.д.) Перспективной идеей является, на наш взгляд, и установление взаимосвязей социального статуса и пространственной локализации в условиях большого города.

Важно, не то, когда человек приехал в Киев, а насколько хорошо к нему относится, сколько полезных дел он для него совершил, дорожит ли репутацией, имиджем своего города, сделал ли его лучшим? Появление ответственного горожанина возможно только в процессе деятельного сотворения личной биографии – истории человека в городе, наследования традиций городской культуры, уважения к памяти всех живших и живущих до него, а также навыков коллективной самоорганизации.

Литература

1. *Анисимова А.* “Сибиряк” : общность, национальность или “состояние души”? / А.Анисимова, О.Ечевская // *Laboratorium*. – 2012. – № 4. – С. 11–41.
2. *Бреславский А.С.* Постсоветский Улан-Удэ : культурное пространство и образы города (1991–2011 гг.) / Бреславский А.С. – Улан-Удэ : Изд-во Бурятского гос. ун-та, 2012. – 156 с.
3. Цит. по : *Микляева А.В.* Городская идентичность жителя современного мегаполиса : ресурс личностного благополучия или зона повышенного риска? / А.В.Микляева, П.В.Румянцева. – СПб. : Речь, 2011.
4. *Киев* : город, его жители, проблемное сегодня и желаемое завтра // *Зеркало недели*. – 2006. – № 17. – 28 апреля.
5. <http://kievforum.org/showthread.php?t=934&>
6. Цит. по : *Трушина Л.Е.* Историческая семантика текстов городской среды / Л.Е.Трушина // *Философский век. Альманах*. – СПб., 2001. – Вып. 18. – Ч. 2.
7. *Блехер Л.* Пространственные сегрегации г.Хабаровска : теоретико-методологические этюды / Л.Блехер // *Российское городское пространство : попытка осмысления*. – М. : Московский общественный научный фонд, 2000. – С. 58–77.
8. Цит. по : *Социальные коммуникации : профессиональные и повседневные практики* : сб. стат. / под ред. В.В.Васильковой. СПб. : Интерсоцис, 2010. – Вып. 3.
9. *Парамонова В.* Социальное пространство города : отражение в названиях улиц / В.Парамонова // *Власть*. – 2010. – № 12. – С. 50–53.
10. *Мокроусова А.К.* Образы города как ресурс анализа социального пространства / А.К.Мокроусова // *Журнал социологии и социальной антропологии*. – 2012. – Т. XV. – № 3. – С. 173–181.
11. Цит. по : *Интервью с Г.Фильваровым* // *Газета по-киевски*. – 2010. – 23 апреля.

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН В УМОВАХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Динамічні перетворення соціальних відносин, трудових і культурних практик, які справляють вплив на ціннісні орієнтації і пріоритети населення, досліджено на прикладі селянства як специфічної соціальної групи. У статті розглянута специфіка адаптації селян до цінностей сучасного життя, зроблено емпіричне дослідження щодо наявності відмінностей у ціннісних орієнтаціях селян і містян.

Динамические преобразования социальных отношений, трудовых и культурных практик, оказывающих влияние на ценностные ориентации и приоритеты населения, исследованы на примере жителей села как специфической социальной группы. В статье рассмотрена специфика адаптации селян к ценностям современной жизни, сделана попытка эмпирически проверить наличие различий в ценностных ориентациях сельских и городских жителей.

Dynamic transformations of social relations, labor and cultural practices taking effect on value orientations and priorities of population have been studied on the example of peasants as a specific social group. The paper deals with specificity of peasants' adaptation to the values of present-day life; the empirical research of differences available in the value orientations of peasants and townspeople has been conducted.

Ключові слова: ціннісні орієнтації селян, факторний аналіз.
Ключевые слова: ценностные ориентации жителей села, факторный анализ.

Keywords: villagers value orientation, factor analysis.

У середині 1990 – на початку 2000-х років в українській соціології відбулася деяка активізація досліджень села, розширилася їх тематика за рахунок проблематики ре-

формування земельних відносин, приватизації землі і формування фермерства. У працях В.Тарасенка, О.Гончарука, Д.Ван Атта отримали соціологічне осмислення формат і наслідки аграрної реформи, проблеми готовності українських селян до нових економічних відносин [1, 2].

Аграрна реформа українського села, яка була покликана удосконалити соціальні процеси, підвищити рівень і якість життя сільського населення, призвела до зворотних наслідків. Після розпаду великих сільськогосподарських підприємств безробіття стало найбільшою проблемою сільського населення, яка в перші роки вирішувалася збільшенням обсягів виробництва в особистих підсобних господарствах.

Через нестачу ринкових стимулів і стартових можливостей для товарного підприємництва селяни пасивно віддають земельні паї в користування аграрних комплексів, обмежуючись незначною орендною платою і зосереджуючи зусилля на веденні особистого підсобного господарства, “заробітчанстві” за кордоном та маятниковій трудовій міграції до міст.

Наразі адаптація сільських мешканців до змін у логіці виробництва і споживання продовжує відбуватися в межах експліцитної економіки. Сільське населення виживає за рахунок різноманітних неформальних “мереж підтримки”, використовуючи у своїй повсякденній діяльності комбіновану стратегію виживання, що об’єднує в межах одного домогосподарства практики ведення товарного, натурально-споживчого та традиційного господарств. Отже, займаючись неофіційними, хоча і легальними видами діяльності (натуральне виробництво, взаємодопомога і обмін), сільські мешканці мають низку доходів, які не фіксуються методами статистичних досліджень.

Сільські й міські соціальні спільноти досягли різних результатів за період двох десятиріч ринкових перетворень. Супротив ринковим інноваціям і прихильність до традиційних форм трудової поведінки не можна пояснити лише бюрократичними перепонами розвитку бізнесу на селі,

адже міські підприємці долають не менші труднощі. Традиційно вважається, що тривала трансформація і реформи лише підсилили принципові розбіжності між сільським і міським способом життя, між традиційним і модерним. Соціологам давно відома схильність селян орієнтувати власних дітей на виїзд з села. На соціокультурних причинах подібних настанов наполягав А.Ахієзер, який вважає, що будь-які дії людей, у тому числі пересування до міст, зумовлені як уже сформованими цінностями, так і прагненням вивести практики на новий рівень, подолати обмеженість власного соціокультурного існування. Така точка зору змушує тримати на увазі серед причин міграції селян не лише гірші, порівняно з городянами, умови життєдіяльності, а й відсутність засобів реалізації модернізованих цінностей, які у сукупності формують постійний потік мігрантів до міст.

Скоріше, причини криються в соціокультурних основах сільського соціуму. Основою і ядром соціокультурних явищ є цінності культури – “гіперболічні ідеї життя”, навколо яких вони зосереджені (І.Хезінг). Тому проблема соціальних трансформацій – це насамперед проблема зміни цінностей. Цінності – це стійкі утворення, які виникають на основі способу життя соціальної спільноти. Некоректні зміни цінностей загрожують розпадом системи цінностей, які є базою життя селянства. Виникає додаткова потреба розглянути проблему під специфічним кутом зору – трансформацій цінностей і способу життя.

Станом на 1 січня 2013 р. сільське населення України становило 14 млн 174,4 тис. осіб (31,12% загальної чисельності населення), але в сучасній вітчизняній соціології практично відсутні спеціалізовані дослідження сільського населення, а отже, соціологічна інформація має виокремлюватися з результатів загальнонаціональних досліджень, у яких репрезентовано тип поселення. Водночас існує доволі потужна емпірична база загальнонаціональних опитувань, яка дає змогу визначити реальні відмінності ціннісних орієнтацій селян і жителів міст в

Україні. Надалі для порівняльного аналізу буде використано результати двох опитувань, які репрезентують сільське населення України.

Перше джерело кількісної соціологічної інформації – це дані дослідження “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін” Інституту соціології НАН України, в ході якого щорічно вже понад 20 років здійснюються регулярні всеукраїнські опитування. У 2013 р. в опитуванні брали участь 1800 респондентів з 24 областей України та АРК Крим. У сільських населених пунктах опитано 569 респондентів, що становить 31,6% загальної кількості опитаних; у селищах міського типу – 8,6%; у містах – 59,7% респондентів.

Друге джерело – результати опитування ESS (“Європейське соціальне дослідження”), яке проводиться в Україні з 2005 року у вигляді кількох хвиль. Ми використовуємо масив даних за 2010 р. (ESS-5). Всього в цій хвилі опитано 285 респондентів у селах, які становлять 14,8% загальної кількості опитаних.

Очевидно, що сільське населення України краще представлено в моніторингу, в якому вибіркова сукупність репрезентує поселенську структуру і загалом відповідає інформації Державної служби статистики станом на 1 січня 2013 р. [1]. Тому перше джерело будемо використовувати, щоб розглянути соціально-демографічні ознаки селянства та для пошуку інформації за стилем життя і ціннісними пріоритетами. Для опису соціокультурного портрета сільського населення і аналізу ціннісних орієнтацій селянства будемо використовувати масив ESS.

За даними моніторингу, сільське населення України високо гомогенне за ознаками національності, релігійності і відсутності вищої освіти, що впливає на схожість у стилях соціальної поведінки. Більшість сільських респондентів отримали початкову (майже 24%), середню (39,2%) та середню спеціальну (22,6%) освіту. Порівняно із загальною картиною по Україні, частка тих, хто отримав вищу освіту, в селі значно нижча і становить 2,3% у селі проти 13,8% – у селищі міського типу та 20,5% у місті.

Українцями за національністю визначають себе 91,3% селян, проти 80,1% опитаних у місті. І хоча декларація релігійності характерна однаковою мірою: вірять у Бога 78% селян і 74% городян, а довіра астрологам перебуває на рівні 13% для обох порівняльних груп – різниця існує у рівні довіри до церкви – серед селян тих, хто цілком довіряє і повністю довіряє, – 58,5%, а серед містян таких – 42,6%.

Історичні події останнього століття привели до того, що в сільському просторі постійно розширюється зона невпевненості й зона ризиків, що суперечить традиційним нормам “моральної економіки” селянства, для яких характерна втеча від ризиків. Інтеграцію сільських спільнот у ширше середовище здійснює держава, тому, наприклад, орієнтація на політичний етатизм є однією з рис традиційної сільської культури [4]. У традиційній сільській спільноті у індивіда немає причин ризикувати, і він живе так, як жили до нього. Власне, у традиційному суспільстві роль індивіда мінімальна, значення має спільнота, яка забезпечує не просто абстрактний, а фізично відчутний зв’язок своїх членів. Відомою є схильність селян до інтеграції в межах спільноти, що підсилено досвідом колективізації.

При відповіді на запитання “*Ким Ви себе передусім вважаєте*”, яке використовується для розуміння домінуючого рівня інтеграції в соціальне середовище, 41,4% селян обрали відповідь про первинний рівень інтеграції, визнавши себе саме як мешканців села; серед містян властивість визнавати себе насамперед мешканцем міста продемонстрували 22%, серед мешканців сільських населених пунктів визнають себе в першу чергу інтегрованими в населений пункт 29% респондентів.

Вазначимо, що необхідність розглядати селища міського типу окремо від сільських та міських населених пунктів викликана адміністративною реформою 2009 р., за результатами якої селища міського типу прирівняні до міського типу розселення. Для нас вони цікаві тим, що зберігають риси сільського способу життя, тому і розглянуті окремо.

Після проведення реформ істотно трансформувалася структура трудової діяльності і власне уклад сільської зайнятості. Двадцять років тому більшість сільських мешканців були зайняті в колгоспі або радгоспі, меншість працювала в соціальній сфері та сфері обслуговування на селі, близько чверті селян працювали на виробництві, розташованому поряд з селом. Сьогодні ж у цьому переліку більш-менш стабільними залишилися робота в державних органах влади і підприємствах соціальної сфери, яка в сільській місцевості представлена сільрадами, школами, дитячими садами, фельдшерсько- акушерськими пунктами, поштою, бібліотеками, клубами тощо. Значення решти джерел істотно змінилося.

Дані Державного комітету статистики з огляду ринку праці у 2011 р. засвідчують, що кожен другий мешканець сільських населених пунктів знаходить заробіток у межах експлоативної, т.зв. тіньової економіки [2]. Робота на державних сільськогосподарських підприємствах вже давно перестала бути головним джерелом трудової діяльності, їх замінила навіть не тіньова робота на новостворених або реформованих сільськогосподарських підприємствах, а комбінація всіх доступних форм трудової поведінки і робота поза сферою аграрного сектору (зокрема в будівельних бригадах, у торгівлі, сфері послуг тощо). Окрім фермерства, з'явилася й така нова форма трудової поведінки, як організація торгівлі, як легальної (магазини), так і тіньової (незарєстрована торгівля). Значні доходи селяни можуть отримувати і від збору ягід та грибів, торгівлі фруктами (самостійний продаж у містах, на трасах і залізничних вузлах або продаж скупникам); для деяких місцевостей заробітки від цієї діяльності дають змогу селянам прожити рік, до наступного сезону, тому цю діяльність можна виділити в самостійний вид трудових практик селян.

Зазначені види трудової активності розрізняються за поширеністю серед жителів сільських поселень, за ступенем впливу на організацію життя і, звичайно, за регіональ-

ною специфікою і потребують подальшого вивчення. Становлення тіньової багатокладної сільської економіки останніх двох десятиріч мали б сформувати нові форми трудової активності і широкий спектр економічних практик, які вплинули на спосіб і стиль життя. Непрямим чином це підтверджують дані моніторингу, які зафіксували, що 2013 р. переважна більшість селян працездатного віку працюють не в своєму селі, але щодня виїжджають на роботу. Порівняльний аналіз відповідей на запитання *“Чи знаходиться місце Вашої роботи в населеному пункті, де Ви постійно проживаєте?”* демонструє, що в населеному пункті в Україні працює 38,7% селян, і 78,5% з цих селян виїжджають на роботу щодня. Для порівняння: серед містян тих, хто має щоденну роботу в іншому населеному пункті, значно менше – лише 7,7%. Серед зазначених селян 60,6% працюють у місті, а 39,4% – у іншому сільському населеному пункті. Такий високий прояв внутрішньої трудової міграції селян суперечить традиційним уявленням про замкненість у просторі села і загальну осілість сільського населення.

Наразі селяни відчують соціальну несправедливість гостріше за мешканців міст, що частково підтверджується відповідями на запитання про справедливість сучасного суспільства, вміння жити в нових суспільних умовах, суб’єктивне відчуття власного місця на соціальній драбині (драбина містить лише сім сходинок).

Моніторинг містить широкий блок запитань про адаптацію та пристосування населення України до цінностей сучасного життя. Проаналізувавши цей блок, ми отримали доволі очікувані результати на кшталт того, що селяни старшого віку критично оцінюють сьогоднішній день, що вони не пристосувалися до ринкових умов економіки. Вміння жити в нових суспільних умовах не вистачає 43,5% селян і 28,8% містян. Майже половина (49%) селян визначає сучасне суспільство зовсім несправедливим; серед містян таких близько третини (31,3%). Суб’єктивно відчують власне місце на соціальній драбині як найнижче, розташо-

вуючи себе на першій та другій серед семи сходінок соціальної драбини, більше третини селян (36, 4%) і вдвічі менше містян (17, 7%).

Розуміючи, що сільське населення пережило і переживає часи динамічних і радикальних ціннісних змін, звернемо увагу на результати дослідження ESS-5. Дослідження цікаве передусім тим, що містить у своєму опитувальнику модель ціннісних орієнтацій ізраїльського науковця Ш.Шварца. Модель широко використовується у світі для порівняльних досліджень і надає можливість виявляти ціннісні орієнтації за десятьма латентними мотиваційними чинниками, серед яких: безпека, конформність, традиція, самостійність, стимуляція, гедонізм, досягнення, влада, доброзичливість, універсалізм.

За процедурою опитування респондентам пропонувався опис 21 портрета людей, які відповідають тим чи іншим параметрам 10 мотиваційних типів цінностей. Кожен з респондентів мав дати відповідь за шестибальною шкалою: “дуже схожий на мене”, “схожий на мене”, “досить схожий на мене”, “частково схожий на мене”, “не схожий на мене”, “взагалі не схожий на мене”. Відповідно, під час аналізу приймався висновок стосовно респондента та того мотиваційного типу цінностей, до яких він себе відносить.

Застосувавши методіку аналізу основних латентних ціннісних комплексів за Шварцем, ми створили узагальнені центровані індекси для кожного з десяти мотиваційних типів. Надалі провели факторний аналіз і порівняли з результатами стосовно селян, містян та мешканців селищ міського типу. Дисперсії з узагальнених центрованих показників наведені у *таблиці 1*, факторні навантаження подані у *таблиці 2*.

Проведений аналіз виявив три основні фактори, які пояснюють 58,6% дисперсії у городян, 58,3% дисперсії у селян і 61,5% дисперсії у мешканців селищ міського типу.

У рамках першого фактору найбільші значення отримали сильний уряд, турбота про довкілля та природу, рівність прав, безпечне оточення, близькість до друзів та

Таблиця 1

Дисперсії з узагальнених центрованих показників						
	Сільські мешканці		Мешканці міст		Мешканці смт	
	% Дисперсії	Кумуля- тивний %	% Дисперсії	Кумуля- тивний %	% Дисперсії	Куму- лятивний %
Фактор 1	25,4	25,4	23,2	23,2	24,4	24,4
Фактор 2	17,0	42,4	19,3	42,6	19,6	43,9
Фактор 3	15,9	58,3	16,1	58,6	17,6	61,6

родичів, турбота про людей та їх благополуччя, самостійність у прийнятті рішень, слідування традиціям та звичаям, розуміння інших людей, обережна поведінка та повага з боку інших. Цей фактор може свідчити про декілька основних настанов: значна роль традицій та звичаїв, високий ступінь інтегрованості їх у навколишнє середовище, потреба в забезпеченні безпечної ситуації як у країні в цілому, так і в конкретному оточенні.

Другий фактор поєднує в собі три основні напрями. По-перше, це цінності стимуляції та гедонізму: приємне проведення часу, пошук пригод, задоволення та нове в житті. По-друге, тут зосереджені цінності влади та досягнення – успіх та визнання з боку інших, визнання іншими здібностей, повага з боку інших. І по-третє, важливими тут є параметри самостійності: креативність і меншою мірою самостійність у прийнятті рішень. Цей фактор окреслює образ людини, що прагне успіху.

Третій фактор стосується радше конформного та “обережного” типу поведінки, в якому важливими є слідування правилам, обережність, скромність, повага з боку інших, розуміння інших людей та допомога їх благополуччю, турбота про довкілля. Цей фактор створює образ радше конформної людини, яка слідує правилам, турбується про інших, цінує чужу повагу.

В кожному з трьох типів населених пунктів кожен із трьох факторів пояснюють приблизно однакові відсотки

Розділ 2

дисперсії. Трохи вищі відсотки в селищах міського типу, зокрема, можуть бути пояснені меншою кількістю респондентів.

Таблиця 2

Факторні навантаження для узагальнених центрованих показників									
	Сільські мешканці			Мешканці міст			Мешканці смт		
	1 фактор	2 фактор	3 фактор	1 фактор	2 фактор	3 фактор	1 фактор	2 фактор	3 фактор
Досягнення	-0,266	0,322	0,564	-0,219	0,386	0,592	-0,212	-0,649	0,397
Гедонізм	-0,836	0,191	-0,046	-0,619	0,355	0,080	-0,813	-0,218	0,037
Стимуляція	-0,815	0,195	0,042	-0,812	0,160	-0,019	-0,809	0,099	0,224
Самостійність	0,030	0,816	0,045	-0,166	0,721	-0,027	-0,026	0,042	0,866
Універсалізм	0,619	-0,114	-0,476	0,679	-0,118	-0,363	0,557	0,463	-0,052
Доброзичливість	0,437	-0,103	-0,247	0,392	0,064	-0,543	0,390	0,505	0,007
Традиційність	0,190	-0,619	-0,326	-0,018	-0,770	-0,305	0,190	0,438	-0,634
Конформність	0,404	-0,669	0,035	0,263	-0,699	-0,043	0,438	0,121	-0,580
Безпека	0,577	0,003	-0,338	0,720	-0,075	-0,122	0,620	0,197	-0,246
Влада	-0,042	0,008	0,870	0,028	0,086	0,845	0,027	-0,874	0,039

Провівши порівняльний аналіз ціннісних орієнтацій за факторними навантаженнями узагальнених центрованих показників, підсумуємо його головні результати.

Порівняльний аналіз демонструє загалом схожі тенденції для мешканців усіх типів населених пунктів. Системних відмінностей за проявами ціннісних орієнтацій між мешканцями різних типів поселення не знайдено, відмінність полягає в навантаженнях, але не в комбінаціях ціннісних орієнтацій.

Всюди характерним є тяжіння до конформної та обережної поведінки і увага до інших людей. Здебільшого це втілюється в цінностях безпеки (безпечне оточення та сильна країна); увага надається обережній поведінці та слідуванню правилам та традиціям; помітним виявився вияв універсалістських установок (особливо турбота про рівність людей у суспільстві).

За порівняльного аналізу помітно, що у містян більше проявляються навантаження у цінностях гедонізму (приємне проведення часу, пошук задоволення), досягнення та самостійності.

У селян спостерігається трохи більше тяжіння до цінностей збереження і навантаження у цінностях безпеки та перевага традицій та звичаїв як певного ціннісного ядра, на яке орієнтуються селяни у своїй діяльності. Селянам властивий дещо вищий ступінь інтеграції; цінується власна включеність до соціального життя – як через причетність до інших людей, а особливо до друзів та родичів, так і через визнання та повагу з боку інших. Трохи меншого навантаження отримали демонстрації власних здібностей; менше цінується самостійність та прийняття власних рішень.

Отже, незважаючи на трансформацію форм трудової поведінки, умовами для самореалізації селян залишаються стабільність у країні та безпечне соціальне оточення.

Модернізація сільського способу життя відбувається шляхом нав'язування сільським мешканцям (зазвичай за допомогою ЗМІ та реклами) цінностей соціального успіху, ринкових відносин, підприємницьких практик, у яких пропагуються інноваційна активність, діяльність в умовах ризику, максимізація споживання, впровадження споживчих стандартів і стилів споживання розвинених економік. Такі цінності та практики не лише суперечать консервативному сільськогосподарському способу життя і обмеженні для реалізації на селі через об'єктивні причини, а й закріплюють низький соціальний статус селянства.

Виходячи з припущення, що селяни і городяни перебувають у різних умовах модернізації, ми проаналізували наявні джерела соціологічної інформації з метою віднайти якщо не принципові відмінності, то принаймні приклади специфічних відмінностей у ціннісних орієнтаціях селян. Використавши наявні джерела кількісної соціологічної інформації для аналізу ціннісних орієнтацій селян, зокрема застосувавши модель ціннісних орієнтацій Шварца в опитуванні ESS-5, робимо висновок, що розгляд соціокультурних, ціннісних основ сільського способу життя потрібно робити не стільки у спрощених схемах модернізаційної теорії (дихотомія “село – місто”), скільки при вивченні

тенденцій трансформації повсякденних практик і стилів життя селянства.

Подальше вивчення соціокультурних засад сільського соціуму пов'язуємо зі спостереженням над повсякденними практиками селян, аналізом нарративів та інформації, отриманої з застосування якісних методів дослідження.

Література

1. *Аграрна реформа в Україні (Соціологічна діагностика)* / за ред. В.Тарасенка. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1998. – 214 с.

2. *Ален Ван Атта Доналд. Українське село на зламі століть. Соціологічний та антропологічний зріз* / Ален Ван Атта Доналд, Гончарук Олександр, Перотта Луїз. – К. : Скарби, 2001.

3. *Розрахунки Державної служби статистики України за 2013 рік* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL:<http://www.ukrstat.gov.ua/>

4. *Скотт Дж. Моральна економіка деревни // Неформальна економіка. Росія і мир* / Дж. Скотт ; под ред. Т.Шанина. – М., 1999. – С. 541–544.

5. *Магун В. Базові цінності росіян і других європейців по матеріалам опросов 2008 года* / Магун В., Руднев М. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL:http://www.civisbook.ru/files/File/Magun_Rudnev_Vazovye.pdf

6. *Перспективи модернізації в Україні і тенденції змін суспільної свідомості: матеріали круглого столу Інституту соціології НАН України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL:http://dif.org.ua/ua/events/perspekizacnoi-svidomosti.htm#_ftnref1

ЖИТТЄВІ ПЕРСПЕКТИВИ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті розглядаються структурні особливості життєвих перспектив людей старшого віку. Життєві перспективи визначаються як сукупність планованих та очікуваних подій, що роблять уявлення про майбутнє організованим. Також аналізується процес старіння як явище, що має і соціальну, і індивідуальну вагомість. Чітких меж переходу до старості і зміни соціального статусу немає, проте вік після 60 років вважається передстаречим. Поряд з тим, що старість вважається універсальним, невідворотним процесом згасання організму, на протидію механізмам згасання діє механізм вітаукту, що прагне до збереження сил організму. До механізму вітаукту можна віднести і властивості психіки, що намагаються зберегти високу активність індивіда і продовжити життєву перспективу.

В статье рассматриваются структурные особенности жизненных перспектив людей старшего возраста. Жизненные перспективы определяются как совокупность планируемых и ожидаемых событий, делающих представление о будущем организованным. Также анализируется процесс старения как явление, имеющее и социальную, и индивидуальную значимость. Четких границ перехода к старости и изменению социального статуса нет, однако возраст после 60 лет считается предстарческим. Наряду с тем, что старость считается универсальным, неотвратимым процессом угасания организма, в противодействие механизмам затухания действует механизм витакта, стремящийся к сохранению сил организма. К механизму витакта можно отнести и свойства психики, которые пытаются сохранить высокую активность индивида и продолжить жизненную перспективу.

The paper deals with structure peculiarities of life perspectives of elderly people. The life perspectives are defined as the whole

complex of planned and expected events, which make the idea of the future as a rather organized one. The author also analyzes the process of aging as a phenomenon of social and individual significance. There are no distinct borders of transition to old age and change of social status, however the age after 60 is considered as presenile. Along with the fact that the old age is universal, inevitable process of organism extinction, there acts the mechanism of vitaukt, which strives for saving the organism forces. The features of psychics, which try to support high activity of the individual and to continue the life perspective, may be referred to the mechanism of vitaukt.

Ключові слова: життєві перспективи, люди похилого віку, старіння, типи старіння, вітаукт.

Ключевые слова: жизненные перспективы, люди пожилого возраста, старение, типы старения, витаукт.

Keywords: life perspective, elderly, aging, types of aging, vitaukt.

Таємниця старіння та смерті, ймовірно, цікавила людство з початку його існування як виду розумного, адже самоусвідомлення та інтелектуальна діяльність невіддільні від розуміння скінченності життя. На теоретичному рівні процес згасання людини становить інтерес для представників як природничих, так і гуманітарних наук. Подолати його як фізіологічний процес поки що неможливо, проте виявляти основні складові, визначати шляхи вирішення негативних явищ, пов'язаних з наближенням смерті, не лише можливо, а й варто.

Соціологія насамперед зосереджує увагу на аспектах старіння, пов'язаних зі змінами взаємовідносин цієї частини населення з соціальним середовищем, змінами в ставленні до свого життя та його подальшої організації. Власне, стосовно побудови життя людьми старшого віку однією з найважливіших є лінія життєвого орієнтування в майбутньому – тобто лінія побудови життєвих перспектив.

Звертаючись до історії вивчення життєвих перспектив, можна відзначити ряд вчених, що займалися такими дослідженнями. Над вивченням сфери уявлень людини про життєву перспективу працювали, зокрема, К.Абульханова-

Славська, Я.Васильєва, М.Гінзбург, Є.Головаха, В.Серенкова, Н.Толстих, Т.Коттле, Ж.Ньюттен, Л.Дьоміна, І.Ральнікова та ін. А присвячували свої праці саме проблемам старіння Т.Козлова, Д.Александрова, А.Дмитрієв, В.Шапіро, І.Липський, Б.Ананьєв, Л.Анциферова, Н.Щукіна. Незважаючи на значну кількість дослідників та їх праць, матеріалів щодо якості життя та ставлення до нього людей похилого віку, їх життєвого планування, діяльності та світобачення, все ж недостатньо – життєвий світ цих людей до сьогодні проходив повз увагу вчених. Тому наша увага концентруватиметься на людях похилого віку, котрі і виступатимуть об'єктом дослідження, предметом будуть їх життєві перспективи. Метою статті стане теоретичне обґрунтування значущості побудови довготривалої життєвої перспективи для високого рівня задоволеності життям у похилому віці.

Перехід до розгляду життєвих перспектив населення похилого віку слід розпочати з означення суті поняття “життєва перспектива”. Здебільшого під побудовою життєвої перспективи розуміють побудову життєвих планів – цілісну картину майбутнього, що включає ряд взаємозв'язаних подій. При цьому життєва перспектива нерозривно пов'язується з часом подальшого життя та життєвим шляхом [5]. Своєю чергою, життєвий шлях можна означити як соціальний процес, що розгортається в часі та просторі, містить ряд подій, що мають цінність для індивіда, а також як суб'єктивну картину, що включає образи майбутнього, минулого і теперішнього. На основі таких образів вибудовуватиметься життєва перспектива. Така суб'єктивна картина власного життя включатиме уявлення людини щодо часу власного життя – тобто матиме певну протяжність і межі [3]. Так, за Є.Головахою та А.Кроніком, суб'єктивна картина життя є “психічним образом, у якому відображені соціально зумовлені просторо-часові характеристики життєвого шляху” [2]. Час тут виступає в ролі суб'єктивно-значимої цінності, відображеної в подіях, що відбулися саме протягом певного вікового відрізка. Вік та час, а також пережиті суб'єктом події становитимуть основу життєвого шляху [5]. Оскільки суб'єкт здебільшого

розглядається як творець власного життєвого шляху, то суб'єктивна картина його життя, розгорнута в часі, та життєва перспектива – залежать від його діяльності.

Загалом, під життєвими перспективами можна розуміти сукупність планованих та очікуваних у майбутньому подій, що роблять уявлення про майбутнє організованим. І.Ральнікова включає сюди ще й цілі, плани, програми, способи реалізації цілей, мотиви, смисли, ціннісні орієнтації та очікувані події [2].

Слід сказати, що найчастіше про життєву перспективу йдеться тоді, коли справа стосується індивідуального актора; однак припустимим, на наш погляд, може бути використання цього терміна тоді, коли визначаються надіндивідуальні уявлення про часово-просторові рамки існування певної групи, категорії чи страти. За збереження відмінностей у походженні, способах, засобах і механізмах утворення та функціонування життєва перспектива для індивідуального та надіндивідуального акторів поставатиме як суб'єктивне уявлення щодо вірогідного характеру змін соціальної реальності й свого місця у передбачуваній картині світу. При цьому для окремого індивіда важливою особливістю життєвої перспективи буде те, що вона враховує не лише ймовірні соціально-ситуаційні (та, відповідно, статусно-рольові зміни), не лише динаміку соціоресурсного забезпечення життєвих потреб і планів, а й біологічну складову, пов'язану з віковими параметрами і, власне, обмеженістю часу життєдіяльності.

Обмеження часу життєдіяльності, на наш погляд, можна визначити як фундаментальну складову життєвого орієнтування. Так, ще М.Мамардашвілі говорив, що життя є “зусиллям у часі”. У цьому відношенні майже тотожним поняттю життєвої перспективи виступатиме “часова перспектива”, введена в науковий обіг К.Левіним. Зберігаючи відмінності з першим (зокрема, вона включає лише образи, невіддільні від часових рамок буття), часова перспектива теж включає різні образи і погляди індивіда стосовно його життя. Ж.Ньюттен розумів під нею присутність у внутрішньому плані різновіддалених у часі об'єктів-цілей.

Час можна визначити як зовнішні межі буття і форму впорядкування простору – так, виокремлюють різні види часу: космічний, соціальний, психологічний, індивідуальний тощо. При цьому розгортання часу матиме лінійний характер, – тобто час існує “саме тут”, в одній точці простору [13]. Намагаючись побудувати своє життя відповідно до вимог, що ставляться суспільством, та власних уявлень про бажане чи небажане для себе, людина заходить у своєрідний тупик: світ людини є світом неперервних протиріч та необхідності вибору між ними. Майже завжди ці вибори наділяються характеристиками хорошого або поганого. Вибір не може бути легким, оскільки повністю хорошого та повністю поганого не існує – кожна річ та явище складається з безлічі різноманітних характеристик, яким теж можна надати значення хорошого та поганого. Таким чином, людський розум майже безперервно аналізує та здійснює вибір. При цьому мислення розгортається лінійно, зважуючи майбутні та минулі події чи їх імовірності.

Час – чи то соціальний, чи індивідуальний, теж розгортається лінійно, не розгалужуючись. Їх можна порівняти з зором: є прямий, а є периферійний зір. Зосереджуючись лише на прямому – з зони уваги випускається те, що коїться на межі – тому врахувати всі зміни важко. Так і тут – охопити мисленням все, що відбувається з самим індивідом, його найближчим та віддаленішим оточенням, усю динаміку діяльності – неможливо, а от у міру скорочення майбутнього життєвого шляху зростатиме необхідність обирати лише краще, – тобто виключати імовірність помилкових виборів. Життєва перспектива перетворюватиметься на вірогідне полотно певної тривалості, на котре людина зможе “виставити” ряд подій. Оскільки полотно має визначені, обмежені розміри (часову тривалість), обмежується можливостями, уподобаннями і прагненнями людини, то кількість подій, які передбачає (чи на які претендує цілеспрямованими діями) людина, – буде обмежена.

Велика кількість виборів на сьогодні для кожної людини підкріплюється невизначеністю можливостей, адже

життя і далі сповнене ризиків – так, підвищується загальний рівень забрудненості навколишнього середовища, виникають нові зони соціальної напруженості, доступ до медичного обслуговування не завжди є вчасним та можливим. Тому варто розглядати старіння з погляду його як процесу, що стосується і суспільства, і кожного індивіда зокрема – життєва перспектива не може вибудовуватися без урахування соціальних умов життя. Власне, навіть в означенні старіння як соціального явища постають труднощі, адже чітких меж між середнім віком та старістю немає.

Імовірно, різна вікова періодизація значною мірою залежить від спроможності даної категорії громадян продовжувати активне соціально-економічне життя. Своєю чергою, така спроможність залежатиме від середньої тривалості життя в суспільстві, а от середня тривалість життя (що залежить від ряду показників), теж суттєво відрізняється у різних країнах у різні історичні періоди. До прикладу, середня тривалість життя на території Російської імперії, куди входила більшість території України, у 1838–1850 рр. була приблизно 26 років (чоловіки – 24,6 р., жінки – 27,0 р.). При цьому і темпи зростання тривалості життя були невисокими – у 1874–1883 рр. вона становила приблизно 29 років (чоловіки 28,0, жінки 30, 2), у 1904–1913 рр. – приблизно 33 роки (чоловіки 32,4, жінки 34,5) – тобто тривалість за цей період зросла лише на 4 роки. Зате в подальшому вона таки суттєво змінилася – за даними Держкомстату України 2012 р., тривалість життя чоловіків в середньому була 66,11 р., жінок – 76,02 року [4].

Незважаючи на доволі значні відмінності у тривалості життя, робилися спроби хоча б визначити межі різних вікових періодів. На початку ХХ ст. німецький фізіолог М.Рубнер запропонував вікову класифікацію, згідно з якою початок старості відраховувався з 50 років, а поважна старість – з 70 років. У 1905 році американський медик В.Аслер писав, що 60 років слід вважати максимальним віком, після чого люди починають обтяжувати себе та оточуючих. Зрештою, на Міжнародному семінарі

ВООЗ у 1963 р. було прийнято класифікацію, згідно з якою середній вік припадав на 45–59 років, старий на 60–74 р., старечий – на 75 р. і старше. В окрему категорію було віднесено довгожителів, вік яких визначався як 90 років та більше. На сьогодні (за Д.Крайгом) вік у 60–69 років вважається передстаречим, 70–79 – старечим, 80–89 – пізньостаречим, 90–99 – дряхлість [8].

Слід згадати, що, за даними Держкомстату 1 січня 2013 р. в Україні проживало 9702,1 тис. осіб 60 років та старше – тобто визначення старечого віку охоплює значну частину населення, не рахуватися з особливостями і потребами якої неможливо [4]. Виходячи з цього, нагадаємо, що в зарубіжній геронтології схвалений перелік особливостей старіння, розроблений Б.Стрехлером:

– старіння, на відміну від хвороби, являє собою універсальний процес, йому підлягають усі без винятку члени популяції;

– старіння є властивістю будь-якого живого організму;

– старіння є прогресуючим неперервним процесом;

– старіння супроводжується дегенеративними змінами (на противагу змінам організму при його розвитку та дорослішанні) [11].

Слід сказати, що різні соціально-геронтологічні теорії по-різному ставляться до старіння та його особливостей. Так, за теорією роз'єднання, гомеостаз є принципом необхідної рівноваги між продуктивним (молодим) і непродуктивним (похилим) поколінням. Відповідно, виникає міжпоколінне відчуження, коли в процесі старіння люди відмежовуються від молоді.

Теорія активності – похилі внаслідок розставання зі звичними ролями відчують свою непотрібність у соціумі. Збереження потреб і активності є передумовами збереження самооцінки і психологічної рівноваги.

Теорія вікової стратифікації – суспільство поділене на вікові страти, старше покоління має унікальний досвід, котрий неможливо повторити, але можливо використати його елементи наступним поколінням.

Теорія субкультури – похилі люди є носіями субкультури, що містить особливу систему цінностей, норм, стереотипів.

Психологічні концепції – розглядають розвиток людини протягом життєвого шляху. Теорія інтенційності Ш.Бюлер – тлумачить особистість як духовне утворення, що не змінює сутність протягом життя. Основою розвитку є інтенція (прагнення), вибір цілей, що можуть і не усвідомлюватися людиною. За вченою, людина проходить п'ять фаз розвитку, на останньому люди витрачають сили на усвідомлення сенсу існування, отримуючи задоволення чи розчарування.

Епігенетична теорія Е.Еріксона розглядає розвиток людини протягом життя. У старості приходять зрілість та мудрість або ж розчарування та жаль про неможливість розпочати все спочатку.

Також геронтолог В.Фролькіс стверджує, що старіння є обов'язковою ланкою вікового розвитку. Вчений розглядає його як результат порушення механізмів саморегуляції на різних рівнях життєдіяльності організму і наголошує, що в процесі старіння поряд зі згасанням активності функцій життєзабезпечення і обміну речовин, мобілізуються важливі адаптивні механізми, названі "вітауктом" [11]. Останнє положення є досить важливим, адже свідчить про опір організму процесам, що вважаються нормальними та є обов'язковими умовами розвитку. Вчений вважає, що вітаукт є механізмом, що визначає стійкість і тривалість існування живої системи, – водночас, про те, як діє цей механізм, достеменно невідомо. На наш погляд, до таких опірних старінню сил організму вповні можна віднести свідомість людини, котра займається пошуком шляхів відтермінування старості. У цьому відношенні продовження життєвої перспективи можна було б вважати наслідком переоцінки суб'єктом власних життєвих сил та орієнтації в часі подальшого життя. Звісно, це доступно лише розумним істотам. Тривалість життя тварин змінюється несуттєво, тоді як для людини доступний пошук нових шляхів його продовження. Продовження часу життя та життєвої перспективи, імовірно, можна пов'язати зі збереженням якостей, притаманних молодшому віку – статусу, соціальної активності, здоров'я. Виходячи з цього,

можна виокремити різні типи старіння. Так, прихильники діяльнісного підходу виокремлюють декілька видів старості:

- активна старість, коли люди довго не віддаляються на відпочинок, продовжують брати участь у соціальному житті;

- вирізняється хорошою соціальною і психологічною адаптованістю, проте основні зусилля спрямовані на влаштування власного життя;

- матеріальне та фізичне благополуччя, розваги і самоосвіту;

- представниками цього типу переважно є жінки. Основні зусилля спрямовують на сім'ю та роботу по дому;

- сюди відносять людей, сенсом життя котрих стала турбота про зміцнення власного здоров'я, що стимулює різні форми активності та дає певне моральне задоволення. Проте вони схильні перебільшувати значення своїх хвороб, їх свідомість вирізняється підвищеною тривожністю [7]. За А.Качкіним, похилі люди поділяються на типи залежно від того, які інтереси у них переважають:

- сімейний тип – спрямований лише на сім'ю, її благополуччя;

- самотній тип – наповненість життя досягається за рахунок спілкування з собою і власними спогадами;

- творчий тип – реалізує себе в творчій діяльності;

- соціальний тип – зайнятий суспільно-корисною працею;

- політичний тип – людина, що заповнює життя участю в політичному житті;

- релігійний тип;

- згасаючий тип – не може компенсувати минулу повноту життя, не знаходить застосування власним силам;

- хворий тип – зайняті підтримкою та спостереженням за станом власного здоров'я [11].

Фактично можна виокремлювати безліч типів старіння, залежно від різних основ поділу. Проте, врешті-решт, усе зводиться до двох інтегральних типів: “задоволений у старості” чи “незадоволений у старості”. До першого можна віднести представників тих типів, що віднаходять сенс

існування в нових умовах, наповнюють життя діяльністю та підтримують високий рівень оптимізму. Задоволені життям. До другого можна віднести тих людей, що відчують суттєве погіршення різних частин власного життя порівняно з попередніми періодами. Непродуктивні в соціальному плані.

Загалом, прийнято вважати, що регресивні зміни, що відбуваються в організмі людини, пов'язані зі збільшенням хронологічного віку. Проте оцінка біологічного віку при старінні є однією з дискусійних проблем вікової фізіології. Людина здатна почуватися, виглядати та відповідати віку, молодшому чи навпаки, старшому за свій паспортний вік [11].

Тут окрему увагу слід надати соціальному статусу людей старшого віку. В давні часи соціальний статус старших був доволі високим, а їх значення в житті суспільства – беззаперечним. Так, у Стародавньому Римі повага до старих була такою високою, що назва вищого органу державної влади “сенат” у перекладі означає “старий”. У Стародавній Греції спартанська герусія (рада старійшин) займалася розв'язанням головних проблем. Згідно з давньокитайською класифікацією, вік від 60 до 70 років вважався “бажаним”. Старі були носіями мудрості, знань, традицій та вірувань, а також володіли політичною владою. Звісно, не виключалися й випадки геронтофобії, коли в племенах, що постійно боролися за виживання, ставлення до стариків було далеким від ідеального.

Старіння в сучасному суспільстві пов'язане зі зниженням соціального статусу. Знижуються можливості людини в соціально-економічному та фізичному планах. Соціальні очікування щодо старших людей теж знижуються. Основні, “соціально-необхідні” події у житті відбулися – навчання, робота, створення сім'ї, народження та влаштування дітей. І хоча, за даними деяких дослідників, думка про зниження рівня самоповаги з віком не підтверджується (тому що похилі люди схильні сприймати себе досить позитивно, і з віком, швидше, змінюється не стільки рівень самооцінки, скільки його ієрархія та критерії).

Старші приділяють більшу увагу внутрішньому стану, а не зовнішності [7]), Е.Гідденс зазначав: “У суспільстві, що цінує молодість, рухливість та фізичну привабливість, старі перетворюються у тих, кого ніхто не помічає” [1, 430 с.]. Не погодитися з його спостереженням важко, адже саме енергійність, адаптивність і комунікабельність – головні якості, що вимагаються від людини на сьогодні.

Досвід, яким володіють старші люди, цікавить небагатьох – кожен цінує насамперед власні думки і погляди. Крім того, однією з найбільш важливих подій у житті людини можна вважати вихід на пенсію. Ця подія впливає не лише на неї, а й на її найближче оточення, оскільки процес адаптації включатиме й пристосування навколишніх до нової соціальної ролі індивіда. Водночас старіння хоча і є універсальним біологічним процесом, проте реалізується у конкретних соціокультурних умовах, будучи комплексним явищем, що включає особистісні, соціальні, економічні аспекти життя людини. На соціальну активність похилої людини впливають такі чинники:

- належність до соціального класу (Bond and Coleman, вважають, що соціальний клас – більш сильний показник способу життя, аніж вік);

- гендер – так, зокрема, жінки живуть помітно довше за чоловіків;

- етнічна належність. Ці чинники визначаються як “потрійна небезпека” (“triple jeopardy” (Norman, 1985) [9]. Так, у соціальній роботі традиційно виокремлюють два типи стратегій у роботі зі старшими людьми: опікуюча та стимулююча. Перша включає відповідальність за старого. Друга передбачає підготовку до старості й організацію ситуацій для включення похилої людини в соціальне життя. За Е.Еріксоном, старша людина зможе відчувати повноцінність, якщо зуміє подолати три кризи: пов’язану зі зміною соціального статусу, з усвідомленням погіршення здоров’я, з прийняттям думки про невідворотність смерті. Справді, вчений зумів означити найбільш вагомі причини психологічних турбот старих [11]. На наш погляд, часто ці кризи підсилює розуміння погіршення матеріаль-

ного становища та приходу самотності, пов'язаної зі зміною соціального статусу і смертю ровесників.

Старші люди, крім того, є більш консервативними. Вікові зміни зачіпають мозок людини, в якому відбувається складна перебудова, що призводить до змін його реакцій. Так, Н.Курсакова, звертаючи увагу на нейропсихологічні аспекти старіння, зазначила, що зазвичай старіння супроводжується змінами, починають переважати гальмівні процеси (виникають такі феномени, як сповільнення виконання різних дій, звуження об'єму психічної активності, закріплюються раніше усталені стереотипи діяльності тощо). Головною психологічною особливістю старшого віку стає ригідність мислення – розумові процеси загальмовуються, що призводить до труднощів у соціальній адаптації [11]. Доповнюючи це, на думку деяких авторів, найбільш характерними загрозами соціального характеру для похилих громадян можуть бути бідність і матеріальне неблагополуччя, погіршення здоров'я і ризик передчасної смерті, ризик соціальної ізоляції, втрата родинних зв'язків, деформація норм поведінки, загроза шахрайських дій щодо них [6].

Сучасна людина живе в полі перетину багатьох смислів (фізичного, особистого, соціального, духовного), наділена обов'язками по узгодженню буття в множині смислів, необхідністю бути всюди, конкретно маючи можливість перебувати в одному. При цьому вона наділена можливістю виборів з великої множини вибраних кимось та колись та несе відповідальність за свої вибори [10]. Людина є прив'язаною до соціального світобачення, котре відсіює в сприйнятті все принципово нове. Такі фільтри свідомості багатозначні та допускають безліч варіантів світосприйняття, проте переходу до іншого бачення світу перешкоджає ірраціональний страх, що доповнюється набутою з віком ригідністю мислення.

Якщо поглянути на побудову життєвої перспективи з різних точок вікового відліку, то люди старшого віку мають значно більший багаж значущих подій та подолання складних ситуацій. У молоді більш важливою виступає

тиме майбутня життєва перспектива, у людей похилого віку, імовірно, ретроспективні події. Так, за даними Є.Чуєвої, старшим людям притаманні не пасивні спогади про минуле, а активне включення емоцій, пов'язаних з минулими подіями, у теперішнє їх життя [12]. Водночас запорукою життєвої активності на даний момент виступає побудова майбутньої перспективи, котра у людей похилого віку уже коротша. За умов продовження минулої життєвої перспективи та скорочення майбутньої, важливим є віднаходження нових сенсів для життя і діяльності, збагачення подіями і ситуаціями, відмінними від минулих подій у житті суб'єкта.

Підсумовуючи, можна сказати, що старість залежить від того, якою діяльністю вона заповнена, адже народження не є єдино разовим актом, а є постійним процесом, тому що жити – значить постійно народжуватися. І хоча для сучасних старих людей важче орієнтуватися в уявленнях дітей та внуків, важче знайти взаєморозуміння, а ровесників стає суттєво менше, а трансформація життєвої перспективи у світі, що надає багато варіантів до вибору, є доволі складним завданням, все ж бачення життя людьми похилого віку виходить з їх актуальних можливостей та концентрації досвіду проживання минулих подій. При цьому саме переконання у пролонгованості свого майбутнього існування викликатиме відчуття задоволеності від теперішнього життя.

Передумовами для побудови життєвої перспективи, імовірно, повинні бути знання про власні можливості – здоров'я, генетичні передумови, економічні можливості, а також бажання жити, воля до життя.

Література

1. Гидденс Е. Социология. Социальные проблемы в пожилом возрасте / Гидденс Е. – М. : Едіторіал УРСС, 2005. – 632 с.
2. Головаха Е.И. Психологическое время личности / Е.И. Головаха, А.А.Кроник. – К. : Наук. думка, 1984/ 2-е вид. 2008. – 130 с.
3. Демина Л.Д. Психическое здоровье и защитные механизмы личности. Формирование адекватной жизненной перспективы :

учеб. пособ. / Л.Д.Демина, И.А.Ральникова : Изд-во Алтайского государственного университета, 2000. – 82 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http://polbu.ru/demina_psychehealth/].

4. *Державний комітет статистики України* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [<http://www.ukrstat.gov.ua/>].

5. *Долгов Ю.Н.* Ценностно-синергетический подход к исследованию жизненного пути личности / Синергетика в естественных науках: Пятое Юбилейные Курдюмовские чтения : материалы Международной междисциплинарной научной конференции / отв. за вып. : Г.П.Лапина, Ю.В.Козловская. – Тверь : Твер. гос. ун-т, 2009. – Ч. 1. – С. 306–309.

6. *Корнилова М.В.* Качество жизни и социальные риски пожилых / М.В.Корнилова // Современные исследования социальных проблем. – 2011. – Вып. № 3. – Т. 7 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [<http://cyberleninka.ru/article/n/kachestvo-zhizni-i-sotsialnye-riski-pozhilyh>].

7. *Кон И.С.* В поисках себя. Личность и её самосознание / Кон И.С. – М. : Политиздат, 1984. – 151 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [<http://psylib.org.ua/books/konis01/txt15.htm>].

8. *Крайг Г.* Психология развития / Крайг Г. – СПб. : Питер, 2000. – 992 с.

9. *Лихошва В.П.* Социально-психологические проблемы пожилого возраста и способы психологической поддержки пожилых / Лихошва В.П. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [<http://www.sidelka-samara.ru/home/stati/4-socialno-psihologiceskie-problemy-pozilogo-vozrasta-i-sposoby-psihologiceskoj-podderzki-pozilyh>].

10. *Лукьянов О.В.* Экзистенциальная традиция: философия, психология, психотерапия / О.В.Лукьянов // Журнал восточно-европейской ассоциации экзистенциальной терапии. – 2006. – Вып. 1. – № 8. – С. 125–140.

11. *Психология старости и старения : хрестоматия* / сост. О.В.Краснова, А.Г.Лидере. – М. : Изд. центр “Академия”, 2003. – 416 с.

12. *Чуева Е.Н.* Особенности восприятия жизненного пути в разные периоды зрелости / Е.Н.Чуева // Вестник КРАУНЦ. Эмпирические исследования проблем взаимодействия в системе “человек – среда”. – 2011. – № 2 (18). – С. 98–107.

13. *Шагиахметов М.Р.* Системная интерпретация развития человека / М.Р.Шагиахметов // Вестник Челябинского государственного университета. – 2008. – № 33. – С. 36–48.

ХАРАКТЕР ЗВ'ЯЗКУ РЕЛІГІЙНОСТІ ТА ЕКЗИСТЕНЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ

Стаття присвячена спробі перевірки гіпотези Р.Інглхардта щодо залежності релігійності широких мас населення від рівня “екзистенційної безпеки”, притаманного тій чи іншій країні. Продемонстровано, що серед населення України релігійність груп осіб з низьким рівнем такої безпеки суттєво не відрізняється від релігійності груп з достатнім рівнем цієї безпеки. Не зафіксовано зв'язку рівня “екзистенційної безпеки” як із наявністю/відсутністю релігійності, так і з вищим/нижчим рівнем самої релігійності. Такий стан є незмінним протягом багатьох років.

Стаття посвящена попытке проверки гипотезы Р.Инглхардта относительно зависимости религиозности широких масс населения от уровня “экзистенциальной безопасности”, присущего той или иной стране. Продемонстрировано, что среди населения Украины религиозность групп лиц с низким уровнем такой безопасности существенно не отличается от религиозности групп с достаточным уровнем этой безопасности. Не зафиксировано связи уровня “экзистенциальной безопасности” как с наличием/отсутствием религиозности, так и с высоким/низким уровнем самой религиозности. Такое состояние является неизменным на протяжении многих лет.

The author makes an attempt to verify R. Inglehart's hypothesis concerning the dependence of religiousness of the broad masses of population on the level of existential security inherent in one or another country. It is demonstrated that religiousness of the groups of persons with low level of such security among Ukrainian population does not differ from that of the groups with a sufficient level of this security. No relations between the level of existential security and the presence/absence of religiosity, as well as with the higher/lower religiosity level itself have been fixed. Such a condition has not changed for many years.

Ключові слова: *релігійність, фактори релігійності, теорія секуляризації, екзистенційна безпека.*

Ключевые слова: *религиозность, факторы религиозности, теория секуляризации, экзистенциальная безопасность.*

Keyword: *religiosity, factors of religiosity, theory of secularization, existential security.*

Релігійність є однією з найпоширеніших складових людського світогляду. Були часи, коли релігійні вірування були притаманні майже всім членам того чи того суспільства, і через релігію мислилися практично всі суспільні відносини. Протягом останніх кількох століть відбулося суттєве зменшення релігійності в розвинених країнах та тих країнах, які намагалися модернізуватися за західним зразком. Суспільствознавці пропонували різні пояснення такої релігійної динаміки, які на найзагальнішому рівні (якщо не враховувати переконання про трансцендентне походження релігійності) можна поділити на два напрями: 1) релігія є похідною від суспільних відносин, її міра та характер визначаються цими відносинами, і відповідно зміни в релігійності зумовлюються зміною цих відносин; 2) релігійність є глибинною рисою людської психіки, яка хоча і залежить певною мірою від зовнішніх обставин, але переважно є самодетермінованою річчю, і тому мало піддається коливанням, змінюючи лише свої форми та зовнішні прояви. Своєю чергою, в першому напрямі є різні гіпотези щодо домінуючого чинника, який впливає на релігійність. Наприклад, на думку К.Маркса, релігія була похідною від недосконалості експлуататорського суспільства, яка зникне тоді, коли зникне це суспільство. На переконання Е.Дюркгейма, втрата релігією своєї соціальної ролі стала наслідком поділу та спеціалізації праці, які, крім усього іншого, привели до того, що ті функції, які релігія виконувала в давніх суспільствах, перебрав на себе інші інститути. На думку М.Вебера, зменшення релігійності відбувалося паралельно з процесом раціоналізації всіх сфер людського життя.

У середині ХХ ст. основною теорією, яка намагалася пояснити ці зміни, стала теорія секуляризації, розробники та прихильники якої стверджували, що рівень релігійності знижується мірою модернізованості тієї чи іншої країни, та пов'язаних із ним зростанням рівнів урбанізованості, індустріалізованості, освіченості, індивідуалізованості суспільства. В класичному варіанті цієї теорії припускалося, що падіння релігійності в Західній Європі стало наслідком саме цих процесів, причому передбачалося, що подібне падіння матиме місце у всіх країнах, в яких відбуватимуться аналогічні процеси. Наприкінці ХХ ст. теорія секуляризації зіткнулася з потужною критикою, пов'язаною з її нездатністю пояснити збереження високого рівня релігійності в Сполучених Штатах Америки (які, безсумнівно, є модернізованою країною), та повернення релігією своїх позицій у країнах, що виникли на уламках колишнього СРСР. Адже останні також пройшли тривалий шлях модернізації (модернізації Петра I та його наступників, модернізації часів Олександра II та Олександра III, нарешті радянської модернізації), і до того ж мали кількадесятилітній досвід побудови атеїстичного суспільства, але раптом знову стали переважно релігійними. Ці факти давали підстави оцінювати посилки та висновки теорії секуляризації як такі, що не відповідають фактам.

Проте фактом, який фіксується багатьма соціологічними дослідженнями, є достатньо низький рівень релігійності в розвинених європейських країнах, низький рівень церковного залучення та еклектичність вірувань на пострадянських теренах. Тож і прихильники теорії секуляризації не поспішають повністю відмовлятися від неї, пропонуючи замість цього її вдосконалення. Одним із таких "адвокатів" є відомий американський соціолог Р.Інглхардт. Намагаючи зрозуміти причини релігійної динаміки, він пропонує пов'язати її з таким феноменом, як "екзистенційна безпека", яка розглядається ним як критичний фактор, що впливає на релігійність.

Р.Інглхардт, спираючись на результати двадцятирічних міжнародних порівняльних досліджень у межах програми

“*World Value Survey*”, вказує на існування прямої залежності між безпекою та релігійністю: чим вищий рівень відчуття кожним громадянином своєї безпеки, тим менший рівень релігійності і тим більше руйнуються релігійні цінності, вірування та практики. Р.Інглхардт пише: “...Ерозія релігійних цінностей, вірувань і практик зумовлюється довготривалими змінами в екзистенційній безпеці, які пов’язані з людським розвитком і соціоекономічною рівністю, а також із культурним спадком і релігійними традиціями кожного суспільства” [1, с. 53].

Життя в бідних країнах є дуже вразливим щодо непередбачуваних ризиків. Бідні країни мають обмежений доступ до основних умов виживання населення, таких як чиста вода і гарна їжа, охорона здоров’я, освіченість і матеріальні статки. Також ці країни часто стикаються з проблемами забруднення навколишнього середовища, гендерної нерівності й етнічних конфліктів, а також масою інших природних і соціальних проблем. Також для відчуття особистої безпеки, крім власне рівня економічного розвитку, важливим є стан соціоекономічної нерівності. Економічний розвиток, за якого всі вигоди узурпуються вузьким прошарком людей, не формує масового відчуття безпеки. Розвинені країни значною мірою позбулися крайнощів бідності, і суттєво зменшили невизначеність й щоденні ризики для виживання. Це, на думку Р.Інглхардта, пояснює меншу частку в розвинених країнах віруючих як таких, та нижчі показники інтенсивності цієї віри. Відповідно ним прогнозується, що в довготривалій перспективі, внаслідок процесу людського розвитку (який веде до посилення відчуття “екзистенційної безпеки”), значущість релігії в людському житті поступово зменшуватиметься.

Проаналізувавши цю ідею, можна побачити, що вона не є новою. Ще з початком світської критики релігії і пошуків її “земного коріння” релігія оцінювалася як компенсаторна вигадка, яка існує для того, аби полегшувати обмеженість та проблеми людського існування, виникла як відповідь на людську недосконалість, на безсилля люди-

ни перед силами природи. Якщо це так, то логічно очікувати, що мірою зменшення такої залежності від природи, збільшення захищеності релігія відходитиме на другий план, і так само релігійність зростатиме і кількісно, і якісно у випадках виникнення критичних ситуацій в житті людини або суспільства загалом¹. І відмінність між цією давньою критикою та гіпотезою Р.Інглардта лише в тому, що раніше такі висновки були переважно теоретичними, умоглядними, зробленими на доволі обмеженому історичному матеріалі та особистих спостереженнях, тоді як Р.Інглардт обґрунтовує їх даними великої кількості міжнародних різночасових порівняльних досліджень.

Така гіпотеза дає змогу пояснити ті процеси швидкого відновлення інституційної релігійної мережі та особистої релігійності, які мали місце в Україні та Росії з кінця 80-х років ХХ ст. Адже це були часи глибокої і економічної, і політичної, і духовної кризи, коли попередня висока міра стабільності, визначеності, захищеності змінилася нестабільністю, невизначеністю та незахищеністю. За таких умов релігія могла ставати останнім прихистком та останньою надією в бурхливому океані життя.

У даній статті спробуємо перевірити гіпотезу Р.Інглардта, використовуючи дані масових вибіркового опитувань населення України, які організував або в яких брав участь Інститут соціології НАН України. Спочатку звернемося до моніторингових опитувань цього інституту.

Якщо поглянемо на дані опитування 2013 р., то побачимо, що озвучена вище гіпотеза скоріше не підтверджується. В цьому опитуванні містилася низка запитань, які фіксували міру задоволеності своїм життям, рівня достатку респондентів, уявлень про наявність чи відсутність позитивних зрушень у своєму житті в майбутньому. І за

¹ Водночас ця ж посилка має призводити до логічного висновку, що релігія остаточно ніколи не зникне, оскільки людина ніколи не буде повністю у безпеці, не позбавиться від, так би мовити, “кінцевих проблем” свого існування (страждань, смерті).

всіма цими показниками не спостерігається зв'язку з наявністю чи відсутністю релігійних переконань².

По-перше, не зафіксовано залежності особистої релігійності від матеріальних статків респондентів. Незалежно від того, чи вони оцінювали свій рівень життя як злидений, чи як бідний, чи як середній, частка осіб, які задекларували свою віру в Бога, суттєво не відрізнялася і була приблизно такою ж, як у середньому по масиву.

По-друге, не фіксується зв'язку між релігійністю та рівнем загальної задоволеності життям. Якщо серед респондентів які повністю або скоріше не задоволені своїм життям, частка релігійних становила 73,4%, то серед тих, хто повністю або скоріше життям задоволені, ця частка дорівнювала 77,7% (відмінності є статистично не значущі на рівні 0,05).

По-третє, не виявився значущим для релігійності рівень пристосованості до нинішнього життя. Використовуване в аналізованому опитуванні запитання щодо пристосованості до нинішньої ситуації виділяє три групи осіб: 1) тих, хто активно включився в нове життя, ринкові відносини; 2) тих, хто не пристосувався остаточно і перебуває в пошуку себе в існуючих умовах; 3) тих, хто не пристосувався і не має бажання пристосовуватися, живе як доведеться. У першій групі частка релігійних становила 74,1%, у другій групі – 75,2%, у третій – 75,8%.

По-четверте, релігійність виявилася незалежною від оптимізму чи песимізму щодо свого майбутнього. В опитуванні 2013 р. ставилося запитання “Які почуття, виникають у Вас, коли Ви думаєте про своє майбутнє?”, з низкою відповідей, які можна охарактеризувати як позитивні, оптимістичні (оптимізм, радість, задоволеність тощо), та негативні, песимістичні (безвихідь, розгубленість, страх тощо). І якщо порівняти тих осіб, які бачать своє майбутнє

² В опитувальнику запитання, яким фіксувалася особиста релігійність, було сформульоване так: “Особисто Ви вважаєте себе віруючою чи невіруючою людиною?”, з варіантами відповідей “Я вірю в Бога”, “Ні, я не вірю в Бога”, “Важко відповісти”.

лише в оптимістичному ключі, і тих, хто відмітив лише негативні моменти, то виявиться, що частка релігійних і в першій, і в другій групі майже не відрізняється (становлячи близько 76%). Аналогічно немає значущих відмінностей за часткою релігійних осіб у групах респондентів, які не очікували ніякого покращення життя протягом наступного року і тих, хто вважав, що таке покращення матиме місце³.

Невеликі відмінності в рівні залучення до релігії стають помітними лише в групах респондентів з різним рівнем Інтегрального індексу соціального самопочуття (ІСС, розроблений Є.Головахою та Н.Паніною, є інтегральною оцінкою сприйняття людьми власного благополуччя в основних сферах соціальної життєдіяльності). Цей індекс базується на співвідношенні достатності/недостатності різноманітних благ у сприйнятті людини (докладно про методикку та зміст індексу див. [2]), і як такий напряму пов'язаний з проблемою "екзистенційної безпеки". Якщо поділити всіх респондентів на три групи (з низьким, середнім та високим рівнями індексу соціального самопочуття), то рівень релігійності зменшуватиметься від меншого до більшого рівня цього індексу (*табл.*).

Проте навіть у цьому випадку, по-перше, дані відмінності є невеликими (близько 8% між крайніми позиціями) і, по друге, таке зменшення має місце не за рахунок збільшення частки невіруючих, а за рахунок збільшення частки тих, хто не зміг чітко визначитися, вірить чи не вірить він у Бога. До того ж у дослідженнях попередніх років таких відмінностей не фіксувалося.

Крім того, ці відмінності є далеко не загальними. Ми маємо пам'ятати, що сама релігійність не є однаково поширеною в різних соціальних групах, а мають місце постійно фіксовані статеві, вікові, регіональні, типопоселен-

³ Запитання формулювалося так: "Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться чи ніякого покращення не відбудеться?", з варіантами відповідей "Ніякого покращення не буде", "Більш-менш налагодиться", "Важко сказати".

Таблиця 1

Рівні релігійності серед осіб з різним рівнем Інтегрального індексу соціального самопочуття, 2013 (%)

<i>Рівень ПСС</i>	<i>Я вірю в Бога</i>	<i>Ні, я не вірю в Бога</i>	<i>Важко відповісти</i>	<i>Разом</i>
Низький	80,9	10,3	8,8	100
Середній	76,5	11,6	11,9	100
Високий	72,2	12,6	15,2	100

ські відмінності. Зокрема, жінки більш релігійні, ніж чоловіки, селяни більш релігійні, ніж городяни, люди старших вікових категорій релігійніші за молодь, вищою релігійність є на Заході та у Центрі України і меншою на Півдні та Сході. Такі відмінності зумовлюються і психофізіологічними особливостями людей різного віку та різної статі, і особливостями способу життя, і історико-культурними традиціями. І ось ці відмінності переважно збігаються з відмінностями за рівнем наявного ПСС у цих групах: рівень цього індексу є меншим серед жінок, осіб старшого віку, селян. Відповідно можна припустити, що зафіксована більша релігійність серед осіб з меншим рівнем індексу соціального самопочуття визначається не тільки (і не стільки) рівнем “екзистенційної безпеки”, а й іншими факторами.

Тобто перш ніж робити певні висновки, необхідно перевірити, чи зберігається більша релігійність у осіб з меншими рівнями соціального самопочуття окремо в кожній соціально-демографічній групі. І за такої перевірки зафіксовані відмінності практично зникають. Зокрема, якщо розглядати окремо чоловіків і жінок, то рівень релігійності в групах з різним рівнем ПСС значуще відрізнятися не буде. Якщо розглядати окремо різні вікові категорії, то більша релігійність серед осіб з меншим рівнем ПСС спостерігатиметься лише у віковій групі 30–54 роки. Якщо розглядати окремо жителів міст та сіл, то відповідні відмінності матимуть місце лише стосовно городян. Відповідно, можна припустити, що рівень “екзистенційної безпеки” якщо і відіграє якусь роль, то далеко не першорядну.

Наведені дані можна доповнити результатами моніторингового опитування 2012 р., в якому містилися ще деякі запитання, вочевидь пов'язані з відчуттям “екзистенційної безпеки”. Це, по-перше, запитання, в якому фіксувалася наявність чи відсутність у житті респондентів протягом року кризових, критичних моментів (важка хвороба чи операція, важка хвороба або смерть близьких людей, втрата роботи, великі матеріальні проблеми, відчай тощо); по-друге, запитання, в яких фіксувалися чи стикається респондент регулярно з відчуттям, що він не здатен впоратися з труднощами життя; по-третє, запитання щодо частоти випадків хуліганства та пограбувань у районі, де проживає респондент; по-четверте, запитання щодо благополучності чи неблагополучності екологічної ситуації в місці проживання респондента. І в розподілах відповідей на всі ці запитання не фіксувалося відмінностей за релігійністю між тими, хто виявився в кращих і в гірших умовах.

Тут можна було б припустити, що оскільки останні роки були роками певної стабілізації, то це впливатиме на гіпотетичний взаємозв'язок між релігійністю та “екзистенційною безпекою”. Але навіть якщо поглянемо на результати моніторингового опитування 1996 р. (тобто того часу, коли кризові явища проявляли себе в повну силу), ми так само не побачимо такого зв'язку. У цьому дослідженні так само не було відмінностей за частками релігійних осіб у групах задоволених і незадоволених своїм життям, у групах тих, хто стикався з кризовими, критичними моментами, та тими, хто з ними не стикався, у групах осіб з низьким, середнім та високим рівнями Інтегрального індексу соціального самопочуття.

Також сюди можна додати, що серед жителів України не спостерігається впливу рівня “екзистенційної безпеки” не лише на факт релігійності (наявності чи відсутності релігійних вірувань), а й на інтенсивність наявних релігійних переконань. Такий висновок дають підстави зробити результати опитування населення України 2011 р. у межах міжнародного порівняльного проекту “Європейське соціальне дослідження” (ESS). У цьому опитуванні респонден-

тів просили не лише визначитися з наявністю чи відсутністю релігійних переконань, а й тих, хто задекларував свою релігійну належність, просили оцінити свою релігійність за 11-бальною шкалою (від дуже слабкої, до надзвичайно високої). Також тут містилося запитання щодо рівня задоволеності своїм життям (за 11-бальною шкалою від повної незадоволеності до повної задоволеності). У результаті зв'язку між цими ознаками не виявлялося (кофіцієнт кореляції Спірмена дорівнював 0,06).

Таким чином, наведені дані ставлять під сумнів гіпотезу Р.Інглхардта принаймні стосовно нашої країни. Безумовно, кризові життєві ситуації, нездатність впоратися зі своїми проблемами стимулюють певних людей до зміни своєї поведінки в релігійній сфері, до посилення інтенсивності релігійності, переходу до інших конфесій, перетворення невіруючих на віруючих. Проте ми не спостерігаємо системного зв'язку між релігійністю та “екзистенційною безпекою”, не бачимо, аби друга помітно впливала на першу. Тож можна припустити, що у випадку населення України релігійність все ж таки пов'язана з іншими параметрами. Крім цього, такий стан може бути ще одним свідченням того, що релігія не займає центрального місця в свідомості більшості наших співгромадян, оскільки у випадку життєвих негараздів і труднощів звернення до релігії суттєво не інтенсифікується, а отже, й не розглядається як засіб подолання цих труднощів. Тож можна припустити, що для більшості громадян України релігійність є певним світоглядним тлом, яке має бути, але яке вельми обмежено впливає на реальне життя.

Література

1. Norris P. Sacred and secular. Religion and politics worldwide / Norris P., Inglehart R. – 2nd edition. – N.Y. : Cambridge university press, 2011. – 375 p.

2. Головаха Е.И. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах / Е.И. Головаха, Н.В. Панина. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1997.

УДК 316.74

О.Вишняк,
доктор соціологічних наук

ДИНАМІКА РІВНЯ РЕЛІГІЙНОСТІ ТА ЗМІН КОНФЕСІЙНОЇ СТРУКТУРИ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ (2003–2013 рр.): методики та результати досліджень

Проаналізовано різні методичні підходи до вивчення рівня релігійності та конфесійної структури громадян України, обґрунтовано нові методики та проаналізовано тенденції змін рівня релігійності, конфесійну належність та конфесійну структуру віруючих громадян України в останнє десятиліття.

Проанализированы различные методические подходы к изучению уровня религиозности и конфессиональной структуры граждан Украины, обоснованы новые методики и проанализированы тенденции изменений уровня религиозности, конфессиональная принадлежность и конфессиональная структура верующих граждан Украины в последнее десятилетие.

Various methodical approaches to studying the level of religiousness and confessional structure among the citizens of Ukraine have been analyzed; new methods have been substantiated and tendencies of changes in the level of nominal religiousness, confessional belonging and confessional structure of believers in Ukraine during the last decade have been also analyzed.

Ключові слова: *рівень номінальної релігійності, рівень конфесійної належності, конфесійна структура віруючих, методики дослідження релігійної структури.*

Ключевые слова: *уровень номинальной религиозности, уровень конфессиональной структуры верующих, методики исследования религиозной структуры.*

Keywords: *level of nominal religiousness, level of confessional structure of believers, methods of research of religious structure.*

Соціологічні дослідження релігії в Україні в останнє десятиріччя мають досить спорадний, несистемний характер, а їх методологія та методика обґрунтовані явно недостатньо. Тому часто результати масових національних досліджень, навіть фахових дослідницьких центрів, стосовно рівня релігійності та конфесійної структури громадян різняться не на 2–3%, а часом прямо протилежно [1, 2, 3, 4, 5].

Найбільш поширеною методикою дослідження рівня релігійності та конфесійної структури громадян України є методика, яку в останнє десятиріччя використовує Інститут соціології НАН України. Вона ґрунтується на одному запитанні *"До якого віросповідання (конфесії) Ви себе відносите?"* (з варіантами відповіді – православ'я, католицизм, греко-католицизм, іслам, протестантизм, іудаїзм, інші релігії, нерелігійний). Фактично в цьому єдиному запитанні міститься мінімум три одночасно – (1) чи респондент є релігійною людиною (вірить у Бога) чи ні, (2) якщо є віруючим, то належить до певної релігійної конфесії чи не належить, (3) якщо належить до певної конфесії, то до якої саме. Таке поєднання трьох запитань в одному призводить, як свідчать опитування до того, що заниженою виявляється частка громадян, що вважають себе нерелігійними (10–17% у 2002–2012 рр.), кудись зникають взагалі конфесійно не визначені віруючі і дуже завищеною виявляється частка тих, хто вважає себе православним (73–80%) (табл. 1). Адже формально в цьому запитанні не йдеться про те, чи вірить респондент у Бога та чи належить до певної конфесії. А тому і виходить, що частка православних серед громадян України виявляється більшою за частку віруючих за даними інших досліджень.

На аналогічний нонсенс вказували і російські дослідники. Так, Ю.Синеліна зазначала, що *"дослідження підтвердило присутній в нинішній ситуації в Росії феномен, коли кількість респондентів, які назвали себе православними, перевищує кількість респондентів, які вважають себе*

Таблиця 1

До якого віросповідання Ви себе відносите?
(%) (Моніторинг ІС НАН України, 2002–2013 рр.)

Віросповідання	Регіони України							
	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012
1. Нерелігійна	12,7	15,4	16,7	14,8	12,6	12,8	11,7	9,8
2. Православ'я	74,9	72,9	73,5	72,2	76,3	77,6	76,7	79,8
3. Католицизм	1,7	0,8	1,2	2,7	1,2	0,8	0,8	1,1
4. Греко-католицизм	7,7	7,8	5,7	6,7	7,4	6,6	7,4	7,6
5. Іслам	0,3	0,2	0,5	0,6	0,2	0,3	1,0	0,3
6. Протестантизм	1,1	1,3	0,8	1,1	0,9	0,8	0,9	0,7
7. Іудаїзм	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
8. Інші	1,1	1,3	1,4	1,8	1,3	0,8	1,0	0,6
9. Не відповіли	0,3	0,2	0,1	0,1	0	0,2	0,6	0,1

віруючими... Православними себе називають 76% опитаних, при тому, що віруючими – 59%. Тобто до православних віднесла себе і певна частина “тих, хто вагається щодо віри” і навіть “невіруючих”. Вірять у Бога – 64% православних, вагаються між вірою і невір'ям – 19%, не вірять – 7%, вірять не в Бога, а в інші надприродні сили – 2,6% ... У мусульман спостерігаємо подібну картину. Вірять у Бога – 74,2% опитаних мусульман, “вагаються” між вірою і невір'ям – 11,8%, не вірять – 7,9%, не вірять у Бога, а вірять в інші надприродні сили – 3,9%” [6, с. 112].

За такого методологічного підходу ситуація доходить до абсурду – автор визнає наявність у суспільстві православних безбожників та безбожників-мусульман. Але як ті, хто не вірить у Бога, можуть належати до релігійних конфесій? А тому треба визнати, що застосування методики одного запитання до одночасного вимірювання і рівня релігійності, і конфесійної належності, і конфесійної структури соціологами України, Росії та Білорусі спотворює як реальний рівень релігійності, так і реальну

Розділ 2

конфесійну структуру громадян. Особливо в Україні – де поширені кілька православних конфесій.

Про це свідчать результати тих же досліджень релігійності та конфесійної структури громадян, але проведених ІС НАН України в 1994–2001 рр. за іншою шкалою, та досліджень за потрібною шкалою Фонду “Демократичні ініціативи” та фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” у 2006–2009 рр. (табл. 2 і 4). У цих дослідженнях теж використовувалась методика одного запитання (“До якої релігійної конфесії Ви себе відносите?”), але з варіантами відповіді – нерелігійний, важко сказати, належу до Української православної церкви Київського патріархату), належу до Української православної церкви Московського патріархату), автокефальної церкви, греко-католицької церкви, інших. А в дослідженні “Юкрейніан соціолоджі сервіс” – ще й католицької церкви, протестантських церков, мусульманської релігії та інших.

Таблиця 2

Належність до релігійної конфесії (%)
(Моніторинг ІС НАН України, 1994–2001 рр.)

До якої релігійної конфесії Ви себе відносите?	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
1. Нерелігійні	37	37	34	30	33	31	31	32
2. Українська православна церква (Київський патріархат)	26	30	33	34	32	31	33	30
3. Українська православна церква (Московський патріархат)	3	8	7	8	9	10	10	12
4. Російська православна церква	7	–	–	–	–	–	–	–
5. Греко-католицька церква	6	7	7	7	6	8	6	8
6. Українська автокефальна православна церква	2	1	1	1	2	1	1	1
7. Інша	2	3	2	3	2	4	3	3
8. Важко відповісти і не відповіли	17	15	16	18	17	15	16	14

Результати дослідження ІС НАН України в 1994–2001 рр. засвідчили, що в Україні 30–37% відносили себе до нерелігійних, а ще 15–18% не змогли визначитись щодо своєї конфесійності.

Тоді як за попередньою методикою у 2002–2012 рр. нерелігійними визнавали себе 12–17%. Але говорити про суттєве скорочення частки нерелігійних після 2001 р. порівняно з 90-ми роками минулого століття не доводиться, бо ці результати незіставні ні за показниками релігійності, ні за показниками конфесійної структури. Адже за дослідженнями 2002–2012 рр. ІС НАН України, де православні церкви не є розділені на конфесії, 72–80% громадян вважали себе православними, а в попередні роки до всіх православних конфесій відносили себе 38–43%, тобто майже вдвічі менше. Навіть якщо додати 14–18% невизначених конфесійно громадян до православних, то все одно буде суттєво менше, ніж за дослідженням 2002–2012 рр., Крім того, дослідження 1994–2001 рр. показало, що віруючі УПЦ Київського патріархату, яких було 30–34% всіх (!) громадян у ці роки майже втричі переважали віруючих УПЦ Московського патріархату – 7–12%. Тоді як офіційна статистика свідчить, що релігійних громад УПЦ МП (11,5 тис.) має втричі більше, ніж УПЦ КП, – 4,1 тис. [7, с. 446] Звичайно, чисельність громад може бути різною, але ж не може бути, що громади УПЦ МП, розташовані переважно в містах, є у 8–10 разів менш чисельні, ніж громади УПЦ КП.

Таким чином, можна зробити висновки, що обидві наведені методики визначення рівня релігійності громадян (номінальної релігійної ідентифікації), які застосовувались у дослідженнях ІС НАН України в 1994–2000 рр. та у 2002–2012 рр., не відображають реального рівня номінальної релігійності та конфесійної структури.

Аналогічні висновки можна зробити щодо досліджень російських соціологів (*табл. 3*) та досліджень Фонду “Демократичні ініціативи” та фірми “Юкрейніан соціолоджі сервіс” у 2006–2009 рр. (*табл. 4*), проведених за близькою до методики ІС НАН України 1994–2001 рр.

Таблиця 3

Релігійна самоідентифікація громадян Росії за даними загальнорелігійних опитувань (1993–2001 рр.) (%)

Релігійна самоідентифікація	Роки досліджень							
	1993	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
1. Невіруючі	34	32	33	30	24	31	27	27
2. Православні	46	46	48	51	55	50	49	50
3. Іслам	7	7	7	7	7	6	9	7
4. Інші конфесії	2	2	1	1	1	2	2	1
5. Вірять в існування надприродних сил, але не належать до жодної конфесії	11	13	11	11	13	13	13	14

Джерело. Синелина Ю.Ю. Динамики религиозности в 1989–2004 гг. // Восточноевропейские исследования. – 2005. – №2. – С. 106.

Інший підхід до вимірювання рівня релігійності громадян був застосований у дослідженні ІС НАН України “Омнібусі–2007”. Респондентам ставилось запитання “Якими є Ваші релігійні переконання?” з варіантами відповіді: 1) переконаний атеїст; 2) байдужий до релігії та церкви; 3) релігійний (вірю в Бога, посмертне життя, посмертне воздання тощо), але не сповідую конкретної релігії; 4) релігійний, послідовник конкретно релігії, час від часу відзначаю релігійні свята, іноді відвідую церкву (мечеть, молитовний дім тощо); 5) глибоко релігійний, регулярно відвідую церкву (мечеть, молитовний дім), знаю молитви та релігійну літературу, дотримуюсь у житті релігійних принципів тощо); 6) інше; 7) важко сказати [4, с. 526]. Як засвідчили результати цього дослідження, у 2007 р. переконаними атеїстами визнали себе лише 4,3% громадян; 16,5% визнали себе байдужими щодо релігії та церкви, а 9,8% не визначились щодо релігійності; 25,1% визнали себе релігійними, які не сповідують конкретної релігії; 37,7% – релігійними, послідовниками певних релігій; 5,7% – глибоко релігійними.

Таблиця 4

Динаміка рівня релігійності та конфесійної структури громадян України (2006–2009 рр.) Фонд “Демократичні ініціативи” та фірма “Юкрейніан соціолоджі сервіс” (%)

До якої релігійної конфесії Ви належите?	Роки досліджень				
	Жовтень 2006	Грудень 2006	Червень 2007	Грудень 2007	Вересень 2009
1. Нерелігійні	24,1	26,0	25,8	18,4	16,8
2. Українська православна церква (Київський патріархат)	30,7	30,1	33,1	33,4	36,6
3. Українська православна церква (Московський патріархат)	21,5	20,4	19,0	24,7	25,8
4. Українська автокефальна православна церква	0,5	1,5	1,0	1,3	1,2
5. Греко-католицька церква	8,7	7,8	11,1	8,5	7,7
6. Католицька церква	0,8	0,8	0,8	0,8	0,6
7. Мусульманська	0,2	0,3	0,1	0,2	0,4
8. Інша	2,3	1,6	1,2	1,2	1,2
9. Не визначились	9,8	11,1	7,7	10,2	8,4

Ця методика дає більше інформації щодо рівня релігійності, однак і вона навряд чи точно відображає релігійну ситуацію в Україні.

По-перше, в анкеті не визначеним залишається термін “переконаний атеїст”. Вважається, що всі респонденти розуміють, що це таке, але це не відповідає дійсності, бо навіть фахівці не мають однозначної позиції щодо цього питання. По-друге, в анкеті відсутня альтернатива “непереконаний атеїст”, тобто просто невіруючий, що значно зменшує частку невіруючих громадян.

По-третє, дуже малообґрунтованою є позиція, “нерелігійний, ... але не сповідую конкретної релігії”, адже цю

позицію важко взагалі віднести до релігійних. Багато віруючих громадян України дійсно не належать до жодної церкви (релігійної конфесії), але уявити собі віруючих у Бога, які не належать до жодної релігії, важко навіть теоретично. А тому і ця методика виявлення рівня релігійності громадян не є достатньо конкретною.

Більш точними є методики, які вимірюють релігійну самоідентифікацію громадян за окремим показником, а конфесійну самоідентифікацію, церковну самоідентифікацію – за іншими показниками.

Вперше така шкала була застосована в дослідженні ІС НАН України в 1993 р. Запитання формулювалось так: “*Чи вірите Ви в Бога чи ні?*” з варіантами відповіді: “так, вірю”, “можливо”, “не вірю”, “важко сказати”. Виявилось, що 48,8% громадян вірять у Бога, 30,4% – можливо вірять; 15,6% – не вірять; 5,2% – не визначились. Але що таке “можливо вірю” автори дослідження не пояснюють.

Методично коректне запитання щодо визначення номінальної релігійної самоідентифікації вперше було запропоновано в дослідженні “Релігійна ситуація в Україні”, проведеного за великою вибіркою понад 3000 респондентів фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” у листопаді 2003 р. (за методикою автора даної статті). Запитання формулювалось так: “Проблема релігійної належності людей є дуже складною. А Ви особисто відносите себе до віруючих чи невіруючих? “ (з варіантами відповіді – я вірю в Бога, я не вірю в Бога, важко сказати).

За аналогічною методикою було проведено також повторні загальнонаціональні опитування у вересні 2007 р. фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” (N=2010), ІС НАН України та соціологічною службою “Соціс” у 2009 (N=1800) та 2013 р. (N=1800).

Результати цих досліджень дають можливість зробити такі висновки щодо номінальної релігійної самоідентифікації громадян України та її динаміки в останнє десятиріччя (табл. 5).

Таблиця 5**Динаміка рівня релігійної самоідентифікації громадян
(номінальної) (2003–2013 рр.) (%)**

<i>Вважають себе</i>	<i>2003 р. *</i> <i>(N=3007)</i>	<i>2007 р. **</i> <i>(N=2010)</i>	<i>2009 р. ***</i> <i>(N=1800)</i>	<i>2013 р. ***</i> <i>(N=1800)</i>
1. Віруючими в Бога	69,6	73,0	70,7	75,1
2. Невіруючими	16,1	17,5	10,5	12,0
3. Не визначились	14,3	9,5	18,9	12,9

Джерела. * Загальнонаціональне дослідження “Релігійна ситуація в Україні”, проведеного з 5 по 21 листопада 2003 р. фірмою “Юкрейніан соціолоджи сервіс” (N=3007 респондентів).

** Загальнонаціональне дослідження, проведене фірмою “Юкрейніан соціолоджи сервіс” та Фондом “Демократичні ініціативи” у вересні 2007 р. (N=2010 респондентів).

*** Загальнонаціональне соціологічне дослідження “Омнібус–2009” та “Омнібус–2013”, проведені ІС НАНУ та Центром “Соціс” у квітні 2009 та липні 2013 р.

1. Частка громадян, які ідентифікують себе з віруючими в Бога, за десять років зросла, але не дуже значно (на 5%) і становила близько 3/4 всіх громадян України.

2. Продовжує скорочуватись (хоча й не значно) частка громадян, які вважають себе невіруючими.

Однак, виходячи тільки з показника номінальної релігійної самоідентифікації, не можна робити висновок, що 3/4 громадян України (які начебто вірять у Бога) належать до певних конфесій та церков. Тому наступним методичним кроком у дослідженні номінативних віруючих в Україні було визначення частки віруючих, які належать до певних конфесій та церков: “Якщо Ви є віруючою людиною, то належите Ви до певної релігійної конфесії чи ні?” (з варіантами відповіді: 1) так; 2) ні; 3) важко сказати).

Отримані результати досліджень останнього десятиріччя щодо рівня конфесійної належності дають підстави зробити такі висновки щодо конфесійної належності віруючих та конфесійної належності всіх громадян України (табл. 6).

Таблиця 6

**Динаміка рівня конфесійної визначеності
віруючих громадян України (2003–2009 рр.) (%)**

Якщо Ви є віруючою людиною, то належите Ви до певної релігійної конфесії чи ні?	Роки дослідження			
	2003 р. (N=3007)	2007 р. (N=2010)	2009 р. (N=1800)	2013 р. (N=1800)
1. Так	50,2	52,6	50,0	52,0
2. Ні	37,7	37,3	40,4	42,1
3. Не визначились	12,1	10,1	9,6	5,9

Джерела. * Загальнонаціональне дослідження “Релігійна ситуація в Україні”, проведене з 5 по 21 листопада 2003 р. фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” (N=3007 респондентів).

** Загальнонаціональне дослідження, проведене фірмою “Юкрейніан соціолоджі сервіс” та Фондом “Демократичні ініціативи” у вересні 2007 р. (N=2010 респондентів).

*** Загальнонаціональні соціологічні дослідження “Омнібус–2009” та “Обмнібус–2013”, проведені ІС НАН України та Центром “Соціс” у квітні 2009 та липні 2013 р.

1. Тільки половина (50–52%) номінативних віруючих в Україні належать до певних релігійних конфесій та церков. І ця частка практично залишається незмінною за останнє десятиріччя. А частка конфесійно визначених віруючих серед усіх громадян коливається в межах 35–39% (34,9% – у 2003 р., 39,4% – у 2007 р., 35,4% – у 2009 р., 39,1% – у 2013 р.).

2. Деяко зростає і частка віруючих, які не належать до жодної конфесії (з 37,7% серед віруючих у 2003 р., 42,1% – в 2013 р.), а частка невизначених щодо конфесій зменшилась.

А тому говорити про високий рівень навіть номінативної релігійності в Україні навряд чи доречно, якщо до всіх конфесій разом належать 35–39% усіх громадян України, які й розподіляються між віруючими різних православних церков, греко-католицькою і протестантськими

християнськими церквами, ісламом, іудаїзмом та іншими релігіями. Запитувати ж усіх інших громадян, до яких конфесій вони належать (якщо вони є невіруючими чи не належать до жодної конфесії), недоречно. Та й вважати їх віруючими навряд чи можливо, адже віруючі громадяни поділяють доктрини та практики (образи) певних релігій та церков (вірять не в абстрактного Бога, а в певний релігійний Закон).

Для виявлення конфесійної структури конфесійно визначених віруючих України в наших національних дослідженнях використовувалось таке запитання: *“Якщо Ви знаєте до якої релігійної конфесії належите, то назвіть її?”* (з варіантами відповіді – Українська православна церква Московського патріархату на чолі з митрополитом Володимиром (Сабоданом), Українська православна церква Київського патріархату на чолі з Патріархом Філаретом (Денисенком) (УПЦ КП), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Українська греко-католицька церква на чолі з Блаженним Любомиром (Гузаром) – до 2009 р., інші православні церкви, римо-католицька церква, євангельські християни-баптисти, адвентисти сьомого дня, християни віри євангельської (п’ятидесятники), інші протестантські церкви, мусульмани, іудеї, баптисти, кришнаїти, інші релігії).

Результати національних досліджень конфесійної структури 35–39% конфесійно визначених віруючих (а не всіх громадян) засвідчили такі тенденції (табл. 7).

1. *Найбільше віруючих (конфесійно визначених) в Україні належать до Української православної церкви Московського патріархату. Їх частка серед конфесійно визначених зросла на 7,3% і наближається до половини всіх конфесійно визначених, хоча серед усіх громадян вона становить тільки 17,6% (у 2003 р. – 13,2%). Але це стосується тільки номінативних віруючих. Серед активних віруючих, які регулярно ходять до церкви (а не тільки по церковних святах), поділяють основні канони християнства тощо, це лідерство серед церков України є під питанням [8, с. 273].*

2. Значно поступається УПЦ МП за часткою віруючих Українська православна церква Київського патріархату. Частка її віруючих трохи більша за четверть усіх конфесійно визначених, але залишається практично незмінною за останнє десятиріччя. У деяких областях Центральної, Північно-Східної та Західної України УПЦ КП є найчисельнішою конфесією.

Таблиця 7

Динаміка конфесійної структури конфесійно визначених віруючих громадян в Україні (%) (2003–2013 рр.)

Якщо Ви знаєте, до якої релігійної конфесії належите, то назвіть її	Роки дослідження		
	2003 р. N=3007,	2009 р. N=1800,	2013 р. N=1800,
1. Українська православна церква Московського патріархату на чолі з митрополитом Володимиром (Сабоданом) УПЦ МП	37,8	41,7	45,1
2. Українська православна церква Київського патріархату на чолі з Патріархом Філаретом (Денисенком) УПЦ КП	28,7	27,0	26,8
3. Українська автокефальна православна церква (УАПЦ)	1,7	2,3	4,6
4. Українська греко-католицька церква	18,7	16,5	15,6
5. Інші православні церкви	0,7	6,9	2,4
6. Римо-католицька церква	1,6	0,5	1,6
7. Євангельські християни-баптисти	2,0	0,8	1,1
8. Адвентисти сьомого дня	0,6	0,4	0
9. Християни віри євангельської (п'ятидесятники)	1,1	1,6	0,9
10. Інші протестантські церкви	0,9	0,4	1,4
11. Мусульмани	1,9	0,7	0,3
12. Іудеї	0,1	0	0,1
13. Буддисти, кришнаїти	0	0	0,1
14. Інші релігії	3,0	2,0	0,7

3. Третьою за чисельністю віруючих церквою в Україні (а в трьох областях Галичини найчисельнішою) є Українська греко-католицька церква, частка якої серед конфесійно визначених віруючих не значно (на 3,1%) зменшилась за останнє десятиріччя, однак серед всіх громадян практично не змінилась (у 2003 р. – 6,5%, у 2013 р. – 6,1%).

4. Українська автокефальна церква та деякі інші православні церкви мають незначну частку віруючих, як і римо-католицька церква.

5. Частка протестантських церков (баптисти, адвентисти, п'ятидесятники, свідки Єгови, лютерани тощо) є порівняно невеликою, як і частка мусульман та іудеїв. Хоча враховуючи їхню поширеність в окремих етнонаціональних групах, високу релігійну активність, організованість у громадах, вони досить суттєво впливають на релігійне життя в Україні.

Загалом же можна зробити висновок, що рівень номінальної релігійності та конфесійної визначеності громадян України в останнє десятиліття дещо зріс (хоч і не дуже значно), як і частка вірних Української православної церкви Московського патріархату, чого не можна сказати про інші релігійні конфесії. Однак рівень релігійності залишається не досить високим навіть на рівні самоідентифікації з певними конфесіями, а жодна конфесія не охоплює і 20% всіх громадян України.

Література

1. Рязанова Л. Релігійні ідентичності та практики / Л.Рязанова, О.Севекіна // Соціологічні ідентичності та практики / за ред. А.Ручки. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002. – С. 290–314.
2. Українське суспільство 1994–2001. Результати опитування громадської думки. – К. : МІА “Подія”, 2001.
3. Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012.

4. *Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. До 90-річчя НАН України.* – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. – С. 526–527.

5. *Паращевін М.* Релігія та релігійність в Україні / Паращевін М. ; за ред. С.Макеєва. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009.

6. *Синелина Ю.Ю.* Динаміка релігійності росіян в 1998–2004 гг. / Ю.Ю.Синелина // Восточноевропейские исследования. – 2005. – №2.

7. *Козловський О.* Рівень релігійності та конфесійна структура областей України (соціологічний вимір) / О.Козловський // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010.

8. *Вишняк О.І.* Рівень релігійності та конфесійна структура населення України / О.І.Вишняк, О.Р.Козловський // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Соціальні процеси в Україні. – К. : Соціологічна асоціація України, Ін-т соціології НАН України, 2004. – С. 272–275.

ЗАЛУЧЕНІСТЬ У ДОБРОВІЛЬНЕ ОБ'ЄДНАННЯ ЯК КООПЕРАТИВНА ПРАКТИКА СОЛІДАРНОСТІ, ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ, ТОЛЕРАНТНОСТІ І ДОВІРИ

Розглянуті соціально-психологічні прояви залученості в добровільні об'єднання на основі даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України за 2013 р. Аналіз засвідчив, що ті, хто залучений у добровільні об'єднання, більшою мірою схильні до установок солідарності, відповідальності та толерантності, ніж ті, хто не залучений. Натомість залучені й не залучені в добровільні об'єднання за показниками міжособистісної довіри переважно не відрізняються.

Рассмотрены социально-психологические проявления вовлеченности в добровольные объединения на основе данных социологического мониторинга Института социологии НАН Украины за 2013 г. Анализ показал, что те, кто вовлечен в добровольные объединения, в большей степени подвержены установкам солидарности, ответственности и толерантности, чем те, кто не вовлечен. В то же время по показателям межличностного доверия вовлеченные и не вовлеченные в добровольные объединения практически не отличаются.

The paper examines socio-psychological manifestations of involvement to voluntary associations as based on the data of sociological monitoring of the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine for 2013. The analysis has proved that individuals involved to voluntary associations are inclined to a higher extent to the lines of solidarity, responsibility, and tolerance than those who were not involved in these associations. However, both those involved and uninvolved in the voluntary associations are not mainly distinguished as to indicators of interpersonal trust.

Ключові слова: добровільне об'єднання, солідарність, відповідальність, толерантність, довіра.

Ключевые слова: добровольное объединение, солидарность, ответственность, толерантность, доверие.

Keywords: voluntary associations, solidarity, responsibility, tolerance, trust.

Участь у діяльності громадських організацій (на Заході прийнято говорити про “добровільні асоціації”, “товариства” чи “групи інтересів”) є важливою складовою розвитку громадянського суспільства. Поняття “добровільні об'єднання” більш адекватно відображає неформальність і реальність залученості людини в організації, які вимагають кооперації та переважно зосереджені на спеціалізованих інтересах. Подекуди діяльність цих організацій поширюється на більш масштабні суспільні проблеми. Ці групи історично стали виразниками ери модернізації та одним із головних способів структурування громадянського суспільства.

У дослідженнях участі населення в громадських організаціях України здебільшого привертають увагу до динаміки змін соціально-демографічних характеристик їхніх членів [1, 2, 3]. Виявлено, що члени громадських і політичних організацій вирізняються вищим рівнем освіти, інтересом до політики та користування Інтернетом, схильністю до активістських і демократичних цінностей та належністю до середньої верстви. Ці результати дають змогу приблизно змалювати соціальний портрет членів громадсько-політичних організацій. У безпосередньому вивченні чинників членства у громадських організаціях, крім зазначених, виявлено найбільший і найстабільніший вплив активних навичок дозвілля, зокрема спортивних [4]. З'ясовано також, що люди, які залучені у кооперативні (організаційні) практики, децю частіше декларують достатність юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів, ніж неактивні громадяни. Суб'єкти кооперативних практик залученості в добровільне об'єднання вирізняються

ініціативою і самостійністю під час розв'язання життєвих проблем, упевненістю у своїх силах, наявністю роботи, яка їм підходить, можливістю працювати з повною віддачею та рішучістю в досягненні своїх цілей [5, с. 282–283].

Однак отримані результати досліджень переважно фіксують лише об'єктивний зріз соціологічної інформації щодо участі у громадській організації. Бракує фіксації соціально-психологічних аспектів, які сприяють людям ефективно об'єднувати свої зусилля для обстоювання своїх інтересів та інтеграції всього суспільства. Як очевидні соціально-психологічні аспекти, що супроводжують залученість у добровільне об'єднання, часто виокремлюють традиційні показники інтегрованості – соціальну солідарність, відповідальність, толерантність та довіру.

Кооперативні (організаційні) практики громадян виявляються переважно через членство в організаціях, які сформовані з метою або впливу на ухвалення рішень у державному чи муніципальному управлінні, або обстоювання та реалізації спеціалізованих інтересів. Ці організації також можуть охоплювати дуже широкий спектр суспільних проблем.

Існує декілька пояснень причини об'єднання людей у громадські організації. Психологічне пояснення ґрунтується на інстинктивній потребі у спілкуванні, прагненні у самоствердженні. В опитуванні українських волонтерів, яке провів Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка, виявлено, що найбільш поширеною їхньою навичкою є комунікабельність, на яку вказали 71% респондентів, натомість наступними найбільш поширеними навичками виявилися грамотність та ерудиція, на які вказали 32% респондентів [6, с. 20]. До того ж участь у громадських організаціях базується насамперед на потребі у соціальній ідентичності – почутті належності до певної соціальної групи. Оскільки потреби самоактуалізації та самоідентифікації стоять на верхніх щаблях ієрархії потреб А.Маслоу, то можна припустити, що участь у громадських організаціях беруть переважно люди, які

вже задовольнили нижчі потреби – фізіологічні, безпеки тощо. Натомість прагнення до певних вигод, реалізація якого потребує кооперації, спонукає людину до раціональних механізмів соціальної взаємодії та суперництва.

Якщо варіювати групи за мотивами об'єднання залежно від емоційного наповнення, то добровільні асоціації характеризуються меншою емоційністю, ніж сім'я чи друзі, деперсоналізацією відносин та прагненням досягти конкретної мети. Внаслідок взаємного впливу та взаємодії в асоціаціях їхні члени набувають досвіду відповідальності за колективні рішення. Люди з різних соціальних груп, об'єднані в асоціацію, стають набагато поміркованішими та толерантнішими [7, с. 45]. Встановлено, що молодіжна позанавчальна діяльність у добровільних асоціаціях сприяє громадянській активності у майбутньому, дорослому житті. Зокрема, найбільше заохочують подальшу політичну участь такі види молодіжної діяльності, як участь у студентських радах, товариствах, клубах обслуговування, музичних, драматичних та релігійних гуртках [8].

Виявлення детермінант громадянського суспільства часто пояснюють за допомогою теорії соціального капіталу. Соціальний капітал має різні прояви у традиціях громадянської культури певних країн. Теорія соціального капіталу стверджує, що громадянську активність зумовлює накопичений соціальний ресурс, а саме перебування у неформальних мережах, діяльність у громадських організаціях та довіра до людей і соціальних інститутів. Саме соціально-культурним факторам було надано перевагу в емпіричному дослідженні громадянської активності в сучасній Італії, яке здійснив авторський колектив на чолі з Р.Патнамом. Щільність членства в асоціаціях насамперед пов'язується із мірою міжособистісної довіри між громадянами та їхнім сприйняттям ступеня взаємності та сприяння [9, с. 199–226]. Схильність до соціальної взаємодії у місці проживання робить індивіда здатним до порозуміння з однодумцями. Р.Патнам зазначає: “З багатьох причин громадяни у громадянському суспільстві більш, ніж активні, про-

низані громадським духом та рівні. Порядні громадяни люб'язні, ввічливі та довіряють одне одному навіть тоді, коли суттєво відрізняються між собою. Громадянське суспільство не вільне від конфліктів. Та оскільки його громадяни мають усталені погляди на громадські питання, вони толерантні до своїх опонентів” [9, с. 111]. Здатність до взаємодії в процесі включення до добровільної організації формує кооперативні навички, що сприяє формуванню горизонтальних мереж громадянського суспільства. Реалізація спільних інтересів вимагає солідарності, відповідальності, довіри та толерантності.

Опис даних. Емпіричну базу дослідження соціально-психологічних аспектів залученості у добровільне об'єднання утворює масив емпіричних даних *соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України* за 2013 р. Вибіркова сукупність опитування становить 1800 осіб і репрезентує доросле населення України (віком від 18 років). За типом побудови вибірка є тріступеневою, стратифікованою, випадковою, із квотним скринінгом на останньому щаблі (автори вибірки: Н.Паніна, М.Чурилов). На першому щаблі здійснюють відбір населених пунктів (точок опитування), на другому – добір адрес (вихідних точок маршруту), на третьому – респондентів. Квотний скринінг на останньому щаблі дає можливість у підвибірках кожної області України зберігати пропорції населення за типом поселення (обласний центр/місто/село), статтю, віком і рівнем освіти, характерні для певної області й певного типу населеного пункту.

Результати. Попри зростання кількості зареєстрованих громадських об'єднань, число об'єднань, що реально функціонують, вочевидь, залишається на одному рівні. Якщо взяти за основу динаміку показника “не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів”, який зазвичай використовується у соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України, то відповідно членством у громадських або політичних організаціях охоплено лише 14–17% дорослого населення України.

Розділ 2

Дещо змінений перелік альтернатив залученості у добровільні об'єднання у 2013 р. істотних коливань не виявив (табл. 1).

Таблиця 1
Відповіді українців на запитання “Членом яких громадських організацій, об'єднань або рухів Ви є?”, 2013 р.

Перелік добровільних об'єднань	n	%
Клуби за інтересами	42	2,3
Органи самоорганізації населення (ОСН)	8	0,4
Суспільно-політичний рух	15	0,8
Екологічний рух	9	0,5
Громадська організація, фонд, асоціація	15	0,8
Нетрадиційна профспілка	5	0,3
Творча спілка	14	0,8
Спортивний клуб, товариство	40	2,2
Професійне об'єднання	41	2,3
Об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ)	35	1,9
Студентське товариство, молодіжна організація	30	1,7
Релігійна організація, церковна громада	55	3,1
Об'єднання фермерів	4	0,2
Інша організація, об'єднання, рух	10	0,6
Не належу до жодної з громадських організацій, об'єднань або рухів	1569	87,2

Можна стверджувати, що близько 13% населення залучені у різного роду добровільні об'єднання. Однак, якщо взяти окремо певне добровільне об'єднання, то залученість у нього залишається мізерною. Можна лише відзначити релігійні організації, професійні об'єднання, клуби за інтересами та спортивні товариства, в які залучено понад 2% населення. Останнім часом у великих містах набуває поширення об'єднання громадян України в різного роду клуби аматорів певної марки автомобіля, мотоцикла, прихильників бренду тощо. І хоча ці клуби за інтересами на перший погляд не мають громадянського спрямування, зрештою взаємодія та спілкування у клубах сприяють у

подальшому солідаризації та взаємодопомозі. Зокрема, активісти клубу допомагають один одному у випадках лікування родичів, аварій та інших негараздів.

Незважаючи на те, що, за даними Держкомстату України, кількість зареєстрованих громадських об'єднань постійно зростає, число реально функціонуючих об'єднань скоріше залишається на одному рівні. Не слід виключати ймовірності того, що таке членство подеколи не передбачає активної діяльності. Тобто стає проблематичним з'ясування кількості населення, залученого в реальні кооперативні практики. Тому лише виявлення соціально-психологічних наслідків залученості в добровільні об'єднання дасть змогу наблизитися до виявлення справжніх кооперативних практик.

Залученість у добровільне об'єднання передбачає активні дії задля реалізації своїх інтересів. Така реалізація передбачає наявність в індивіда певної соціально-психологічної готовності до дії, а саме настанов солідарності з певними подіями, людьми чи проблемами. *Солідарність* у даному випадку визначається як взаємопідтримка між членами соціуму, заснована на співчутті, співпереживанні та спорідненості. Індивідуальна схильність до солідарності – загострена небайдужість і співчуття до проблем суспільства – може стати характеристикою індивіда, який залучений у добровільне об'єднання. Соціетальна солідарність сприяє інтеграції суспільства в цілому. Якщо взяти за основу локальну проблематику проживання індивіда, то двовимірний аналіз даних соціологічного моніторингу за 2013 р. свідчить про правильність наших припущень (*табл. 2*).

Виявилося, що серед залучених у добровільні об'єднання готовність проявити солідарність зазначили більше половини – 56,3%, тоді як серед не залучених таких – 33,8%. Серед не залучених більший відсоток тих, хто не визначився із відповіддю. Схоже, що кооперативна практика через колективні форми активності формує почуття “Ми”, відчуття причетності особистості до справ своєї гро-

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання “Ви готові чи не готові, за наявності підтримки громадськості, проявити особисту ініціативу та включитися у вирішення актуальних проблем Вашого багатоквартирного будинку, вулиці, мікрорайону чи в цілому населеного пункту в межах Ваших можливостей?” серед залучених та не залучених у добровільну асоціацію, (%)

Варіанти відповіді	Залучені у добровільне об'єднання	Не залучені у добровільне об'єднання
Однозначно готовий	22,1	9,0
Скоріше готовий	34,2	24,8
Скоріше не готовий	16,5	21,0
Однозначно не готовий	11,7	22,9
Не знаю	15,6	22,3
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0

мади та переконання у необхідності свого внеску у громадську справу.

Готовність діяти вимагає іншої важливої соціально-психологічної характеристики – відчуття відповідальності за стан справ в оточуючому індивіда середовищі. *Соціальна відповідальність* визначається усвідомленою необхідністю дотримання індивідом основних правил спільної взаємодії у соціумі через суб'єктивний контроль над життєвими ситуаціями та подіями у суспільстві. Припускається, що цей феномен більшою мірою притаманний людям, які володіють навичками співпраці у соціальній групі. Це припущення загалом справджується, якщо порівняти групи залучених і не залучених у добровільне об'єднання (табл. 3).

З'ясувалося, що серед залучених у добровільні об'єднання повну чи часткову готовність нести відповідальність за стан справ в цілому в Україні зазначили 29,5% респондентів, тоді як серед не залучених таких виявилось 16%.

Якщо ж локалізувати масштаб об'єкта відповідальності місцем проживання, то частки суттєво зростуть (табл. 4). Серед залучених у добровільні об'єднання готовність нести

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання “Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у цілому в Україні?” серед залучених та не залучених у добровільну асоціацію, (%)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Залучені у добровільне об'єднання</i>	<i>Не залучені у добровільне об'єднання</i>
Повну	4,3	1,5
Часткову	25,2	14,5
Ніяку	57,0	68,6
Важко відповісти	13,5	15,4
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання “Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у Вашому місті чи селі?” серед залучених та не залучених у добровільну асоціацію, (%)

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>Залучені у добровільне об'єднання</i>	<i>Не залучені у добровільне об'єднання</i>
Повну	5,3	1,7
Часткову	34,7	22,3
Ніяку	45,3	59,6
Важко відповісти	14,7	16,4
ЗАГАЛОМ	100,0	100,0

відповідальність за стан справ у своєму населеному пункті зазначили 40% респондентів, натомість серед не залучених таких – 24.

Процедури взаємодії та вироблення спільного рішення у добровільній асоціації, зміцнення горизонтальних зв'язків з іншими спільнотами та об'єднаннями вимагають від їхніх суб'єктів толерантності. *Толерантність* зазвичай визначається терпимістю до існування відмінних для індивіда цінностей, норм, моделей поведінки. Толерантність як чинник соціальної інтеграції виявляє себе переважно на мікрорівні при взаємодії з безпосереднім оточенням (наприклад, парадокс Лап'єра). Водночас наявність чи

відсутність толерантності у соціумі актуалізує певний зріз сприйняття великих соціальних груп, сприяючи соціальній інтеграції чи дезінтеграції. Взаємодія у добровільних об'єднаннях часто вимагає від індивіда сприйняття людей з іншими культурними моделями поведінки. Адже ефективність добровільного об'єднання залежить від взаєморозуміння та співпраці його членів. Порівняння рівнів культурної толерантності залучених і не залучених у добровільні об'єднання зафіксувало певні відмінності середніх балів (табл. 5)

Для порівняння середніх значень використовувався t-тест Ст'юдента для незалежних вибірок. Відмінності вважалися достовірними за рівня значущості $p < 0,05$. Виявилось, що гіпотеза про рівність середніх значень може бути відкинута для кожного з показників толерантності, оскільки рівень значущості t-статистики для середніх значень таких показників, як схильність до спілкування з людьми різних

Таблиця 5

Рівень культурної толерантності серед залучених та не залучених у добровільну асоціацію (за 7-бальною шкалою: 1 – зовсім не погоджуюсь, а 7 – повністю погоджуюсь), бали

Наскільки Ви погоджуєтесь чи не погоджуєтесь з кожним із тверджень?	Залучені у добровільне об'єднання		Не залучені у добровільне об'єднання	
	Середнє значення	Стандартна похибка	Середнє значення	Стандартна похибка
Мені подобається спілкуватись з людьми різних культур	4,30	1,96	3,96	1,92
Я впевнений(а), що зможу впоратись зі стресами, прилаштовуючись до нової для мене культури	3,94	1,88	3,58	1,80
Мені подобається жити у незнайомому для мене культурному середовищі	3,33	1,85	3,04	1,79

культур (sig=0,014), психологічної адаптації до нової культури (sig=0,004) та схильність до проживання у незнайомому культурному середовищі (sig=0,027), є достатнім. Отже, з довірчою ймовірністю 0,95 можна стверджувати, що люди, які залучені у добровільні об'єднання, є дещо толерантніші, ніж ті, хто не залучений.

Крім солідарності, взаємної відповідальності та толерантності залученість у добровільні об'єднання породжує соціальні мережі на основі міжособистісної довіри. *Довіра* як соціально-психологічний феномен визначається певними очікуваннями на передбачувану поведінку соціальних суб'єктів або соціальних інститутів. Довіра на мікрорівні прискорює процеси соціального обміну, сприяючи інтеграції малих груп (міжособистісна довіра). Водночас довіра до соціальних інститутів зумовлює інтеграційні механізми у цілому соціумі та суспільстві (інституційна довіра). Порівняння груп залучених та не залучених у добровільну асоціацію за середніми балами показників міжособистісної довіри суттєвих відмінностей на перший погляд не зафіксувало (*табл. 6*).

Як і в попередньому випадку, для порівняння середніх значень використовувався t-тест Ст'юдента для незалеж-

Таблиця 6

Рівень міжособистісної довіри серед залучених та не залучених у добровільну асоціацію (за 5-бальною шкалою: 1 – зовсім не довіряю, а 5 – цілком довіряю), бали

Який рівень Вашої довіри...?	Залучені у добровільне об'єднання		Не залучені у добровільне об'єднання	
	Середнє значення	Стандартна похибка	Середнє значення	Стандартна похибка
Сім'ї та родичам	4,56	0,67	4,53	0,67
Співвітчизникам	3,40	0,91	3,35	0,86
Сусідам	3,45	1,03	3,42	0,97
Колегам	3,53	0,89	3,38	0,90

них вибірок. Відмінності вважалися достовірними при рівні значущості $p < 0,05$. Виявилось, що рівні значущості t -статистики для середніх значень таких показників, як довіра сім'ї та родичам ($\text{sig}=0,411$), довіра співвітчизникам ($\text{sig}=0,511$) та довіра сусідам ($\text{sig}=0,604$), є не достатніми, тому припущення про рівність середніх значень є загальною правильним. Натомість, рівень значущості t -статистики для середніх значень довіри до колег ($\text{sig}=0,023$) є достатнім, тому статистична гіпотеза про рівність середніх значень цього показника може бути відкинута. Таким чином, з довірчою ймовірністю 0,95 можна стверджувати, що у людей, які залучені у добровільні об'єднання, є дещо більший рівень довіри до колег, ніж ті, хто не залучений. Натомість за іншими показниками (довіра сім'ї та родичам, співвітчизникам, сусідам) залучені й не залучені в добровільні об'єднання загальною не відрізняються.

Висновки. Отже, схильність до установок солідарності, відповідальності та толерантності дає переваги суб'єктам кооперативних практик для самоактуалізації у соціальному житті: за умов соціально-економічної кризи кооперативні практики можуть стати визначальними чинниками формування оптимальних стратегій адаптації до різного роду труднощів. Досвід кооперативних практик дає змогу їхнім носіям інтегруватися як у локальні спільноти, так і в цілому в суспільство. Водночас відсутність суттєвих відмінностей за показниками міжособистісної довіри між групами залучених і не залучених у добровільні об'єднання на перший погляд свідчить про те, що міжособистісна довіра не є визначальною у формуванні кооперативних практик. Очевидно, що низький рівень інституціональної довіри в українському суспільстві негативно впливає і на міжособистісну довіру. Тому залученість у добровільне об'єднання ґрунтується насамперед на солідарності та відповідальності – як дієвих і подеколи вимушених чинниках, і лише згодом можна буде очікувати на зростання міжособистісної довіри.

Література

1. *Авуєва І.* Соціальний портрет членів соціальних рухів, громадських організацій та політичних партій / І.Авуєва // Українське суспільство – 2003 : соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2003. – С. 283–291.
2. *Бекешкіна І.* Члени громадських об'єднань як особлива соціальна група / І.Бекешкіна // Українське суспільство 1992–2008 : соціологічний моніторинг / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, доц. соц. наук М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 382–395.
3. *Stegniy O.* Regional Factor of the Development of the Ukrainians' Political Culture / O.Stegniy // Ukrainian Sociological Review (2004–2005). – К. : Institute of Sociology NAS of Ukraine, 2007. – P. 88–121.
4. *Резнік О.С.* Членство у громадських організаціях як кооперативна практика / О.С.Резнік // Український соціум. – 2009. – № 2 (29). – С. 22–33.
5. *Резнік О.* Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації / Резнік О. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – 336 с.
6. *Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку* / [Вайнола Р.Х., Капська А.Й., Комарова Н.М. та ін.]. – К. : Академпрес, 1999. – 112 с.
7. *Лейпхарт А.* Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / Лейпхарт А. ; пер. с англ. ; под ред. А.М.Салмина, Г.В.Каменской. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 287 с.
8. *McFarland D.A.* Bowling Young: How Youth Voluntary Associations Influence Adult Political Participation / D.A.McFarland, R.J.Thomas // American Sociological Review. – 2006. – Vol. 71, № 3. – P. 401–425.
9. *Патнам Р.* Творення демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р.Патнам та ін. – К. : Основи, 2001. – 302 с.

УДК 316.482

*І.Бекешкіна,
кандидат філософських наук*

МАЙДАН: ХТО, ЧОМУ І НАВІЩО?

Стаття присвячена висвітленню явища Майдану–2013: соціально-демографічного складу учасників, причин виникнення, основних вимог. На основі проведених соціологічних досліджень показано, що Майдан був підтриманий у Західному та Центральному регіонах і переважно не сприйнятий у Східному та Південному регіонах. І тому після перемоги Майдану подолання можливості розколу України є одним з первинних соціальних завдань.

Статья посвящена феномену Майдана–2013: описаны социально-демографический состав участников, причины возникновения, основные требования. На основе проведенных социологических исследований показано, что Майдан был поддержан в Западном и Центральном регионах и в основном не воспринят в Восточном и Южном регионах. Поэтому после победы Майдана преодоление возможности раскола Украины является одной из первичных социальных задач.

The paper is devoted to revealing the phenomenon of Maidan–2013: socio-demographic structure of its participants, reasons of its appearance, and key demands of the protesters. The results of the public opinion polls have shown that the Maidan was supported in Western and Central regions of Ukraine, but was mostly opposed in Eastern and Southern regions. Thus, after the victory of the Maidan, prevention of possible disintegration of Ukraine arises as one of the most crucial social objectives.

Ключові слова: Майдан, мотивація Майдану, акції соціального протесту.

Ключевые слова: Майдан, мотивація Майдана, акции социального протеста.

Keywords: Maidan, Maidan motivation, social protest actions.

Уже вдруге за нетривалу історію як незалежної держави Україна опиняється на перших шпальтах світової преси, а події в країні цілодобово йдуть внизу безперервною стрічкою на телеекранах провідних міжнародних новинних телеканалів.

Отже, як і чому так сталося, що вже через 10 років після Помаранчевої революції на площі Незалежності з'явився Майдан-2. Але вже з іншим обличчям, бо ж не можна двічі увійти у одну річку.

Майдан-2013 застав усіх зненацька: і владу, і опозицію, і експертів, і громадян, і міжнародну спільноту. Щоправда, соціологи стабільно фіксували високий рівень протестних настроїв, переважно негативне ставлення до влади та усіх державних інститутів. А, за даними опитувань, проведених Фондом “Демократичні ініціативи” та Центром ім. Разумкова, у травні 2013 р., порівняно з жовтнем 2012 р., кількість людей, які готові виходити на вулиці, зросла на 5% і значно зменшилась кількість тих, хто точно не збирається протестувати, – з 51 до 36%. Проте коли навесні 2013 р. опозиція намагалася провести загальнонаціональні протестні акції “Вставай, Україно!”, вони не були масовими: акції пройшли у 13 містах і зазвичай збирали кілька тисяч учасників (максимальним був мітинг у Києві з 30 тисячами учасників).

Перший, студентський Євромайдан виник 21 листопада 2013 р. як реакція на несподіване для суспільства рішення Кабінету Міністрів про призупинення процесу підготовки до підписання Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом і на початку мав принципово цілеспрямований характер, з головною вимогою – підписати у Вільнюсі Угоду про асоціацію. Кривава розправа “Беркуту” над студентами у ніч на 30 листопада, яка транслювалася до того ж усіма центральними телеканалами, обурило громадян. У неділю, 1 грудня, мітинг протесту у Києві зібрав, за різними підрахунками, від півмільйона до мільйона учасників. Так розпочався інший Майдан – з політичними вимогами, категорично спрямований проти влади і готовий себе захищати. Майдан, який за час протистояння

змінював свої іпостасі, поступово перетворившись з Майдану-мітингу на Майдан-січ. Майдан-мітинг – це мирне велелюдне зібрання людей, які час від часу виходять на площу заявити про свій протест проти дій влади. Глухота влади до голосу громадян, небажання враховувати їхні вимоги призвели до затяжного конфлікту та облаштування на площі Незалежності та околиць вулицях, будинках Майдану-табору, де протестувальники облаштувалися на стаціонарне прожиття. Нарешті, ухвалення владою законів, що фактично вводили в Україні диктаторський режим, перевели протистояння у фазу збройного конфлікту, і Майдан став подобою військової Козацької Січі.

Соціологи вивчали феномен Майдану в усіх трьох іпостасях: Майдан-мітинг, Майдан-табір та Майдан-січ. Опитування Майдану-мітингу було проведене Фондом “Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва” у вихідні дні – 7 і 8 грудня 2013 р., у суботу й неділю, у той час, коли Майдан був велелюдно-мітинговим і ще не оточив себе барикадами, опитування Майдану-табору було здійснено 20 грудня, 2013 р., у будній день – п’ятницю, і це вже було стаціонарне, по суті, місто в місті, оточене барикадами, зі своєю структурою та порядком. А останнє опитування на Майдані відбулося у понеділок, 3 лютого 2014 р.¹ Майже

¹ Перше опитування Майдану (Майдан-мітинг) було проведено Фондом “Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва” та Київським міжнародним інститутом соціології у вихідні дні – 7 (субота) і 8 (неділя) грудня 2013 р. Усього було опитано 1037 респондентів (375 – 7 грудня і 662 – 8 грудня) за методикою, яка забезпечувала випадкову вибірку учасників Майдану. Друге опитування Майдану (Майдан-табір) було проведене Фондом “Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва” та Київським міжнародним інститутом соціології 20 грудня 2013 р. Усього було опитано 515 осіб за вибіркою, яка представляла усі стаціонарні точки Майдану. Третє опитування Майдану (Майдан-січ) було проведене 3 лютого 2014 р., у понеділок, Фондом “Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва” разом із Київським міжнародним інститутом соціології. Усього було опитано 502 особи, в усіх стаціонарних точках Майдану (намети, Будинок профспілок, будівля КМДА, Жовтневий палац, Український дім ін.) за вибіркою, яка забезпечувала пропорційне охоплення учасників Майдану.

два місяці, що минули між цими опитуваннями, істотно змінили Майдан. *Увесь цей час був наповнений жорстким протистоянням протестувальників та силових структур – побиття, репресії, зникнення людей, а після ухвалення сумнозвісних законів від 16 січня – справжні криваві бої на Грушевського і перші людські жертви. Майдан дуже змінився зовні – очерився барикадами, напружився у постійному очікуванні нападу, став більш закритим. І тепер Майдан-табір перетворився на Майдан-січ – за аналогією з Козацькою Січчю.*

Опитування, проведені на Майдані, виявляють внутрішню динаміку Майдану, а також дають змогу розвіювати ті міфи, які постійно створювалися щодо Майдану ворожими до нього силами (українською владою та підконтрольними їй ЗМІ, російськими ЗМІ).

Таблиця 1

Що спонукало Вас вийти на Майдан?

(респонденти обирали не більше трьох варіантів)

	Майдан-мітинг	Майдан-табір	Майдан-січ
Відмова Віктора Януковича від підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом	53,5	40	47,0
Жорстокі репресії влади проти учасників протестів	69,6	69	61,3
Заклики лідерів опозиції	5,4	6,7	2,8
Прагнення змінити владу в країні	39,1	38,9	45,6
Прагнення змінити життя в Україні	49,9	36,2	51,1
Солідарність зі своїми друзями, колегами, родичами, які теж на Майдані	6,2	4,1	3,7
Згортання демократії, загроза диктатури	18,9	13,7	17,5
На Майдані весело і цікаво	2,2	1,2	0,4
Бажання помститися владі за усе, що вона коїть у країні	5,2	9,6	9,8
Небезпека, що Україна вступатиме у Митний Союз і взагалі поверне до Росії	16,9	14,4	20,0
Гроші, які мені заплатили (чи обіцяли заплатити)	0,3	0,2	0,0
Інше (що саме?)	3,3	8,2	4,6
ВАЖКО СКАЗАТИ			

Для того, щоб зрозуміти сутність Майдану-2013, варто порівняти його з попередником, Майданом-2004. За зовнішньої схожості вони істотно різняться. Майдан-2004 був заздалегідь підготовлений і організований опозиційними політичними партіями, він повністю підпорядковувався політикам і мав на меті обрання президентом Віктора Ющенка. Майдан-2013 виник стихійно, безпосередньо як реакція громадян на жорстоке побиття студентів – цей мотив був головним і для опитаних на Майдані-митингу, і на стаціонарному Майдані-таборі та Майдані-січі. Значущими також були такі мотиви, як відмова Віктора Януковича від підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом, прагнення змінити владу в Україні та прагнення змінити життя в Україні. А от заклики лідерів опозиції на жодному етапі розвитку Майдану не мали істотного значення.

Більшість приїжджих, як засвідчили опитування, приїхали на Майдан самотужки, привезених “організовано” на Майдані-таборі було 24% (12% – партіями, а 12% – громадськими організаціями, на Майдані-січі “організованих” стало ще менше: 3% були привезені партіями і 14% – громадськими організаціями. Серед учасників і Майдану-табору, і Майдану-січі абсолютна більшість – 70% – не належали до жодної з партійних чи громадських організацій. Це означало, по-перше, що Майдан постав незалежно від партій, більше того, лідери опозиції були змушені рахуватися з настроями на Майдані. По-друге, Майдан не був чимось цілісним, він складався з різних функціональних фрагментів (самооборона Майдану, забезпечення їжею, збір коштів, прес-центр, медичне забезпечення, психологи, юристи тощо), але цілісної керівної структури Майдану не було.

Тому переговори лідерів опозиції з владою, які не базувалися на вимогах Майдану, наперед не мали ніяких шансів на успіх. Більше того, мірою ескалації силового протистояння у людей на Майдані міцніло переконання, що ніякі переговори з владою вести не потрібно (*табл. 2*).

Таблиця 2

Чи згодні Ви з пропозицією проведення круглого столу переговорів за участю влади, опозиції та громадських лідерів за посередництва міжнародних організацій?

	Майдан-мітинг	Майдан-табір	Майдан-січ
Так, такі переговори потрібні	51,3	45,3	27.4
Ніяких переговорів з владою вести не потрібно	41,5	46,6	63.1
ВАЖКО СКАЗАТИ	7,2	8,2	9.6

Нереальними були й основні вимоги Майдану. Якщо в період Майдану-табору учасники протестів на Майдані були згодні вдовольнитися відставкою уряду, то вже Майдан-січ вимагав відставки Віктора Януковича як мінімальної умови можливого припинення протестів. Тому переговори лідерів опозиції з Віктором Януковичем, що відбулися 21 грудня за участю міжнародних посередників, результатом яких були домовленості, що включали проведення дострокових президентських виборів аж у грудні 2014 р., ніяк не могли бути прийнятними для людей на Майдані й заздалегідь були приречені на провал. Тим більше що на етапі Майдану-січі вже 83% опитаних відповідали, що підуть з Майдану лише за умови виконання усіх вимог, висунутих Майданом. А влада погоджувалася (та й то частково) виконати лише одну умову – звільнення заарештованих учасників Майдану, припинення репресій.

Наскільки серйозними були такі рішучі дії майданівців? Слід сказати, що мірою ескалації конфлікту і його переходу в силове протистояння Майдан істотно радикалізувався. І на етапі Майдану-січі вже майже половина його учасників були готові брати участь у створенні незалежних від влади збройних формувань (табл. 3). Зазначимо, що майже стільки ж – 55% – були готові брати участь у такій наймасовішій формі впливу на політику в країні, як вибори. Санкціоновані мітинги та демонстрації теж вважали придатними для себе методами протесту 56%, і ненабагато менше – 45,5% віддавали перевагу несанкціо-

Розділ 2

нованим мітингам і демонстраціям. Значна частина учасників Майдану була готова підтримати бойкот, відмову виконувати рішення адміністрації, органів влади (40%), брати участь у страйках (47%), пікетувати державні установи (56%) і захоплювати будівлі (41%). Власне, це саме майданівці й робили реально. Така підвищена готовність до участі у силових акціях протесту, аж до збройних істотно відрізняється від громадської думки населення загалом, про що свідчать дані *таблиці 3*. Очевидно, що на Майдані сконцентрувалася найбільш активна і рішуча частина українсь-

Таблиця 3

В яких акціях соціального протесту Ви особисто були б готові взяти участь? (Зазначте всі прийнятні відповіді, %)

	Майдан-мітинг	Майдан-табір	Майдан-січ	Україна загалом
Участь у виборчій кампанії	51,4	37,8	54,9	30,3
Збір підписів під колективними відозвами (вимогами, закликами)	37,2	30	42,4	18,2
Санкціоновані мітинги і демонстрації	70,7	51,8	56,3	16,9
Загроза страйком	28,6	27	39,3	3,0
Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	35,8	30,9	40,2	3,4
Несанкціоновані мітинги і демонстрації	27,8	27,8	45,5	4,4
Участь у страйках	42,7	31,8	46,6	4,4
Голодування протесту	10,6	11,4	14,0	0,4
Пікетування державних установ, блокування їхньої роботи	35,4	38,5	56,0	4,3
Захоплення будівель	13,8	19,5	41,0	1,0
Створення незалежних від владних структур збройних формувань	15	21,3	50,4	0,9
Інше (що саме?)	2,5	6	1,6	1,2
Я не готовий брати участі у жодних акціях масового протесту	2	2,1	3,4	52,4
ВАЖКО СКАЗАТИ	5	2,7	3,1	7,3

кого суспільства, готова стояти до кінця. Так, на запитання опитування, скільки часу респондент готовий ще стояти на Майдані, абсолютна більшість (86%) на Майдані-січі відповіли: “Стільки, скільки буде треба”.

Така жорсткість (ніяких перемовин, поки Янукович президент) розходилася з громадською думкою населення, де близько 70% вважали, що треба сідати за стіл переговорів, причому ця позиція була з тих небагатьох, які об’єднували і тих, хто підтримав Майдан, і тих, хто не підтримав.

Соціально-демографічна структура учасників Майдану теж відрізнялася від структури населення країни загалом. На початку Майдану, Майдану-мітингу представництво жінок лише незначно було меншим, ніж чоловіків (56%). Мірою “воєнізації” Майдану чоловіки стали переважати абсолютно: 85% на Майдані-таборі і 88% на Майдані-січі. Деяко знижувався і освітній рівень, хоча навіть на Майдані-січі він був вищий, ніж по Україні загалом: 43% людей з вищою освітою, 43% – з середньою загальною та середньою спеціальною освітою, 9,5% – з незакінченою вищою і 4% – з неповною середньою. За родом занять найбільше були представлені спеціалісти з вищою освітою, підприємці, робітники, пенсіонери, студенти. Безробітних найбільше було на останніх етапах Майдану – 15%. На стаціонарному Майдані явно переважали приїжджі (88%), кияни становили 12%. Це і зрозуміло: кияни мали змогу жити в своїх домівках, а не на Майдані. Серед приїжджих переважали жителі Західної України (55%), але це лише половина, решта – з Центральної України (24%) та зі Сходу й Півдня (21%). Село на Майдані-січі представлено 20% його мешканців. За мовною ознакою переважали україномовні, на Майдані-січі – 59%, але були представлені й російськомовні (16%) та ті, хто звик спілкуватися обома мовами (24%). Отже, поширюваний у той час ЗМІ образ “типового” майданівця як “безробітного западенця” не мав нічого спільного з реальністю. Проте, з іншого боку, як бачимо, людський склад Майдану, справді,

був зміщений у бік Західної україномовної України. І якщо говорити про масові акції, що проходили на підтримку Майдану (14% населення), в них теж брали участь переважно громадяни з Західної та Центральної України – відповідно, 52% і 36%. Менше були представлені Південна та Південно-Східна Україна (7%) і ще менше – регіон Донбасу й Криму (4%).

Отже, Майдан став, як засвідчили дані соціологічних досліджень², ще одним чинником поділу і навіть поляризації України (табл. 4). Як бачимо, загалом в Україні підтримали протести Майдану 50% населення, не підтримали – 43%, але підтримка чи не підтримка чітко ділиться за регіональною ознакою. Так само поділилося й ставлення до вимог учасників протестів на Євромайданах: їх підтримали 43% (і це жителі Заходу та Центру), не підтримали – 36% (і це жителі Півдня та Сходу). І у ставленні до більшості конкретних вимог Майдану громадська думка ділиться регіонально, з багатьох питань практично навпіл: розпуск Верховної Ради і призначення дострокових

Таблиця 4

Як Ви ставитеся до Євромайдану – акцій протесту, що відбуваються у Києві на Майдані Незалежності, та до аналогічних акцій в інших містах України у листопаді-грудні 2013 р.?

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна загалом
Повністю солідарний з цими протестами	69,5	39,1	9,7	13,9	32,2
Переважно підтримую	20,7	23,8	10,3	16,0	18,1
Переважно не підтримую	5,0	16,2	24,1	21,5	16,8
Категорично проти	2,0	12,3	47,2	43,6	25,7
Важко сказати	2,8	9,6	8,7	5,0	7,1

² Дослідження проведене Фондом “Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва” та соціологічною службою Центру Разумкова з 20 по 24 грудня 2013 р. Опитано 2010 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України. Теоретична похибка вибірки – 2,3%.

виборів підтримують 43%, не підтримують – 43%, відставку Віктора Януковича і проведення дострокових президентських виборів підтримують 43%, не підтримують – 46%, реформування підрозділів “Беркуту” підтримують 40%, не підтримують теж 40%, підписання Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом підтримують 48%, не підтримують 43%, відставка уряду Миколи Азарова – відповідно, 48% і 41%, звільнення Юлії Тимошенко – 42% і 45%, зміна Конституції, повернення до конституційної реформи 2004 р., яка обмежувала владу президента – 40% і 35%.

І після фактичної перемоги Майдану, коли майже усі вимоги, що висувалися Майданом, були виконані й влада змінилася, майже половина України не сприйняла цю перемогу як власну. І поряд з проблемою окупації Росією Криму та ймовірної експансії російських військ у східні та південні області не менш серйозною є ймовірність розколу України. І не так важливо, чи станеться цей розкол формально-юридично, чи це буде просто апатично-мовчазне відсторонення громадян цих регіонів від того, що відбувається в Україні. Власне, вимоги федералізації і є поміркованим варіантом реального розпаду України на частини, які мають мало спільних інтересів.

Тому наразі потрібна дуже виважена політика влади та дій учасників Майдану, аби їхня перемога не сприймалася на Сході і на Півдні як поразка. Для цього слід передусім не ухвалювати рішень у тих сферах, де наявна сильна регіональна диференціація, насамперед мовна, культурна та історична, і зосередитися на тих проблемах, які спільні для Сходу та Заходу, а такими є насамперед проблеми соціальні.

ЕМОЦІЙНА СКЛАДОВА СУСПІЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ (НА ПРИКЛАДІ СТАНОВЛЕННЯ МАЙДАНУ)

Стаття присвячена аналізу ролі емоційної складової в процесах соціальних змін. На основі аналізу результатів якісного дослідження розкривається перетворення емоційної енергії в соціальні дії, які стають рушійною силою соціальних змін. Вплив емоційної складової розкривається на прикладі становлення специфічного соціального утворення – Майдану, проаналізовано емоційну природу його перетворення з суб'єкта соціального переживання на суб'єкт соціальної дії.

Статья посвящена анализу роли эмоциональной составляющей в процессах социальных изменений. На основе анализа результатов качественного исследования раскрывается преобразование эмоциональной энергии в социальные действия, которые становятся движущей силой социальных изменений. Влияние эмоциональной составляющей раскрывается на примере становления специфического социального образования – Майдана, проанализирована эмоциональная природа его превращения из субъекта социального переживания в субъект социального действия.

The paper analyzes the role of emotional component in the processes of social changes. Based on the results of a qualitative study, the author reveals the process of transformation of emotional energy into social actions, which become a driving force of social changes. The effect of emotional component is revealed as exemplified by formation of such a specific social organization as Maidan; the emotional nature of its transformation from the subject of social feelings into the subject of social action.

Ключові слова: соціальні настрої, соціальна ситуація, соціальні зміни, масові емоційні стани.

Ключевые слова: социальные настроения, социальная ситуация, социальные изменения, массовые эмоциональные состояния.

Keywords: social mood, social situation, social change, mass emotional states.

Значною мірою процеси дослідження суспільства визначаються тими змінами, які характеризують сам суспільний розвиток. Здавалося б, проблема масових рухів (у тому числі їх емоційної складової) має радше цікавити істориків соціології. Вона потрапляє до сфери наукових інтересів у середині ХІХ ст. насамперед під впливом Великої французької революції, коли на зміну ідеям епохи Просвітництва, які акцентували увагу на ролі індивідуального суб'єкта, приходять уявлення про суб'єкт колективний (народ, маси), виникає концепт “колективного індивіда”, а з ним і контівський концепт суспільства як “Великої Істоти”, або спенсерів “політичний агрегат”, одиницями якого є люди.

Саме тоді масоподібні соціальні явища починають розглядатися як важливий чинник суспільного розвитку, вплив масових дій на хід історії стає чи не центральною проблемою історичних і соціальних досліджень. Відповідно актуалізується і увага до психологічної складової цих процесів. Історія людства розглядається як “історія людського духу” (В.Вундт), виникають концепти “народного духу”, “ментальності”, “колективних уявлень”. Теоретично усі вони тяжіють до ідей О.Конта, про те, що різним типам суспільства відповідають різні форми мислення, і порівняльне вивчення різних типів суспільств невіддільно від порівняльного вивчення колективних уявлень, які панують у цих суспільствах. Виникає концепт колективної свідомості, яка скеровує дії колективного суб'єкта, але не усвідомлюється ним самим. Водночас як елемент цього складного утворення починають розглядатися емоції та соціально-психологічні стани.

Для теоретиків ХІХ – початку ХХ ст. (Г.Лебон, Е.Дюркгейм, В.Парето, Ф.Тьоніс, Г.Зіммель, Ч.Кулі та ін.) емоції та почуття мають власну пояснювальну цінність і розглядаються як важливий чинник соціальних відносин. Проте М.Вебер, акцентувавши ідею раціоналізації, започатковує перегляд ролі емоційного чинника в соціальних процесах, а Т.Парсонс, акцентувавши “афективну нейтральність” сучасного соціального розвитку, фактично протиставляє

іраціональність емоцій раціональності інструментальних дій. І хоча дослідження емоційної складової соціальних взаємодій не припинилося, проблематика ця мігрує в соціології до мікросоціального рівня (Дж.Хоманс, І.Гофман та ін.).

Початок 80-х років ХХ ст. ознаменований відродженням інтересу до емоційної складової життя в усіх гуманітарних науках. Актуалізується інтерес до цього напрямку досліджень у психології, культурології, антропології, філософії і, безумовно, у соціології. У 1984 р. створюється міжнародна асоціація по вивченню емоцій, головною метою якої якраз і стає організація міждисциплінарного підходу до дослідження емоцій. У соціології розвиваються нові концепції емоційності та раціональності в межах спочатку мікро-, а потім і макросоціологічних підходів. Серед першого напрямку можна назвати такі головні роботи, як “Соціально-інтеракціоністська теорія емоцій Т.Кемпера, “Кероване серце” А.Хохшильда, “Про розуміння емоцій” Н.Дензіна. Серед макропідходів слід виділити працю Дж.Барбалета “Емоція, соціальна теорія та соціальна структура: макросоціологічний підхід”. Досить важливими для соціологічних розвідок є і напрацювання в суміжних сферах. Насамперед слід згадати теорію Н.Фриджі, найбільш повно викладену в його відомій праці “Емоції”. За Фриджі, один із законів виникнення емоцій пояснює їх появу не стільки реакцією на сприятливі чи несприятливі умови, скільки з актуальними чи очікуваними змінами умов. Тобто чим більше змін, тим сильніші емоції.

І тут ми повертаємося до початку наших міркувань, пов’язаних із незатребуваністю сучасною соціологією проблематики масоподібних соціальних явищ взагалі і масових емоційних переживань зокрема. Хоча, здавалося б, для соціології соціальних змін теза про емоційну природу реакції на очікувані зміни умов мала б стати однією з ключових у формуванні нових пояснювальних підходів. Проте поки що суспільствознавці майже не звертають уваги на емоційну складову суспільних перетворень. Наприклад, аналіз змісту політологічних журналів Великої

Британії та США, в яких категорії “настрої”, “емоції”, “емоційна/психологічна/соціальна атмосфера/клімат” згадувалися разом зі словами “суспільство”, “нація” або “країна”, виявив, що частка таких статей протягом усього ХХ ст. коливається у межах 1–3%. Водночас на кожну статтю із згадуванням настроїв чи емоцій припадало близько 20 статей, в яких використовувалися виключно інституціональний або раціональний підходи [1].

У процесі нашого дослідження спробуємо не лише показати, як саме очікування змін спричиняє емоційний вибух мас, а й розглянемо перетворення емоційної енергії в соціальні дії, які і стають рушійною силою соціальних змін. Для цього насамперед визначимося із взаємовідносинами між поняттями “соціальні настрої”, “соціальна ситуація” та “соціальні зміни”.

У сучасному соціологічному контексті поняття “соціальний настрій” застосовується досить широко, але часто втрачає свій первинний зміст, і хоча заявляється спочатку як стан емоційного переживання, в процесі дослідження часто поступово і непомітно підміняється поняттям соціальне самопочуття [2]. Для розведення цих станів доцільно застосувати поняття *соціальна ситуація*. Ми поділяємо думку Дж.Барбалета, який висловив припущення, що оскільки емоція існує не просто як “внутрішній стан індивідуальних осіб”, а “у взаєминах між індивідами та між індивідами та їх соціальними ситуаціями”, ситуацію, в якій вона переживається, “можна концептуалізувати як аспект самої емоції” [3, с. 67, 80].

Концептуально важливим для нашого дослідження є також визначення того, хто може розглядатися як *суб’єкт соціального настрою*. До суб’єктів соціального настрою можна віднести досить широке коло учасників соціально-історичного процесу, починаючи з особистості й закінчуючи такими соціальними і політичними інститутами, як партії, держава, суспільство. Суб’єктами соціального настрою можуть бути і суспільні інститути, і виробничі організації, і всілякі соціальні групи і об’єднання, включаючи і тимчасові, епізодичні, ситуативні угруповання. Кожен

із цих суб'єктів, виражаючи свою активність, характеризується особливостями, що втілюються в індивідуальному, груповому і масовому соціальному настрої.

Нарешті, останнім важливим теоретичним моментом є з'ясування впливу емоційної складової на поведінку. На нашу думку, класична соціологічна інтрига, згідно з якою існує незбагнений розрив між тим, що люди говорять, і тим, що вони потім роблять, який свого часу був позначений Лап'єром за допомогою формули “атитюди проти дій”, можна спробувати розплутати за допомогою визначення ролі емоційної складової в процесі суспільних перетворень.

Отже, емоційна складова в сучасних українських трансформаціях буде розглянута нами в ситуації відмови від підписання угоди з ЄС. Суб'єктом соціального настрою виступатиме Майдан, а перетворення атитюдів у вчинки під впливом емоційного чинника розглянемо на прикладі становлення Майдану як суб'єкта дії. Як основний емпіричний матеріал використано стенограми 6 фокус груп та 4 глибинних інтерв'ю, проведених на Майдані 9–12 грудня 2013 р. Для того, щоб окреслити ситуацію, переживання якої породило потужний емоційний сплеск, ми звернулися до ЗМІ, які кожного дня відбивають картину подій у новинах. Загальний фон суспільних настроїв можна певним чином відтворити, спираючись на анонси топ-новин дня. Як досліджуваний матеріал використано анонси новин однієї з провідних медіагруп країни “1+1”¹.

Отже, анонси ТСН о 19.30. Почнемо з 20 листопада 2013 р., дня напередодні оголошення рішення про відмову від підписання асоціації з ЄС. Судячи з анонсу, в країні взагалі нічого не відбувається. Головна новина – “збірну України з футболу зустрів лише один уболівальник”, далі “штраф за їзду в нетверезому стані сягатиме 8 тисяч гривень” і “відео хабарництва викликало скандал у Харкові”. І на цьому затишному тлі 21 листопада 2013 р. вибухає топ-новина – “Україна не підписала угоду про асоціацію”

¹Анонси представлено на сайті <http://tsn.ua/vypusky/tsn>

й одразу фіксується емоційний вибух – “рішення уряду шокувало Європу і українців”. Далі йдуть не менш шокуючі пояснення: “МВФ вимагає майже вдвічі підвищити тарифи за газ і опалення” і вказівка на те, куди тепер зміщується центр подій – “борці за євроінтеграцію попрямували до Вільнюса”. 22 листопада 2013 р. – головне в країні – погода: “не менше тижня Україну накриватиме дощами і мокрим снігом”, асоціація хвилює переважно львів’ян: “у Львові вимагають відставки уряду і підписання угоди про асоціацію з Європою”, і нарешті перша згадка про Майдан – “кількість прихильників євроінтеграції нестримно зростає на Майдані”. 23 листопада 2013 р. відчувається поступове зменшення інтересу до теми. У порядку анонсування Голодомор – “Україна вшанувала пам’ять жертв Голодомору”, доля відомого боксера – “олімпійський чемпіон Усик з родиною потрапив у ДТП в Сімферополі”, ну і як новина третього ешелону – “на головній площі столиці не вщухає акція на підтримку євроінтеграції”.

Але в неділю 24 листопада 2013 р. стає зрозуміло, що не лише не вщухає, а навпаки, сильнішає: “Акції на підтримку підписання угоди про асоціацію з Євросоюзом по всій країні і за кордоном, нова можлива дата підписання угоди, наслідки економічного тиску з боку Росії та інше”. Стає очевидно, що напруження зростає і 25 листопада 2013 р. майже очікувана топ-новина – “Звернення Президента до українського народу”, а далі знову-таки “ситуація на площі й Євромайдані столиці та в обласних центрах” і перший дзвіночок посилення протистояння – “підвищення сили з боку правоохоронців”. Звернення не заспокоїло і 26 листопада 2013 р.: “Студенти замість пар пішли на акції на підтримку євроінтеграції”, знову підсилюємо тиск – “способи боротьби з мітингами і протестуючими” і знову гарант пояснює – “нове інтерв’ю Януковича”. Наступного дня, 27 листопада 2013 р., повторення поясненого всім, хто не зрозумів з першого разу – “Янукович пояснив, коли Україна повернеться до підписання асоціації”, уточнення силового варіанта – “за побиття беркутівців свободівцям загрожує 7 років в’язниці”, і знову-таки це когось хви-

лює тільки в певних місцях – “у Львові школярі та матері з немовлятами приєдналися до акції на підтримку євроінтеграції”.

Нарешті, 28 листопада 2013 р. ніби б фінальна крапка – “перші заяви у Вільнюсі”, хтось ще хвилюється – “події на Євромайдані”, але далі в анонсі “жахливе ДТП на Буковині”, “нові штамки грипу”, “ексклюзивне інтерв’ю від Леха Валенси”. Медіа потроху входять у нормальну колію новин. Наступного дня, 29 листопада 2013 р. Євромайдан все ще в тренді – “новий огляд подій і настрої на Євромайданах”, але далі все своєю чергою: “вбивство інкасаторів заради 300 тисяч гривень”, “вилучення мічених грошей Нацбанком без відшкодування”, “вирок міліціонерам у Брадіївській справі”. Очевидно, що напруженість спадає, новини повертаються до звичного формату. І як очікуваний фінал 30 листопада 2013 р. те, що вже сходило нанівець, влада захотіла закінчити ефектно. Головна новина – “керівник столичної міліції наказав зачистити площу і зараз не рекомендує людям спускатися на Майдан” і далі ще не зовсім зрозуміла реакція, з одного боку, “міжнародне співтовариство гостро відреагувало на нічні події в Києві”, з другого – “налякані люди ховаються в Михайлівському соборі”. Очевидно, що емоційна складова є суттєвою складовою подій, причому добре прочитуються два головні почуття – обурення і страх. І незрозуміло, що саме стане ключовим. Нарешті, 1 грудня 2013 р. стає зрозуміло, що страх поступився гніву. Виходить у ефір спецвипуск ТСН про Євромайдан: “Розвиток бурхливих подій на Банковій”, “Звільнення Майдану Незалежності від міліції”, “Приєднання керівників Польщі до мітингувальників і інше”. Відтоді Майдан надовго стає головною ареною подій в країні і центром продукування та формування суспільних настроїв.

Навіть короткий опис динаміки подій дає можливість виокремити два періоди протестної активності, пікові сплески якої зафіксовані 24 листопада та 1 грудня. Фокус-групові дискусії дали можливість виокремити ключові емоційні підвалини виходу на Майдан, що нерозривно

пов'язані зі змінами переживань, які фіксувалися мірою розвитку ситуації протистояння. Отже, головні обґрунтування виходу, які спиралися на емоційні переживання та оцінки, можна підсумувати так.

У найширшому сенсі йдеться про загальне незадоволення владою в цілому. Як зазначив один із респондентів, нас вивів уряд, *“не в смысле вывел на улицу, а в смысле вывел из себя”*². При цьому обґрунтування незадоволеності могло бути зовсім різним, але спільним залишалось відчуття незгоди з існуючим станом речей. В обговоренні звучала відома теза *“верхи не могут, низи не хотят”*. Не обов'язково це незадоволення рефлексувалося в конкретних вимогах, але ця характеристика давала можливість охопити всіх, хто перебував на Майдані. *“Те, кто стоят – не хотят. Может, не четко сформулировали, но не хотят жить, как жили”*.

При цьому міра незадоволеності виявилася настільки високою, що була зруйнована межа опанування внутрішніх емоційних станів, знівельована стримуюча дія терпіння, на яку так довго покладалися, як на характерну рису українців, що підтримує суспільний порядок. Метафори *“вибуху”* та *“переповненої чаші”* виявилися типовими і відтворюваними у всіх фокус-групах. На думку респондентів, вихід якраз і виявився таким масовим через те, що була зруйнована якась умовна межа терпіння. Ситуація вже не сприймалася дискретно. Відбулося її поєднання з попереднім досвідом і стався вибух, про який образно говорили респонденти: *“Это даже не власть, а к бочке пороха поднесли спичку. Всплеск эмоций, которые накапливались. Кто-то продавил и все потекло наружу”*; *“Недовольство накапливалось. Давай потихоньку капать в этот стакан. Когда-то он перельется”*; *“Есть последняя капля, которая переполняет чашу терпения. Вот это была она”*.

Найбільш типовим переживанням виявилось обурення, що виникло внаслідок руйнування очікувань. Для когось

² Під час обговорення учасники фокус-груп спілкувалися як українською, так і російською мовами. Цитати подано мовою оригіналу.

ці очікування мали скоріше характер загальних сподівань: *“Действительно, подписали бы – какой-то шанс, что выльется в лучшую жизнь”*. Інші переживали ситуацію як значуще особистісно. Наприклад, один із респондентів, коментуючи рішення уряду, зауважив, *що воно “обрізає мені можливість вчитися, і набувати професійних знань. Це мене обурило, ми вийшли тоді на Львівський Майдан”*. Відповідно на емоційному рівні відмова від підписання угоди про асоціацію сприймалася як дія, що зачепила особистісну гідність. Характерно, що це відчуття фіксувалося у фокус-групах респондентів старшого віку, як ключове щодо оцінок переживань молоді: *“Покоління зараз 20-річних... просто відчують, що їхню гідність потоптали. Їм говорили одне, а потім роблять інше”*.

Крім самого факту відмови, обурення викликала і форма, в якій це було зроблено. Зокрема, раптовість, що спричинили гостре переживання обманутих сподівань: *“Одной ногой там, сказали, что будут там, и обманули. Обманули потому, что не считают за людей”*. Слід відзначити й те, що рішення про відмову від підписання асоціації, попри намагання влади обґрунтувати його доцільність, сприймалося тими, хто вийшов на Майдан, як волюнтаристське, що підсилювало відчуття попраної гідності: *“Янукович: “Я – батько нації, і знаю, що робити, а ви дурненькі”*.

Отже, перша хвиля активності, пов'язана з відмовою від підписання асоціації, яка набула максимального вияву у виході на Майдан 24 листопада, хоча й містила протестний потенціал, була насамперед виявом прагнення захистити власну гідність, власні очікування щодо покращення у майбутньому. Це визначало і атмосферу Майдану, яка відчувалася почасти навіть як святкова. Як зазначив один із респондентів у групі молоді, *“до “Беркута” это было более такое настроение, классно повисеть”*. Фактично в емоційному сенсі йшлося про втрату певного ідеального орієнтиру, але обставини втрати виступили сильним фрустратором, оскільки шлях до досягнення мети був блокований досить неочікувано і фактично не давав можливості коригувати ситуацію.

І тут можна зробити перші важливі висновки щодо формування Майдану як певного носія і виразника саме цього спектра переживань. Хоча в цей період Майдан ще не став суб'єктом соціальної дії, а був насамперед суб'єктом соціальних настроїв, його становлення досить яскраво репрезентує важливість емоційної складової, яка виявилася при переході до реальних дій не менш значущою, ніж складова раціональна. Часто саме цей імпульс фіксувався учасниками подій як визначальний. Респонденти, які приїхали на Майдан з інших міст, прямо зазначали, що в них було *“все на емоціях”*. І хоча приїзд на Майдан тих, хто вирішив там стояти, був, безумовно, раціональним вчинком, у термінах веберівської типології можна констатувати, що йшлося переважно про ціннісно-раціональні дії. Як сказав один з респондентів, *“мы сделали (это) эмоционально, без ума”*.

Характеризуючи цей період загалом, слід зазначити, що він переважно не оцінювався учасниками обговорення в раціональних координатах, більшість погоджувалася з думкою про те, що *“для народа в целом не стоял ребром вопрос ЕС. Как жизнь или смерть. Вообще, очень мало людей понимают, что такое ЕС, куда, зачем и откуда”*. Проте обговорення показало, що на цьому Майдані з самого початку були і ті, хто заявляв, що *“у меня стоял вопрос ЕС, как жизнь и смерть”*. Частина людей вийшла на Майдан з відчуттям усвідомленого, але при цьому і емоційно забарвленого неприйняття сучасних реалій життя як таких. Причому йшлося про неприйняття порядку, який ґрунтується на можливості маніпулювати законом. Доволі чітко цю позицію висловлено у такому твердженні: *“Мы вышли на Майдан в первую очередь с чувством ярости. Жесткой и неприкрытой... Когда ты едешь в Европу и за границу, смотришь как там люди живут и спокойно ходят по улицам – у них есть порядок, есть закон и все это исполняют. А у нас ты постоянно натыкаешься на эту ситуацию: “Класс, можно не сделать, супер”. И это вызывает ярость”*.

Вихід, мотивований подібним чином, попри всю емоційну насиченість, мав цілераціональну природу, але на той

момент був зорієнтований скоріше на демонстрацію власного неприйняття ситуації, ніж на руйнування існуючого порядку як такого. Водночас носії цієї позиції якраз демонстрували особистісну суб'єктність. Їх присутність на Майдані була актом власного волевиявлення і власного вибору. У термінах Шюца маємо на Майдані класичну пару мотивів. Частина людей пішли не “тому, що” вийшли інші, а “для того”, щоб вони вийшли. Як зазначив один з учасників обговорень, *“я зрозумів, що маю вийти зараз. Якщо вийду я, то вийдуть інші люди. Я пішов, і став ходити на всі ці мітинги... Бачу – люди приєднуються, і став ходити більше”*.

Ця внутрішньо мотивована на дію частина Майдану одразу привносила в його становлення елемент особистісної відповідальності і сприяла його оформленню як самостійного суб'єкта дії. І вона стала осередком, навколо якого і відбувалося групоутворення. Оскільки *“пока никто не выходит, и ничего не происходит, все возмущаются, не знают, что делать, и непонятно, как на это все влиять”*, але коли демонстрація неприйняття набуває наочності й відтворюваності, це стає в тому числі й викликом власній ідентичності. І тоді як реакція виникає відчуття, що *“важно было все это поддержать и довести до конца. И присутствовать. Потому что если ты не присутствуешь, то... несешь ответственность. Если бы все это сошло на нет, то я бы считала себя в том числе виновной в этом”*.

Отже, перший етап перетворення емоційної енергії на соціальні дії, які і стають рушійною силою соціальних змін, може бути охарактеризований як громадянський протест проти того, що в ході обговорення отримало влучну характеристику *“морального насильства”*. Були знівельовані масові очікування щодо соціальних змін на краще. Це сколихнуло потужний емоційний сплеск, ґрунтований на бажанні захистити власну гідність і відчутті обурення.

Радикалізація ситуації була пов'язана з тим, що *“насильство моральне”* заступило *“насильство грубе, фізичне”*. Боротьба за доволі примарні ідеали *“перспективи європейського щастя”* перейшла в суворе відчуття того,

що *“треба захищати своє життя”*. І знову раціональна складова суттєво поступилася емоційній. Добре описала цей процес одна з респонденток: *“Я умом розуміла, що... це такі діти, що пойдуть, і всіх поб'ють без зайвих укусів совісті. Але я розуміла це на певному рівні. Після цих подій я зрозуміла це на емоційному рівні. Одні діти, коли ти знаєш, але не бачиш цього. Другі – коли ти бачиш, і розумієш і відчуваєш це кожним клітком свого тіла”*.

На тлі цього загостреного емоційного сприйняття ситуації, яке переважно характеризувалося на усіх фокус-групах як *“шок”*, негативні переживання обурення, не втрачаючи зв'язку з бажанням захистити власну гідність, набувають суттєво іншої модальності. Актуалізується відчуття неадекватності взаємодії влади і громадян і легітимності активного спротиву: *“Коли був розгон 1 числа... у мене (спала) біла пелена на очах. Доколе? Скільки можна це витримувати? Карнак взагалі не порівняємо з винною!”* І як результат виникає новий лейтмотив, який і визначив остаточне становлення Майдану не тільки як суб'єкта переживань, а й як суб'єкта дії. Це вимога відповідальності влади, боротьби з її безкарністю, яка не просто усвідомлювалася, а саме переживалася людьми. *“Ця безкарність просто захлестнула. І вона мене зачепила. Це небезпечне почуття. Я розумію, що з цим потрібно щось робити. Щоб люди розуміли, що будуть відповідати за свої дії... щоб влада була такою, відповідальною за свої дії”*. Як наслідок, те, що було спочатку скоріше маніфестацією громадянської позиції, внутрішньо перетворюється на протистояння. І знову-таки, у потенції, цей новий Майдан вже мав зерна майбутньої радикалізації, оскільки його системотвірним елементом була вимога відповідальності. Доволі тривалий час протистояння утримувалося у мирних рамках – вичікування влади й очікування Майдану. Як і прогнозували учасники фокус-груп на початку грудня, *“теоретично, так можна довго. Власть буде посміятися, Майдан буде розгрупировуватися. Але вибух адміністрації”*.

президента никто не пойдёт". Проте оскільки очікування, пов'язані з майбутніми змінами, продовжували залишатися нереалізованими, емоційна напруженість не тільки не зменшувалася, а й наростала. І коли на ще зовсім мирному грудневому Майдані один з учасників фокус-групи сказав, що, на його думку, це *"может вылиться в гражданскую войну"*, він зробив доволі обґрунтоване передбачення подальшого розвитку подій, здійснення якого було, безумовно, не обов'язковим, оскільки потенційно існували інші варіанти розвитку соціальної ситуації, але стало, на жаль, фактично єдиним можливим способом перетворення емоційної енергії Майдану в соціальні дії, спрямовані на руйнування існуючого соціального порядку.

Таким чином, можна констатувати, що повну картину соціальних змін, які наразі переживає українське суспільство, неможливо представити без урахування емоційної складової, яка є важливим елементом становлення специфічного соціального утворення – Майдану. Народжений у процесі вияву масових переживань під впливом емоційного чинника, він поступово з суб'єкта соціального настрою перетворюється на суб'єкт соціальної дії. І хоча емоційна складова дії є значно мінливішою порівняно із складовою раціональною, не можна недооцінювати силу емоційної напруженості, яка в будь-який момент може спричинити вибух активності, що стає короткотривалим, але, можливо, доленосним чинником суспільних трансформацій.

Література

1. Урнов М.Ю. Эмоциональная атмосфера общества как объект политологического исследования / М.Ю.Урнов // *Общественные науки и современность* – 2007. – №2. – С.127–140.
2. Тощенко Ж. Социальное настроение / Жан Тощенко, Сергей Харченко. – М. : ACADEMIA, 1996.
3. Barbalet J.M. Emotion, Social Theory and Social Structure: A Macrosociological Approach / J. M. Barbalet. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999.

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І СУЧАСНІ СОЦІОМЕДІЙНІ ПРАКТИКИ

Система мас-медіа в суспільстві, що набуває ознак громадянського, структурно сполучається з різними системами суспільства – залежно від відповідної програмної сфери. Якщо освіта і наука створюють структурну пару, то з необхідністю створюють структурну пару також мас-медіа та економіка. Проблема інформаційного вибору виступає «квазіпроблемою», тому не зумовлюється лише політичними обставинами та інтересами людей, адже повністю однотипне та однозначне тлумачення (інтерпретування), а також повне співпадіння між конкретною ситуацією та інформацією про неї є так само неможливим, як між перцептивно охопленою та репрезентованою у свідомості особистості реальністю.

Система масс-медиа в обществе, которое приобретает признаки гражданского, структурно сочетается с различными системами общества – в зависимости от соответствующей программной сферы. Если образование и наука образуют структурную пару, то с необходимостью образуют структурную пару также СМИ и экономика. Проблема информационного выбора выступает «квазіпроблемою», поэтому она не обусловлена только политическими обстоятельствами и интересами людей, поскольку полностью однотипное и однозначное толкование (интерпретация), а также полное совпадение между конкретной ситуацией и информацией о ней так же невозможны, как и между перцептивно охваченной и представляемой в сознании личности реальностью.

The mass media system in the society, which acquires the features of civil society, is structurally connected with various systems of the society depending on the corresponding program

sphere. If education and science make a structural pair, mass media and economy also necessarily make a structural pair. A problem of informational choice appears as a quasi-problem, then it is not conditioned by only political circumstances and interests of people, since completely uniform and unambiguous interpretation, as well as complete coincidence between concrete situation and information about the latter is impossible as well as between the perceptively caught reality and that represented in an individual's consciousness.

Ключові слова: *суспільство, мас-медіа, соціальна відповідальність, інформація, гуманізація.*

Ключевые слова: *общество, масс-медиа, социальная ответственность, информация, гуманизация.*

Keywords: *society, mass-media, social responsibility, information, humanization.*

Інтерес суспільства до свого власного існування та продукування дій, структур та умов формування спільнот завжди вважався тим джерелом, яке постійно підживлювало активні соціологічні наукові розвідки. Але останнім часом ситуація суттєво змінюється. Відбувається так звана рейтингізація соціології політики (відповідні дослідження стають актуальними переважно під час передвиборних кампаній), зменшився інтерес “умовного замовника” і до результатів досліджень у галузі соціології масових комунікацій (дані яких використовуються здебільшого для пошуку індикативних точок для розміщення реклами). Залишаються мало затребуваними дослідження у сфері глобалізації та модернізації суспільства, процесів нерівності та ставлення населення до соціоекономічних проблем кризового суспільства. Суттєво змінюється й саме ставлення до конструкту “громадська думка”. У відомому (аксіоматичному для декількох поколінь соціологів) висловлюванні Е.Ноель-Нойман, що “громадська думка ґрунтується на неусвідомленому прагненні людей, які живуть гуртом, дійти спільного висновку, згоди, потрібної для того, аби діяти та, у разі потреби, приймати рішення”

(курсив наш. – О.С.) [12, с. 110], акцентується тепер саме на словах про “неусвідомлене прагнення”, а не про потребу діяти “та приймати рішення”. Ця *переакцентуація* має під собою, безперечно, соціальне підґрунтя, адже саме вона віддзеркалює соціальні умови та запити сучасного ще недостатньо “модернізованого”, але вже “трансформованого” суспільства.

Більшість країн Європи, що прагнули змін, добивалися їх конкретними активними діями як у сфері політичних відносин (переформатування структур системи державного управління, суттєві зміни кадрового складу та пильне відстеження рівня його підготовки для роботи в управлінських структурах тощо), так й в соціальній сфері, де особливо бралась до уваги думка громадян і залучення їх до співучасті в соціальних змінах. Як почувуються у цьому сенсі громадяни країн-учасниць широкомасштабного соціологічного дослідження “Європейське соціальне дослідження 2005–2007–2009–2011” [1, с. 18] можна спостерігати за результатами проведеного моніторингу (табл. 1).

Таблиця 1
Наскільки Ви цікавитесь політикою?

Країна Європи	Середній бал			
	2005 р.	2007 р.	2009 р.	2011 р.
Бельгія	2,69	2,69	2,62	2,66
Болгарія	–	2,72	2,70	2,65
Естонія	2,75	2,66	2,59	2,71
Ірландія	2,72	2,70	–	2,84
Іспанія	2,92	3,04	3,03	2,95
Кіпр	–	2,73	2,64	2,94
Польща	2,76	2,73	2,71	2,74
Португалія	3,05	3,05	3,06	3,12
Росія	–	2,72	2,61	2,70
Словаччина	2,72	2,70	2,64	2,66
Словенія	2,73	2,71	2,59	2,69
Угорщина	2,74	2,71	2,80	2,79
Україна	2,23	2,56	2,61	2,80
Хорватія	–	–	2,98	2,97
Чеська Республіка	3,04	–	3,13	3,11

Вибрана для порівняння загальна позиція “середній бал” дає змогу виділити країни, де зацікавленість політикою є найбільшою, а відтак, і ступінь свідомої політичної участі є вищим. За показником середнього балу вищим за “2,65” відібрано 15 країн, до яких (як видно з наведеної (табл. 1) не увійшли найбільш розвинуті країни Європи: Велика Британія, Люксембург, визнаний за результатами 2013 р. країною з найвищим рівнем життя, Австрія, Франція, Німеччина, Швейцарія, Швеція. Тут, імовірно, спрацьовує стара істина: “найкраща політика там, де вона найменше помітна”, головне – це створення оптимальних умов для життя людей, забезпечення такої свободи самовизначення, коли (за Ч.Тейлором) “я вільний, коли я сам для себе вирішую, що саме стосується мене... Ясна річ, що такий стандарт свободи виходить за межі негативної свободи, за якої я вільний робити, що хочу, без втручання інших, оскільки це суперечить моїй орієнтованості суспільством і залежності від суспільства та його законів” [7, с. 27], а отже, чим розвинутіше суспільство щодо забезпечення *свободи самовизначення*, тим меншою є необхідність слідкувати за політикою, яка є стабільною, і цьому не заважає. У переліку ж, наявному в таблиці 1, присутні країни Східної Європи, які перебувають на шляху розбудови громадянського суспільства, пережили чи переживають системну кризу, в яких зацікавленість політикою є скоріше потребою “тримати руку на пульсі”, аби забезпечити собі можливість вчасно відреагувати на певні політичні події, що йдуть усупереч інтересам нації чи окремих верств населення.

Ще Вілбур Шрамм, який свого часу розробив концепцію загальної соціальної відповідальності, наголошував: “Існує три впливові групи, здатні за бажанням вносити зміни. Це – уряди, самі засоби масової комунікації та масова аудиторія. Ми вважаємо, що відповідальність вони мають ділити між собою” [13, р. 585]. В.Шрамм разом із С.Сіббертом та Т.Пітерсоном ще в середині минулого століття видає монографію “Чотири теорії преси”, в якій автори

намагаються аналізувати мас-медійну комунікацію з погляду вияву її соціальної суті та функцій. Для відповіді на запитання, чому преса є такою, якою вона є, і чому в різні часи і в різних суспільствах вона слугує різним цілям, автори проводять широкий аналіз цього явища в історичній перспективі та доходять висновку, “що преса завжди набуває форми і кольору тих соціальних та політичних структур, у рамках яких функціонує” [5, с. 16].

Зокрема, преса відображає систему соціального контролю, за допомогою якого регулюються відносини між окремими людьми та громадськими установами. На нашу думку, розуміння цих аспектів суспільства є основою для будь-якого системного розуміння проблем розбудови громадянського суспільства та участі медій, зокрема преси, у цьому процесі. Сформовані авторами чотири теорії преси, відображають характерні риси для різних історичних періодів і різноманітних соціально-політичних організацій суспільства й відповідних їм теорій: авторитарної, лібертаріанської, суспільства соціальної відповідальності та радянської (комуністичної). У кожній з цих теорій проблема відповідальності преси визначалась соціально-політичною структурою того суспільства, в рамках якого функціонувала преса, іншими словами, тип суспільства зумовлював той чи інший тип преси.

Авторам найбільш близька лібертаріанська теорія, яка у ХХ ст. під впливом змінених соціальних реалій (концентрація та монополізація засобів масової комунікації тощо) знаходить своє продовження в теорії соціальної відповідальності. Основний її постулат зводиться до того, що “преса, котра при нашій (американській) системі правління перебуває в привілейованому становищі, зобов’язана нести відповідальність перед громадськістю, виконуючи певні важливі функції масової комунікації в сучасному суспільстві” [Ibid, с. 113].

В останні десятиліття ХХ ст. дослідження масової комунікації розвивались у різних напрямках, але всім їм було притаманне повернення до ідеї про максимальний чи,

принаймні, посилений вплив мас-медій на свідомість масової аудиторії. Одним з яскравих представників цього періоду є Маршалл Маклюен, що розробив так звану теорію засобу [11]. Основа концепції Маклюена полягає у тому, що всі прогресивні етапи у розвитку суспільства він причинно зумовлює розвитком технічних засобів інформаційних зв'язків. Саме “засіб є спілкування” – головна теза концепції М.Маклюена, який вважав, що сприйняття аудиторією як самої інформації, так і дійсності, яку описує інформація, залежить від того, яким засобом чи по якому (з технічної точки зору) каналу передається інформація. Кожен засіб інформації, використовуючи тільки йому притаманну специфічну мову та методи актуалізації інформації, формує тим самим і сам її характер, що відповідно впливає на сприйняття світу. З цього автор робить висновок про те, що технічні засоби комунікації грають визначальну роль у формуванні думок людини, бо вони структурують її досвід і визначають її думку про навколишній світ. Особливу, провідну роль у сучасному світі автор відводить телебаченню як “медіуму” й одночасно “повідомленню”. Він відмічає його мозаїчність, що детермінується:

- по-перше, двомірністю телевізійного зображення, що потребує від свідомості глядача постійної праці по структуруванню певного образу;
- по-друге, мозаїчність полягає у самому характері інформації, що подається, яка об'єднує на телеекрані одночасно різноманітні часи і виміри.

Телебачення, охоплюючи своїми мережами всю планету, поступово перетворює людство на “глобальне село”, на своєрідний “глобальний театр”, де у кожного – свої ролі, розподіл яких є прерогативою телебачення. Маклюен абсолютизує роль телебачення в управлінні сучасними соціокультурними процесами і вважає, що “ми вже в межах досяжності світу, котрий буде автоматично контролюватись... Тепер можна буде тримати під контролем емоційний клімат цілих культур точно так само, як у нас

стало відбуватися з підтримкою рівноваги світової ринкової економіки” [11, р. 41].

Система мас-медіа структурно поєднується з різними системами суспільства – залежно від відповідної програмної сфери. Якщо освіта і наука створюють структурну пару, то з необхідністю створюють структурну пару й мас-медіа та економіка. На відміну від мистецтва, де інформація має самореферентний характер (вона оцінюється в межах смислового поля, рекурсивно породжуваного художнім твором), а в тривіальній (повсякденній) комунікації оцінюється переважно лише тимчасовий вплив: чи вражає вона, чи інтригує, розчаровує тощо [2]. Особливо цариною постає “конгломерат” новин та інформаційних повідомлень, де найбільш яскраво виділяється, наскільки система мас-медіа структурно пов’язана з системою політики. Політикам вигідний PR, згадки про них у засобах масової комунікації, останні ж, своєю чергою, прагнуть викликати своїми повідомленнями реакцію в політичній сфері. Інша справа, коли йдеться про галузь освіти. Тут найбільш важливою виявляється здатність індивіда до інтелектуального зростання. Всі канали мас-медіа припускають інтерес до індивіда і, навпаки, інтерес індивіда до цієї сфери. Але людина в них постає не складною єдністю тілесної і психічної реальності, а специфічним конструктором. Найчастіше персоніфіковано інформація подається через “образ комунікатора” електронних медіа, який тяжіє до нейтральності (щодо політичних позицій), інтелектуальності (аналітичності) та ідентифікацій з “образом” суспільства [6]. Саме останнє виступає аналогічно як конструктор ідентифікації цінностей у медіапросторі конкретного суспільства.

Образ суспільства в мас-медіа створюється не тільки новинами і повідомленнями, у ньому беруть участь також реклама та розваги, причому в цих галузях образ суспільства опосередкований нашими індивідуальними настановами і готовністю до комунікації, тобто “вельми непрямим чином”. Однак виявити єдність таких різних за

внутрішніми характеристиками галузей дуже складно. Між сферами мас-медіа і освіти спільною рисою є те, що мас-медіа, виробляючи інформацію, одночасно створюють так званий горизонт новизни, ступінь ентропії, де усуненню новизни (зняттю ентропії) повинне слугувати постійне виробництво все нової і нової інформації. У цьому й полягає нескінченний аутопойезис системи мас-медіа (за відомим висловом Н.Лумана), “на рівні всього суспільства спостереження подій саме є подією, причому такою, що відбувається майже одночасно із подіями, які спостерігаються. ...Проблема тому полягає не в істині, а в неминучій, але водночас бажаній та керованій селективності” [3, с. 46–47]. Саме тому проблема інформаційного вибору виступає “квазіпроблемою”, адже повністю однотипне та однозначне тлумачення (інтерпретування), а також повна збіжність між конкретною ситуацією та інформацією про неї є так само неможливим, як між перцептивно охопленою та репрезентованою реальністю.

Відомо, що інформаційні повідомлення, незважаючи на їх глобальність, впливають лише на незначну частину населення. Проте саме ця політично заангажована частина населення об’єднується у різні добродійні організації та ініціює гуманітарні акції. Все це свідчить про незаперечний вплив (емоційний) екранних образів на свідомість і психіку глядачів. Навіть “мобілізація громадської думки” не обмежується лише звичками глядачів. Соціологічні дослідження у США свідчать, що глядачі просто перемикають канал, де йдеться про конфлікт чи кризові явища [9]. В епоху домінування електронних ЗМК не втратила свого значення і преса. Продовжуючи тему, розпочату свого часу Г.Гербером, згодом Вінфрід Шульц також зауважує, що газетні коментарі та оглядачі політичних часописів часто формують свою думку на підставі побаченого по телевізору, але лише деякі політики активно реагують не лише на зміст теленовін, а й на газетні статті та коментарі [14].

Теорія масового суспільства пояснює зростання ролі народних мас в історії як своєрідну патологію суспільства;

втім, соціальні й особистісні відносини розглядає як взаємодію різних соціальних інститутів, у результаті якої ЗМК опиняються настільки інтегрованими до них, що таким чином можуть впливати на політичні рішення, які приймаються органами влади. Саме ця теорія особливо підкреслює роль ЗМК у формуванні громадської думки. За Ю. Габермасом [10, s. 184], першими кроками аналізу у функціональному підході є розгляд політичних особливостей комунікативних систем, на другому етапі – аналізуються їхні функціональні прояви залежно від типологічних характеристик та політичних умов; на третьому етапі – аналізуються результати використання тих або інших форм, структур, різноманіття інформаційних процесів. Серед сучасних соціомедіальних практик можна спостерігати два паралельно спрямовані рухи: перший – це “переформатування” та внутрішні зміни в самій системі мас-медій, а другий – це зміни можливостей і ставлення аудиторії до змісту інформаційного простору. Сьогодні можна спрогнозувати, що у найближчі десятиліття стрімко розвиватимуться локальні агентства новин, які транслюватимуться національними мовами і задовольнятимуть місцеві потреби тієї чи іншої країни в інформації про події на теренах решти світу. Що ж стосується транскордонних світових інформагентств, то перед ними, крім традиційних бізнесових інтересів і боротьби із конкурентами, стоять істотні виклики. Кореспонденти цих світових агенцій у переважній більшості недостатньо або взагалі не обізнані з іншими, не західними культурами. Вони часто змушені повідомляти про величезні країни, не знаючи їхні етнокультурні, соціопсихологічні чи політичні особливості. Як наслідок, громадськість часто не отримує комплексного та об’єктивного уявлення про той чи інший регіон. Із фінансових міркувань світові інформагентства нерідко вдаються до послуг позаштатних кореспондентів чи вільних журналістів, які за браком надійних джерел чи моральних стандартів продукують “інтерконтинентальний спам”. У цій ситуації політики можуть і

повинні впливати на майбутній розвиток медіа, бути більш відкритими для нових тенденцій. У майбутньому медіа створюватимуть щоразу більше можливостей для участі громадськості в політиці. Попри те, що процес цей є поступовим і тривалим, міжнародна політика стає чимраз відкритішою і змушена (з огляду на зростаючий вплив) брати до уваги не тільки інформаційні, а й морально-етичні аспекти. З іншого боку, багато політиків побоюються, що втрата громадськістю інтересу до поточних політичних подій приведе до того, що люди реагуватимуть лише на сенсаційні повідомлення. Дійсно, незаперечним є те, що населення більшості країн присвячує значну увагу міжнародним подіям лише тоді, коли розвиток цих подій загрожує національним інтересам їхньої держави [15].

Аспектом, який нерідко залишається поза увагою, є здатність медіа у кризові моменти швидко і докладно інформувати публіку про суть і можливий розвиток конфлікту. У такі моменти інформаційний потік може містити як ретельно перевірену, зважену, так і безвідповідальну, несерйозну інформацію, це значною мірою залежить від особи того комунікатора, хто цю інформацію персоніфікує [6]. У суспільстві, яке звикло отримувати величезну, кількість інформації, люди навчилися її оцінювати. Вони вважають щось важливим, а щось – не вартим уваги. Неякісна чи помилкова інформація одразу викликає справедливую критику і веде до усвідомлення того, що епоха “таємної дипломатії” минула, що світ завдяки новітнім комунікаційним технологіям стає щоразу меншим – отим “всесвітнім селом”, якому так влучно дав найменування М.Маклюен.

Вагомим фактором збереження інтересу до новин і політичних програм є довіра до місцевих ЗМК. У тих країнах, де громадське чи державне ТБ має довголітні традиції й конкурує із комерційними каналами, йому вдалося зберегти свою аудиторію. У країнах же, що розвиваються, сучасні комунікаційні засоби є привілеєм невеличкого прошарку населення. Тому можна передбачити, що у цих

країнах посилюватимуться тенденції до “суспільства двох класів”, аж поки сучасні засоби комунікації не стануть доступними широкому загалові [14]. Для ілюстрації інформаційної нерівності стосовно доступу та користування комп’ютером і мережею Інтернет зіставимо (вибрані за 2011 р.) дані, що містилися у результатах згаданого вище європейського дослідження, а саме в шкалі відповідей на запитання “Як часто Ви користуєтесь Інтернетом або електронною поштою для особистих потреб?”: порівнюємо позиції “максимум плюс” і “максимум мінус” [34, с. 60–61] (табл. 2).

У більш традиційному для більшості країн “старої Європи” звертанні до друкованих медіа картина зберігається майже незмінною довгі роки (навіть незважаючи на “партиципаторні” можливості Інтернету). Як наголошувалось, можна спрогнозувати, що у найближчі десятиліття стрімко розвиватимуться локальні агентства новин, які транслюватимуть новини національними мовами і задовольнятимуть місцеві потреби тієї чи іншої країни в інформації із решти світу. Інтерпретуючи відмінності у споживанні продукції ЗМК, можна помітити, що на тлі тенденції “згортання” часу, який відводить аудиторія контакту із традиційними медіа, народжується новий вид журналіс-

Таблиця 2

Як часто Ви користуєтесь Інтернетом або електронною поштою для особистих потреб? (N= 1500; дані за 2011 р.).

2011 р.	Бельгія	Болгарія	Греція	Кіпр	Німеччина	Польща	Росія	Україна
Користуюсь щодня	49,8	26,1	26,1	25,5	45,5	40,5	28,7	21,7
Кілька разів на тиждень	14,6	8,3	10,6	8,5	16,4	13,7	8,9	16,3
Не маю доступу до Інтернету ні на роботі, ні вдома	15,9	46,8	26,7	30,8	17,1	22,1	45,2	41,4

тики, яку почали називати “журналістикою співучасті” (від англ. “participate” – брати участь). У даний час інтернет-журналістика або “партиципаторна” журналістика – вже не просто онлайн-варіант традиційної журналістики, а особливий вид журналістики, який існує переважно в двох формах: громадянської журналістики (citizen-journalism) та блогів – особистих онлайн-щоденників (blogs). Саме в останніх бере участь переважно молодь, яку приваблює можливість розмістити або “вивісити” на відповідному сайті створені власноруч матеріали.

Цей різновид співробітництва в журналістських і наукових колах визначається терміном “фольксономія”, яка на відміну від руху новин та інформації згори донизу – “таксономії” (остання ще донедавна активно використовувалась традиційними медіа), дає змогу громадянській журналістиці подавати новини та думки “онлайн”, синхронно із перебігом подій. Проте професійні журналісти, які здебільшого виступають від імені певних великих спільнот або “всього народу”, розглядають можливості зникнення друкованих та інших традиційних медіа з великою часткою скепсису. Особливо викликають недовіру матеріали блоггерів, які стосуються жанру так званої журналістики розслідувань та верифікації дійсності (перевірки) фактів. За прогнозами Філіпа Меєра (автора книги “Газета, яка щезає”), остання газета, ймовірно, буде прочитаною “останнім читачем” у квітні 2040 р. [4], за вісім років до 600-річного “ювілею” винаходу друкарського станка Гутенбергом.

У сучасному медійному світі триває формування моделі партиципаторної журналістики, зокрема її бізнес-моделі. Відповідно до них газетні видавці модифікують свої онлайн-версії або ж окремі електронні видання, щоб утримати контингент своїх читачів. Криза газетної індустрії загострилася, починаючи з 90-х років минулого століття, та продовжується й досі. Як доводять дослідження, навіть у старій Європі, де читання газет і журналів та звертання до традиційних медіа успадковується династійно, біль-

шість молоді щоденні газети вже практично не читають. Почастішали сенсаційні заяви про неправдиву інформацію, що підриває довіру до друкованих медіа. Проте очевидно, що сучасні ЗМК можуть справляти й гуманізаційний вплив на соціум та окрему особистість. Сучасні суб'єкти соціомедіальних практик достатньо розгалужені, щоб, узявши на себе відповідальність, стати серйозними партнерами урядовців у політичних дебатах про майбутнє світу, й таким чином встановити володарювання “четвертої влади”, демократичні засади якої здатні гуманізувати світ.

Література

1. Головаха Е.І. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005–2007–2009–2011 / Е.І.Головаха, А.П.Горбачик. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – 119 с.
2. Гройс Б. Медиум становится посланием / Б.Гройс // Неприкосновенный запас. – 2003. – № 6 (32), [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2003/6/gr13-pr.html>
3. Луман Н. Реальность массмедиа / Луман Н. ; пер. с нем. А.Ю.Антоновского. – М. : Праксис, 2005. – 256 с.
4. Мейер Ф. Исчезающая газета / Ф.Мейер [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.inosmi.ru/world/20080409/240723.html>
5. Сиберт С., Четыре теории прессы / Сиберт С., Шрамм У., Питерсон Т. – М., 1998.
6. Сусская О.А. Гуманизация и персонификация масс-медиа: Гуманизация и персонификация коммуникативного взаимодействия в медиaprостранстве : монография / Сусская О.А. – Saarbrücken : LAP LAMBERT Academic Publishing, AV Akademikerverlag GmbH &Co. KG, 2013. – 110 с.
7. Тейлор Ч. Этика автентичности / Тейлор Ч. ; пер. з англ. А.Васильченко. – К. : Дух і літера, 2002. – 128 с.
8. Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – 560 с.

9. *Gerbner G.* Marketing Mayhem Globally // *Servaes J., Lie R.* (eds.) *Media and Politics in Transition. Cultural Identity in the Age of Globalization.* Acco Leuven / Amersfoort, 1997. – P. 13–19.
10. *Habermas J.* Theorie des kommunikativen Handelns. B.2. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft / *Habermas J.* – Frankfurt f. M., 1981. – S.184.
11. *McLuhan M.* Understanding Media. The Extensions of Man / *McLuhan M.* – Cambridge, 1995.
12. *Noelle-Neumann E.* Return to Concept of Powerful Mass Media / *Noelle-Neumann E.* // *Studies of Broadcasting*, 1973 – S. 67–112.
13. *Rivers W.* Responsibility in Mass Communication / *Rivers W., Christians C., Schramm W.* – N.Y. : Harper & Row Publishers, 1980.
14. *Schulz, Winfried:* “Agenda-Setting” und andere Erklärungen, Zur Theorie der Medienwirkung, in: *Renckstorf, Karsten / Teichert, Will* (Hrsg.): *Empirische Publikumsforschung, Fragender Medienpraxis – Antwortender Medienwissenschaft*, Hamburg: Hans-Bredow-Institut, 1984.
15. *Tuchman, G.* Making News: A Study in the Construction of Reality / *Gey Tuchman.* – N.Y., 1998.

УДК 316.42+316.77

Н.Бойко,
кандидат соціологічних наук

ДИНАМІКА МАТЕРІАЛІСТИЧНИХ ТА ПОСТМАТЕРІАЛІСТИЧНИХ ЦІННІСНИХ ПРІОРИТЕТІВ У РЕАЛІЯХ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглядаються матеріалістичні та постматеріалістичні ціннісні пріоритети Р.Інглгарта в динаміці реалій українського суспільства. Виявляються особливості ціннісних пріоритетів Інтернет-користувачів, які ініціюють та реалізують соціально-громадянську активність.

В статье рассматриваются материалистические и постматериалистические ценностные приоритеты Р.Инглгарта в динамике реалий украинского общества. Выявляются особенности ценностных приоритетов Интернет-пользователей, иницирующих и реализующих социально-гражданскую активность.

The paper deals with materialistic and post-materialistic value priorities of R. Inglehart in the dynamics of realities of Ukrainian society. Peculiarities of value priorities of Internet users, which initiate and realize social and civil activity, are revealed.

Ключові слова: ціннісні пріоритети Р.Інглгарта, користувачі Інтернету, громадянська активність.

Ключевые слова: ценностные приоритеты за Р.Инглхартом, пользователи Интернета, гражданская активность.

Keywords: values priorities of R. Inglehart, Internet users, civil activity.

Проблема формування демократичного устрою в суспільстві, становлення дієвого громадянського суспільства передбачає не тільки формальні зміни, а й створення певних умов для формування нових соціальних відносин, трансформації соціальної самосвідомості особистості,

укорінення демократичних цінностей та механізмів реалізації міжособистісних та міжгрупових взаємовідносин.

Вивчаючи ціннісну ментальність українського соціуму, А.Ручка зазначав, що поняття “ціннісна ментальність” пов’язується як з потребами людей, так і з ціннісними стандартами (критеріями), виробленими в даному соціумі. На підставі задоволення потреб і з урахуванням ціннісних стандартів (критеріїв) здійснюються ціннісні оцінки будь-яких вимірів життєвого світу та внаслідок цього в людській свідомості створюються ціннісно-сміслова картина навколишнього життєвого світу з його можливостями та обмеженнями. Отже, ціннісна “ментальність ментальності” є найважливішим орієнтиром бачення, розуміння і відчуття життєвого світу людей, а також суттєвим регулятором їх поведінки, діяльності та спілкування [1, с. 286–287].

Розбудова держави з потужним громадянським суспільством з необхідністю передбачає укорінення певних ціннісних установок і пріоритетів соціальної взаємодії в суспільстві. Сьогодні неабиякий потенціал формування та відтворення демократичного громадянського суспільства демонструють новітні інформаційно-комунікаційні технології. Інтернет стає повсякденною практикою буття пересічних українців. Так, у 2013 р. за результатами соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України вже близько половини (48,8%) українських громадян віком від 18 років зазначають, що вони є користувачами все-світньої мережі. Інтернет виступає новою соціальною реальністю сучасного суспільства, в якому громадяни активно спілкуються, отримують інформацію, висловлюють свої думки та наміри, здійснюють покупки, ведуть бізнес, навчаються, отримують поради фахівців та інтернет-друзів, шукають однодумців, об’єднуються для реалізації своїх планів і захисту своїх інтересів, ініціюють певні соціальні та громадянські ініціативи тощо. Феномен Інтернету полягає в тому, що він надає можливість спілкування, об’єднання та взаємодії взагалі незнайомих людей, які мають часом різну територіальну дислокацію, різні

вікові, освітні, фахові, матеріальні характеристики. Проте всіх їх об'єднує певний спільний інтерес – соціальна або громадянська проблема, яка гуртує їх за допомогою мережі. Поступово практикою сьогодення стає соціально-громадянська активність людей, що була ініційована в Інтернеті та реалізується пересічними громадянами, які об'єднались у мережі задля розв'язання певних нагальних проблем. Прикладом такої соціальної взаємодії громадян стало ініціювання громадянської активності часів Євромайдану 2013–2014 рр. або об'єднання мешканців столиці у мережі наприкінці березня 2013 р. задля подолання наслідків снігової хуртовини, яка паралізувала місто та виявилась серйозним випробуванням для влади та громадян.

Метою даної роботи є дослідження ціннісних пріоритетів сучасних українців та аналіз взаємозв'язків ціннісних уподобань громадян з проявами громадянської активності Інтернет-спільноти. Ми виходимо з того, що засвоєння демократичних норм і цінностей, безсумнівно, є одним з основних показників якісного засвоєння демократичного способу взаємодії в суспільстві. Саме зрушення в ціннісних установках дає надію на поступове входження демократичних принципів реалізації соціальних відносин у практику соціальної взаємодії в суспільстві.

Про це свідчить і теорія ціннісних пріоритетів Р.Інглгарта. Теоретичне обґрунтування наявності демократичних ціннісних пріоритетів (сьогодні Р.Інглгарт називає ці цінності цінностями модернізації) було запропоновано американським дослідником після проведення масштабного та багатовимірного дослідження, яким було охоплено багато країн різного ступеня та спрямування розвитку. Р.Інглгарт виділив так звані матеріалістичні цінності, коли наголос робиться насамперед на економічну та фізичну безпеку та “постматеріалістичні цінності”, коли переважають пріоритети якості життя, проблеми індивідуального самовираження, тобто – цінності виживання і цінності благополуччя. Ключовою ідеєю теорії стало розуміння того, що прогресивні демократичні зміни в суспільстві передба-

чають, що “норми індустріального суспільства, з їх націленістю на дисципліну, самовідторгнення та досягнення, поступаються місцем дедалі ширшій свободі індивідуального вибору життєвих стилів та індивідуального самовираження” [2, с. 10]. Зрушення від матеріалістичних цінностей до цінностей постматеріалістичних – як найповніший документований аспект даної зміни.

Р.Інглгарт і К.Вельцель також зазначають, що процес модернізації цінностей має нелінійний характер. Він є не нескінченним рухом в одному напрямі, а має “точки перегину”, коли переважаючий напрям еволюції змінюється. У результаті модернізація проходить ряд етапів, кожен з яких приводить до характерних для нього змін у світогляді людей. Промислова революція була пов’язана з переходом від традиційних цінностей до секулярно-раціональних, внаслідок чого влада і авторитет стали втрачати сакральний характер. На постіндустріальному етапі модернізації переважаючу роль починає відігравати інше зрушення в культурній сфері – цінності виживання заміщуються цінностями самовираження, що призводить до дедалі більшої емансипації людей від влади як такої. Поширення цінностей самовираження перетворює процес модернізації на процес людського розвитку, що підвищує ступінь індивідуальної свободи і розширює спектр вибору. Таким чином, природа емансипації цінностей самовираження за визначенням робить усе більш вірогідним утвердження демократії: можна зазначити, що уникнути демократизації стає все важче. Таким чином, модернізація спричиняє зміни культурного характеру, результатом яких стає формування і розквіт демократичних інститутів. Лейтмотивом процесів модернізації, утвердження цінностей самовираження і демократизації є посилення особистої незалежності. Ці процеси надають суспільству більш гуманістичного характеру, тобто ставлять у центр людину [3].

Прогресивні зміни в суспільстві, що передбачають демократизацію соціальних відносин, формування рівноправних та незалежних соціальних агентів, потребують з необ-

хідністю появу та поглиблення певних нових норм і цінностей соціальної поведінки. Це зумовлює необхідність аналізу зрушень у суспільстві щодо засвоєння ціннісних установок і пріоритетів, характерних для демократично благополучних держав, що дає змогу відрефлексувати ситуацію в Україні стосовно перспектив її розвитку в контексті реалізації демократичної моделі соціальної взаємодії в суспільстві.

Такий аналіз актуалізується з огляду на нашу установку про те, що, з одного боку, в умовах розвитку демократичного суспільства відбувається зрушення в ціннісних пріоритетах людей. А з другого боку, зміни у світосприйнятті людей, що зачіпають і індивідуальну, і масову свідомість, призводять до зміни в економічній, політичній та соціальній сферах життя. Отже, трансформація цілей, норм і цінностей, своєю чергою, впливає на стратегічні соціальні установки і перспективи демократизації суспільства.

Становлення постматеріалістичних цінностей, зумовлене зміною самосвідомості особи, може послугувати зміні мотивації поведінки в суспільстві, перегляду ціннісно-нормативних підстав соціальних взаємин у сучасній державі.

Необхідно уточнити, що термін “постматеріаліст” вказує на певну групу цілей та пріоритетів. Постматеріаліст не є нематеріалістом, і тим більше антиматеріалістом. Поява постматеріалізму свідчить про зміну пріоритетів поведінки і свідомості.

Для розгляду картини ціннісних демократичних тенденцій у нашій країні ми використовуємо тестові запитання Р.Інглгарта, що дає змогу виявити наявність матеріалістичних і постматеріалістичних ціннісних пріоритетів у суспільстві. Зауважимо, що масштабне дослідження Інглгарта містить низку стандартних запитань, вибір відповідей на які в кожному з них фіксує певний ціннісний вибір [2].

Дослідження ціннісних пріоритетів в українському суспільстві за методикою Р.Інглгарта не демонструє вагомих типологічних змін у ціннісних пріоритетах українців [4]. Результати моніторингу матеріалістичних/постматеріалістичних пріоритетів відтворюють таку картину

динаміки співвідношення респондентів за виділеними чотирма групами (рис. 1).

Неважко помітити, що група матеріалістичного ціннісного спрямування є домінуючою в українському суспільстві. Відтворення ж постматеріалістичних ціннісних пріоритетів є досить повільним та малорухомих чинником ціннісного спрямування українського суспільства в цілому. Хоча слід наголосити, що дослідження певних соціально-демографічних і соціально-психологічних характеристик респондентів засвідчує пов'язані з ними зрушення ціннісних пріоритетів постматеріалістичного спрямування [4].

Якщо ж дослідити більш детально динаміку ціннісних пріоритетів українців з урахуванням особливостей їх ціннісних виборів, то можна помітити певні тенденції.

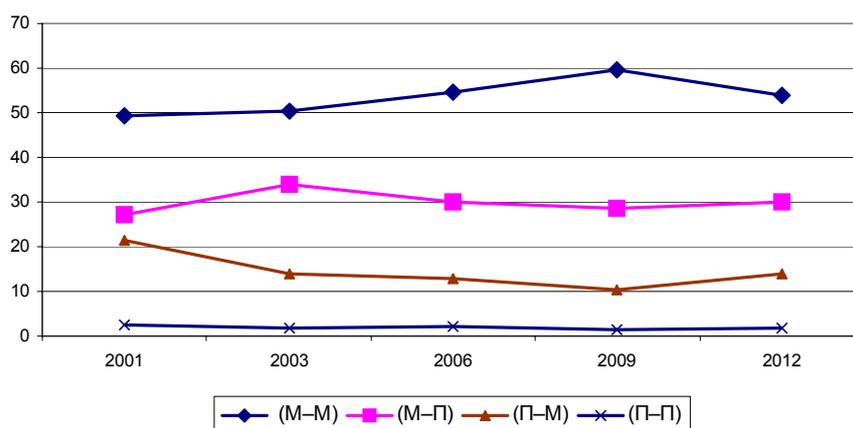

Рис. 1. Типологія ціннісних пріоритетів* (%)

* Концептуальна методологія теорії Р.Інглгарта передбачає формування певних груп, що відбивають відповідні вибори ціннісних пріоритетів. За результатами дослідження виділено чотири групи: 1 група – названа “повні матеріалісти” (М-М), включила осіб, що зробили матеріалістичний вибір в обох випадках (і в першому, і в другому) в усіх трьох батареях; 2 група – “просунуті матеріалісти” (М-П), ті, що зробили перший матеріалістичний вибір, а другий – постматеріалістичний; 3 група – “постматеріалісти” (П-М), перший вибір – постматеріалістична альтернатива, другий – матеріалістична; 4 група – “просунуті постматеріалісти” (П-П), обидва постматеріалістичні вибори.

Так, фіксуються поступові, проте не надто потужні зміни в ціннісних пріоритетах постматеріалістичного спрямування (рис. 2).

Позитивні зрушення передусім стосуються ціннісних пріоритетів, які забезпечують реалізацію та обстоювання інтересів громадян на місцевому, побутовому рівні – піклування про благоустрій та екологію наших міст і сіл, надання громадянам можливості впливати на те, що робиться у них на роботі, за місцем проживання тощо.

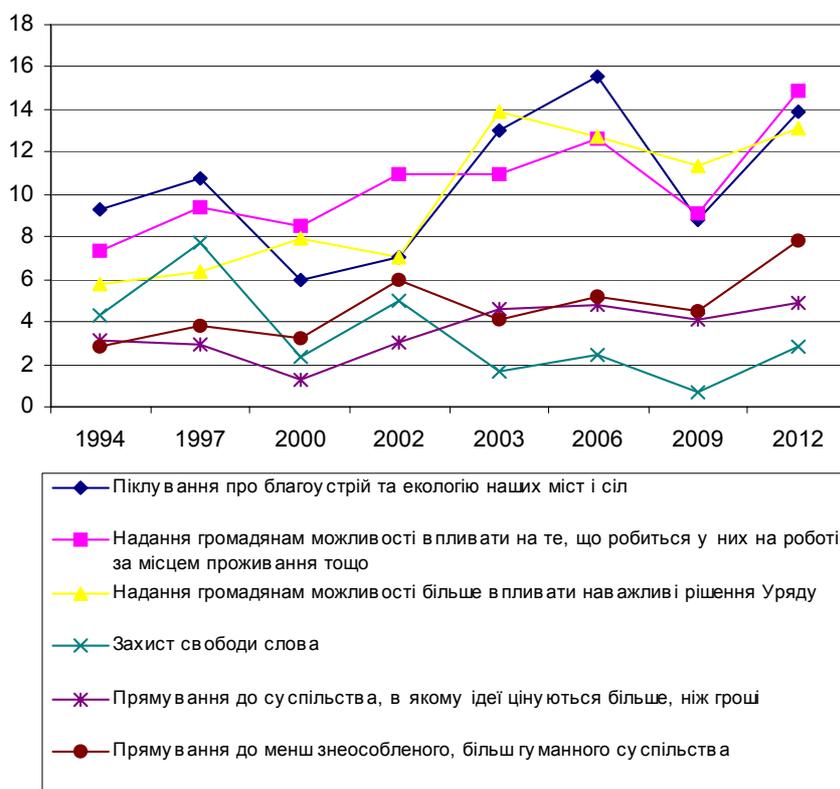

Рис. 2. Динаміка постматеріалістичних ціннісних пріоритетів у першому виборі (%)

Слід також зауважити, що соціально-економічна ситуація в країні, кризові явища в економіці суттєво відбиваються на нівелюванні постматеріалістичних виборів респондентів (рис. 2). Так, економічна криза 2008–2009 рр. понизила пріоритетність ціннісних пріоритетів соціально-демократичного спрямування в свідомості громадян та актуалізувала матеріалістичні цінності соціально-економічної стабільності (рис. 3). Поступове виведення країни з кризи привело до певної актуалізації постматеріалістичних ціннісних пріоритетів у свідомості громадян. Хоча слід зазначити, що, попри деякі позитивні тенденції щодо привабливості модернізаційних (постматеріалістичних) ціннісних пріоритетів, матеріалістичні цінності, а саме – стабілізація економіки, подолання економічної кризи, забезпечення порядку в країні, боротьба з підвищенням цін, – продовжують переважати у виборах українців.

Р.Інглгарт і К.Вельцель визнають, що в основі демократичного розвитку лежить свобода вибору, і масовий “попит” на демократію відбиває пріоритетність, яку надають люди цьому самостійному вибору. І хоча людині за визначенням властиве прагнення до свободи, воно не стає головним пріоритетом, якщо люди перебувають в умовах, що не забезпечують їм гарантованого виживання. Але коли саме існування людини захищене, усе більше поширення цінностей самовираження посилює вірогідність виникнення демократичного ладу там, де його ще не існує, і підвищує ефективність демократії там, де вона вже побудована [3].

Дійсно, соціально-економічна нестабільність суспільства загострює першочергову необхідність задоволення матеріальних, базових потреб, ще раз підтверджуючи, що суспільства виживання обирають матеріалістичні цінності. Тим часом саме пріоритетність постматеріалістичних цінностей у ціннісних виборах громадян свідчить про перехід країни на новий рівень розвитку соціальних відносин, рівень функціонування розвинутих сучасних демократій. Наголосимо, що демократична система соціальних відносин стає продуктивною тільки тоді, коли її елементи та принципи соціальної взаємодії входять у сферу реалізації

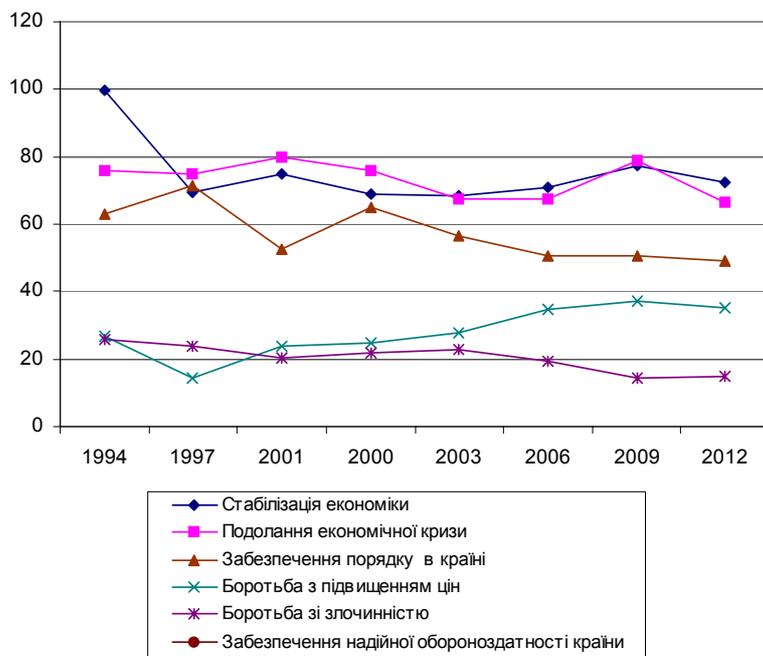

Рис. 3. Динаміка матеріалістичних ціннісних пріоритетів у першому виборі (%)

реальних інтересів усіх членів даного суспільства – і груп, і окремої людини, і усього суспільства. Запорукою позитивного розвитку мають стати зрушення в суспільстві як на соціально-політичному рівні соціальної взаємодії, так і на соціально-психологічному рівні засвоєння демократичних норм та цінностей.

Зауважимо, що в контексті ціннісних преференцій маємо досить чіткий груповий розподіл респондентів щодо прихильності до демократичного розвитку суспільства, що фіксується за результатами нашого соціологічного дослідження. Так, серед тих, хто віддав перевагу постматеріалістичним цінностям у 2009 р., – демократичний розвиток вважають найбільш бажаним типом державного устрою для України 53,8% проти 29,5% у групі тих, хто орієнтований виключно на матеріалістичні цінності.

Дослідження ціннісних пріоритетів у 2012 р. відтворило таку картину співвідношення респондентів за виділеними чотирма групами ціннісних пріоритетів: найбільша група – М-М (1 група) становила 53,9% загальної кількості опитаних; 2 група (М-П) та 3 група (П-М) 30,1% та 14% відповідно. І нарешті, як не дивно, певний відсоток, хоч і незначний, отримала і екзотична 4 група (П-П) – 1,9% опитаних, на існування якої ми не розраховували взагалі.

З огляду на мету нашого дослідження було з'ясовано ціннісні пріоритети Інтернет-користувачів, які проявляють громадянську активність, ініційовану ними у всесвітній мережі. Для аналізу було проведено експертне опитування (у квітні–травні 2013 р.) тих Інтернет-користувачів, які ініціювали в мережі та реалізували допомогу громадянам міста Києва під час снігової хуртовини в березні 2013 р. До експертної групи увійшли Інтернет-активісти, які реалізували в мережі громадянську ініціативу допомоги Києву – користувачі, які придумали та запропонували ефективну форму взаємодії; користувачі, які координували взаємодії потерпілих від хуртовини та тих, хто надавав їм допомогу; користувачі, які відгукнулись на ініціативу та запропонували свою допомогу постраждалим.

Результати аналізу виявили суттєву відмінність ціннісних пріоритетів групи Інтернет-активістів від інших груп респондентів. Переважна більшість Інтернет-користувачів, які в мережі ініціювали, підтримували та в подальшому реалізовували громадянську активність у березні 2013 р. за результатами опитування надала перевагу постматеріалістичним ціннісним пріоритетам. І це істотно відрізняє ціннісні уподобання цієї групи від загальної групи користувачів Інтернету та осіб з вищою освітою, які також користуються Інтернетом – у цих групах результати були подібні до ціннісних уподобань населення України в цілому (рис. 4).

Зазначимо, що реально українці сьогодні розглядають Інтернет як потенційний ресурс реалізації громадянської активності, ресурс можливості впливу суспільства на владні структури та контролю влади громадянами, про що

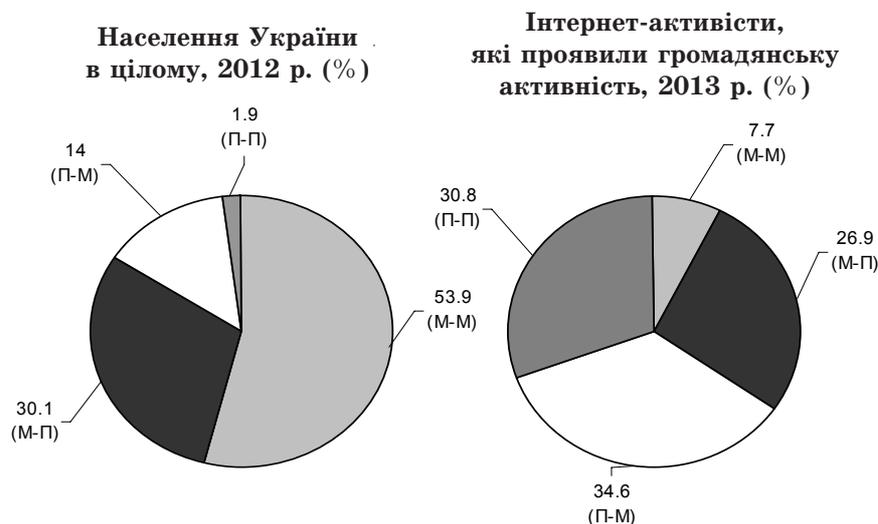

Рис. 4. Типологія ціннісних пріоритетів (%)

свідчить наше попереднє дослідження [5]. Проте соціально-громадянські практики в мережі Інтернет ще не стали повсякденною практикою буття пересічних українців. Такий результат зумовлений як загальною доволі низькою оцінкою українцями своїх можливостей впливу на владу, так і об'єктивними умовами розвитку Інтернет-технологій у сучасному суспільстві. Розвиток інтернет-демократії має ще досить молоді історію свого виникнення та суспільного розвитку. Крім того, такий розвиток потребує й становлення певної громадянської культури використання мережі та оволодіння певними знаннями і навичками реалізації такої взаємодії. Проте непоодинокі вияви соціально-громадянської активності, які сьогодні успішно реалізуються сучасними українцями в суспільстві за допомогою використання мережі, а також доволі високий рівень оцінки можливостей використання Інтернету як сучасного ресурсу впливу громадян на владу, контролю її діяльності, яку продемонстрували українці, – засвідчують неабиякий по-

тенціал мережі щодо об'єднання громадян задля означення, обговорення та вирішення різноманітних нагальних та актуальних питань суспільного-громадянського спрямування.

Підсумовуючи, зазначимо, що аналіз засвідчив переважно постматеріалістичне спрямування ціннісних пріоритетів соціально активних Інтернет-користувачів та висвітлив Інтернет-мережу як вагомий громадянський ресурс сучасного суспільства, який надає широку платформу для реалізації громадянської активності небайдужих, енергійних та прогресивно мислячих громадян. Він є тим сучасним соціальним ресурсом, який продукує зміни в світосприйнятті громадян і сприяє прогресивному рухові суспільства.

Література

1. Ручка А. Ціннісна ментальність українського соціуму в першій декаді нового століття / Анатолій Ручка // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін ; за ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 285–292.

2. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющееся общество / Рональд Инглхарт // Политические исследования. – 1997. – № 4. – С. 6–32.

3. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия. Последовательность человеческого развития / Рональд Инглхарт, Кристиан Вельцель. – М. : Новое издательство, 2011. – 464 с.

4. Бойко Н. Социальный контроль и демократизация общества / Наталия Бойко. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. – 272 с.

5. Бойко Н.Л. Інтернет як ресурс впливу громадян на владу в сучасному українському суспільстві / Наталія Бойко // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 375–381.

МОДА ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ: СПРОБА ВИЗНАЧЕННЯ

Статтю присвячено дослідженню моди як соціокультурного явища; розглянуто теоретичні підходи до вивчення моди; окреслено соціальні функції моди, проаналізовано соціорегулятивні особливості моди.

Статья посвящена исследованию моды как социокультурного явления; рассмотрены теоретические подходы к изучению моды; очерчены социальные функции моды, проанализированы социорегулятивные особенности моды.

The paper studies fashion as a socio-cultural phenomenon. Theoretical approaches to the study of fashion have been examined, socio-regulative features of fashion have been analyzed.

Ключові слова: мода, суспільство, культура, культурні зміни, культурні зразки, традиції, інновації, цінності.

Ключевые слова: мода, общество, культура, культурные изменения, культурные образцы, традиции, инновации, ценности.

Keywords: fashion, society, culture, cultural changes, cultural cultural standards, traditions, innovations, values.

Постановка проблеми. Прагнення до краси і її створення супроводжувало людство з найдавніших часів. Художники і теоретики мистецтва завжди намагалися знайти універсальну формулу краси, надати точне визначення красивого і некрасивого. Але зробити це так нікому і не вдалося. Критерії красивого змінювалися упродовж усієї історії людства. Зміну канонів краси стали визначати терміном “мода”, що означає нетривале панування певного смаку в навколишньому житті чи культурі. Проте учені так і не дійшли згоди стосовно конкретного наукового визначення поняття моди, не окреслили його рамки –

що охоплює дане поняття, а що – ні. Крім того, більшість дослідників, розглядаючи моду, частіше пов'язують її з одягом і, таким чином, не наголошують на тому, що мода є доволі складним явищем, яке впливає на життя людей у багатьох сферах суспільного життя.

Безумовно, розвиток моди нерозривно пов'язаний із еволюцією суспільства, історією культури та історією людства загалом. Мода – поняття багатогранне. Це соціальне явище, культурний феномен, що відображає еволюцію не лише одягу, а й суспільства в цілому. Водночас це найтонший і безпомилковий показник відмінних ознак суспільства, людини, країни, народу, способу життя, думок, занять, професій, тобто масштабне явище соціокультурного життя. Сьогодні правомірно констатувати посилення соціальної ролі, значення моди і модного процесу в сучасному суспільстві. Це диктує необхідність комплексного соціологічного аналізу та подальшої соціологічної розробки теорії моди і модного процесу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Мода як соціальний і культурний феномен є об'єктом пильної соціологічної уваги від часу появи соціологічної науки. Це було зумовлено передусім розумінням соціальної значущості моди, її соціальної та економічної вкоріненості зумовленості, її соціальної функціональності. Дослідження цього питання простежується в роботах таких видатних науковців, як Р.Барт, Г.Блумер, Т.Веблен, О.Гофман, Г.Ернер, Г.Зіммель, В.Зомбарт, Ю.Кавамура, Д.Крейн, Л.Свендсен, Ж.-Г.Тардтаін. Зазначимо, що характерною рисою сучасної літератури, присвяченої аналізу моди, є відсутність чітко заявленої теоретико-методологічної позиції, на основі якої здійснюється дослідження. Незважаючи на інтенсифікацію сучасних досліджень у галузі соціології моди, ці дослідження не мають на меті побудови соціологічної теорії моди як соціального явища, роль і значення якого посилюється в сучасному світі.

Метою даної статті є розгляд моди як значущого соціального явища сучасного суспільства, внутрішньо пов'язаного з його фундаментальними характеристиками.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вважається, що слово “мода” походить від латинського “modus” міра, правило, розпорядження, спосіб, образ. Саме в значеннях “спосіб” і “образ” воно і використовувалося століттями у французькій мові і продовжує використовуватися донині [1, с. 50]. Жоден із класиків соціології не дав прямого визначення моди як поняття, хоча вони і описували це явище. Так, Спенсер вважав, що мода – це насамперед нові паттерни поведінки, що застосовуються елітними прошарками суспільства для того, щоб виділитися з-поміж інших соціальних груп. Тард, своєю чергою, вважав, що мода – це сучасний відповідник “звичаю”, і є одним із видів наслідування, яке притаманне суспільству через вкорінені “закони наслідування”. Зіммель має позицію, схожу до позиції Спенсера, і вважає, що мода – це певна система маркування, яка створюється і використовується елітарними прошарками суспільства для того, щоб позначити свою належність до певної привілейованої групи. Проте ця система згодом проходить через усі суспільні прошарки й еліті доводиться змінювати маркування. Зомбарт розглядав моду як “породження капіталізму”, певний інструмент, яким керують підприємці для того, щоб частіше і більше продавати товари, які не є функціонально необхідними [2, с. 14–19].

Однак усі ці визначення характеризують моду доволі однобічно. На нашу ж думку, сьогодні моду слід розуміти як недовготривалу єдність і масове поширення тих або інших зовнішніх проявів культури – смаків, поведінки, стилістичних ознак виробів, прийнятих критеріїв їх оцінки тощо.

Створення спеціальної теорії моди, що формує цілісне уявлення про структуру моди і її зв’язки з іншими явищами дійсності, базується на різних підставах – соціальній, економічній, естетичній, психологічній тощо. Мода – результат дії сукупності усіх факторів, обговорюваних у різних концепціях моди [3, с. 7]. Оскільки мода стосується різних аспектів соціального життя людини, то передусім

мода – це соціально-психологічний феномен, в основі поширення якого лежать психологічні і соціальні механізми соціальної регуляції та саморегуляції людської поведінки [4, с. 10].

Ціннісним ядром моди є атрибутивні (“внутрішні”) цінності. Сучасність – фундаментальна цінність у структурі моди. Сучасність асоціюється з готовністю до змін і творчості, прогресивністю, вона протиставляється відсталості, консерватизму, рутині.

Спочатку в соціологічних теоріях мода розглядалась як процес виробництва модних стандартів і подальшого їх зсуву згори вниз. Модний стандарт при цьому визначався як спосіб або приклад поведінки або дії [4, с. 64]. При цьому саме еліта виявлялась виробником модних стандартів у спробі відокремити себе від нижчих класів. Так, Г.Зіммель пише: “Мода... являє собою наслідування даного зразка і цим задовольняє потреби в соціальній опорі, призводить окрему людину на колію, по якій ідуть усі, дає загальне, що перетворює поведінку індивіда просто в приклад. Однак вона тією ж мірою задовольняє потребу в розходженні, тенденцію до диференціації, до зміни, до виділення з загальної маси... Вона завжди має класовий характер, і мода вищого ґатунку завжди відрізняється від моди нижчого, причому вищий стан від неї одразу ж відмовляється, як тільки вона починає проникати в нижчий стан” [5, с. 268]. Л.Свендсен, навпаки, вважає, що сьогодні мода не поширюється зазвичай “згори донизу” – від багатих до бідних (буває і прямо навпаки) [6, с. 82]. На нашу думку, модні зразки все ж таки поширюються від вищих страт до нижчих, проте останнім часом нижчі прошарки почали дедалі частіше надихати трансляторів модних зразків, відповідно, хоча сам модний зразок і може бути запозиченим з нижчих прошарків, проте впливу він може набути тільки тоді, коли поширюватиметься від вищого прошарку або хоча б за його підтримки.

Г.Зіммель виділяє дві фундаментальні, базисні сили або прагнення, які визначають тенденцію до наслідування і оформлюють результуюче ціле історичного життя: вектор руху до об'єднання, збереження єдності та прагнення до диференціації. Перше прагнення є основою “загальності, єдності, заспокійливої рівності форм і змісту життя, друге – рухом, різноманіттям окремих елементів, неспокійним розвитком індивідуального утримання і переходу його в інше. Кожна істотна форма життя та історії суспільства являє собою у своїй сфері особливий вид з'єднання інтересу до тривалості, єдності, рівності з інтересом до зміни, до особливого, неповторного” [5, с. 267].

Г.Зіммель вказує ще на один аспект моди, особливо значущий для її сучасного розуміння. Швидкість перебігу соціального часу в європейських суспільствах Нового часу на противагу стабільності й незмінності примітивних товариств приводить до швидкості зміни моди: “Чим більш нервова епоха, тим швидше змінюється її мода, бо потреба у зміні роздратування – один із суттєвих компонентів моди, тісно пов'язаний з порушенням нервової енергії” [5, с. 273].

Мода, як і будь-який соціальний інститут, виникла у відповідь на певні соціальні потреби (як ми вже зазначали, в нашому випадку це необхідність одночасної інтеграції та диференціації), відповідно, соціальна інновація, якою стало створення модної системи, не була соціально та історично ізольованою подією. Виникнення та зміна модної системи культурно, історично, просторово і технологічно залежали від специфічних обставин і конкретних історичних запитів суспільства [7, с. 45].

Феномен моди визначається Л. Свендсенем як “постійна потреба нового” (проте “новизну” слід розуміти у вельми умовному сенсі: це те, що є новим лише щодо попереднього стандарту, але аж ніяк не щодо культурної традиції в цілому), що властиво сучасній культурі й нетипово для досучасних культур, що демонструють досить консервативне ставлення до концепту “модного” [6, с. 37]. Це озна-

чає, що навіть якщо якийсь явище стає популярним і викликає інтерес, зовсім не обов'язково настає відмирання старої традиції. Ця думка повторює вчення Г.Зіммеля, який вважав, що мода – завжди містить свою смерть [5, с. 274]. У цьому і є її сутність та якість. Старі стандарти повинні відмирати і поступатися місцем новим. При цьому, безумовно, вмирає не сама мода, але відходять у минуле, тобто перестають бути модними, деякі модні зразки, що не відповідають вимогам сучасності і новизни як характеристикам моди. Такі постійні зміни та оновлення стандартів, де цінністю стає новизна і сучасність, дійсно можна назвати модою в культурі.

Слід зазначити, що в соціології, незважаючи на численні публікації, що стосуються тематики моди і тих умов, в яких вона функціонує, питання про місце моди в закритих, жорстко регульованих соціальних спільнотах залишається відкритим. Більше того, деякі дослідники вважають, що не можна говорити про моду в умовах тоталітарного устрою. Вельми показовою в цьому відношенні є позиція О. Б. Гофмана. Він вважає, що в статичних, закритих суспільствах, суспільствах із суворо обмеженим набором благ і культурних зразків, з соціально однорідною або, навпаки, жорстко фіксованою ієрархією соціальних груп (касти, стани), між якими не може проводитися вільний обмін індивідами і культурними зразками, моди немає [4, с. 89].

Безумовно, в суспільствах такого роду значення моди як регулятора суспільних відносин невелика. Однак несправедливо говорити і про те, що тут мода повністю відсутня. Слід зазначити, що мода в умовах тоталітаризму функціонує у доволі специфічний спосіб, який надає їй нетрадиційних форм. Насамперед, характеризуючи такий спосіб її існування, необхідно сказати як про нормативність у використанні матеріальних ресурсів, так і обмеженість і специфічність соціальних практик на теренах тотальних інститутів.

Я.Роціна пов'язує моду переважно з одягом, а одяг, своєю чергою, вона наділяє декількома функціями, одна

з них – це мода як мова. Мода – це саме зміна, чергування кодів візуальних конвенцій про читання значень різних видів одягу, який носять у даному суспільстві. Одяг, на думку Роциної, – це спосіб побудови соціальної ідентичності, яка має на увазі не тільки належність до соціального класу, а водночас відповідність людини багатьом соціальним ролям (наприклад, матері, ділової жінки, відвідувача театру та ін.). Така соціальна ідентичність не просто пасивно “приймається” людиною, а й активно нею конструюється, і одним із способів цього конструювання є одяг. Важливо, що соціальна ідентичність, по-перше, не завжди чітко визначена і може бути досить суперечлива і, по-друге, часто змінюється протягом життєвого циклу. Одяг як гнучка мова дає змогу здійснювати такі варіації в ідентичності, сприяючи цій змінюваності [8, с. 301]. Дане уявлення відкидається Л. Сведсеном, на думку якого, якщо мода – свого роду мова, то вкрай примітивна і дуже обмежена у своїх можливостях [6, с. 191]. Ми, своєю чергою, вважаємо, що в умовах сучасної культури масового споживання мода може бути мовою, але тоді, коли цього хоче сам носій цієї мови, коли він готовий відкритися до комунікації з іншими.

Завдяки моді знаходять своє втілення безліч соціальних почуттів, таких, як заздрість, потреба у відмінності, увазі, в особливому становищі, почутті панування і підпорядкування, чоловічого і жіночого начала. Особлива прихильність до моди жінок зумовлена тим, що мода слугує “вентилем, що дає змогу жінкам задовольняти їх потребу у відомому виділенні та підвищенні в тих випадках, коли в інших сферах їм відмовлено” [5, с. 267]. Слабкій людині, яка уникає індивідуалізації, боїться в практичному житті спиратися на себе, мода дає змогу уникнути відповідальності та необхідності спиратися тільки на свої сили. У моді повністю відсутнє почуття сорому, подібно до того, як відсутнє почуття відповідальності у учасників масових злочинів. Вона звільняє людину від усякої відповідальності – етичної і естетичної. Мода – вибір більшості, а

отже, вибір, який за визначенням не може бути неправильним, тому що він легітимний. Людина, яка слідує моді, не має робити свідомий вибір, не має брати на себе відповідальність у категоріях краси та моралі, – за неї цей вибір вже зробили інші, ті, хто транслював модні паттерни.

Відображення в моді цінностей багатолікої сучасності – це один ракурс, виявлений Ж.Липовецьки, який називає наш час епохою нарцисизму і гедонізму з провідною потребою заповнити духовний вакуум, знайти орієнтири і відчути втрачене почуття стабільності. Липовецьки уподібнює моду засобу релаксації, де почуття гумору дасть змогу розслабитися і звільнитися від соціального контролю. “Дедалі більше оригінальності закоханих у себе людей – для одних, дедалі більше невимушеної і розкутої однаковості – для більшості, – так виглядає суспільство нарцисів, яке втілює тенденцію до різноманітності в світі моди, до ліквідації її критеріїв та імперативів, до мирного співіснування стилів” [9, с. 222].

Додамо також, що не завжди мода виникає “під впливом домінуючих у суспільстві смаків і настроїв” – нерідко мода виступає як своєрідний протест саме проти загальноприйнятих смаків (наприклад, хіпі та панки) [9, с. 190].

Дослідження субкультур, їх впливу на моду, так само як і вивчення моди всередині замкнутих груп, дає змогу побачити, що саме субкультурам притаманний яскраво виражений стиль, і, на думку Д. Хебдіджа, “культура демонстративного споживання”. Фешн-індустрія запозичує стилі цих груп і робить їх доступними для інших через масове виробництво. Саме так у моду увійшли стилі хіпі, гранж, мілітарі, неоготика, рок та ін.

Вибір стилю – свого роду соціальна гра, яка дає змогу “розповідати історії – як собі, так і іншим” [2, с. 250]. Як стверджував П.Рікер, самоідентифікація невіддільна від розповіді, наратив володіє особливим статусом у нашій свідомості, він формує сферу уявного, куди ми звертаємося за ефективними засобами, що дають змогу нам розповісти

історію про себе [1, с. 272]. Створення образу, манера презентації – частина стратегії ідентифікації та стратегії визнання, саме вигляд дає підстави членам модної спільноти ідентифікувати один одного, і тут ми можемо говорити про моду як про феномен соціальної уяви.

Мода – це процес соціального конструювання кордону між модною і немодною частинами соціального простору і, відповідно, між модними і немодними людьми, що знаходяться в них. У модній частині соціального простору розвивається швидкоплинний процес зміни споживчих моделей, що виконують роль символів сучасності та престижності. У немодній частині процеси споживання йдуть набагато повільніше. Тут немає нестримної гонки. Тут діє абсолютно інша логіка вибору. Ці дві частини соціального простору ідентифікуються їх учасниками за допомогою категорій “ми” і “вони”.

В умовах фрагментації культури в сучасному суспільстві мода і формовані нею практики, стилі життя та субкультури, суспільні настрої і особистісні орієнтації значно змінюють своє соціальне і культурне значення і сутність. Мода як детермінанта споживання і стилю життя стає сьогодні однією з найважливіших системоутворюючих практик, що лежать в основі сучасного соціального устрою. Вона включає механізм зміни статусних маркерів, інкорпорованих в інститути, структури, включають сукупність заходів і практик, що підтримують колективне вірування в моду. Мода – не сфера споживання сама по собі, а основний механізм і мотор споживання і через нього – виробництва.

У процесі споживання виникає поняття “жертва моди”, який позначає один із феноменів повсякденного життя – людину, яка до крайнощів підкоряється віянням моди, тим самим виходячи за рамки здорового глузду. Саме поняття “жертва моди” виникло після Великої французької революції 1789 р. *Victimes de la mode* – так називали молодих дівчат, які вибігали взимку в шифонових сукнях, що недавно увійшли в моду, і, як результат, величезна кількість летальних випадків від пневмонії [2, с. 23].

Не можна заперечувати важливої ролі схильності до нового у життєдіяльності людини, так само як і зменшувати вплив монотонності на нервову систему і психіку. У функціонуванні моди ці фактори мають певне значення. Але вони не можуть пояснити моду як таку [10, с. 95]. По-перше, очевидним є те, що далеко не всяке нововведення стає модним. По-друге, модні стандарти частіше походять з традиції і тому “новизну” моди можна розуміти вельми умовно. По-третє, навіть “нова” мода може зберігатися протягом тривалого часу, адже модний цикл мати перебіг десятки років. І нарешті, прагненню до новизни у людини протиставляється прагнення до стереотипу, і в моді вся справа у певному співвідношенні зазначених прагнень, що зумовлені історичними, культурними та соціально-психологічними факторами. Саме тому, згідно з Г.Ернером, головними жертвами моди виявляються не покупці, що розщедрюються на чергову новинку, а самі виробники; схиляючись перед модою як мистецтвом, вони не можуть не шкодувати про той сумний стан, в якому вона, ставши з мистецтва бізнесом, знаходиться зараз. “Справжні fashion victims – не ті, кого ми сприймаємо за таких; цілком ймовірно, жертви моди в першу чергу самі кутюр’є” [2, с. 91].

Таким чином, на перший погляд, сенс поняття “мода” очевидний, однак за ґрунтовнішого розгляду з’ясовується, що вчені не прийшли до єдиної думки навіть з питання визначення “моди”, не говорячи вже про її сутність. Але в одному вони згодні: мода – явище соціальне, яке є відображенням постійних змін зразків культури і масової поведінки.

Аналіз моди як соціального явища дає змогу виділити її основні характеристики: наслідуваність – мода як процес наслідування одних соціальних груп іншими; взаємопроникнення тенденції до соціального вирівнювання з тенденцією до індивідуальних відмінностей; релятивізм – швидка зміна елементів моди або моди як явища; циклічність – періодична зверненість до минулого, традицій;

іраціональність – мода звернена до емоцій, а не до логіки людини; універсальність – сфера діяльності моди фактично необмежена; добровільність і неутилітарність – ці ігрові риси моди відрізняються евристичним характером, пов’язані зі святковим світовідчуттям; демонстративність – демонстрація належності до певного прошарку суспільства; нормативність – мода тісно пов’язана з соціальною нормою; знаковість – мода інтерпретується як сукупність знаків, які демонструють становище людини в суспільстві; масовість – у моді беруть участь різні класи, соціальні верстви, професійні групи, демографічні категорії та ін. Мода притаманна великим соціальним системам і має глобальний характер.

Досліджуючи специфіку моди як соціального явища, слід визначати її як динамічну зміну культурних зразків і масової поведінки. Таке визначення вказує на дві основні ознаки моди – динамічність і масовість, що дає змогу надалі використовувати ці характеристики при аналізі моди як детермінанти соціальної дії та поведінки.

Мода як соціальне явище задовольняє таку фундаментальну потребу суспільства, як потреба в символічному соціальному порядку, вона заміщує собою функцію звичаю в сучасних суспільствах. Вона створює в суспільстві специфічний, подібний, символічний порядок. У рамках цього порядку існує своя символічна система статусів, система комунікацій, у ньому оформлюються ресурси і кошти для саморепрезентації і символічного оформлення індивідуальної і групової ідентичності. Відповідно, без вивчення соціокультурного контексту сутності моди та її напрямів, вона так і залишиться на рівні звичайних поверхових суджень. Дослідження феномена моди – це широке поле діяльності для фахівців у різних сферах вивчення суспільних явищ: філософів, істориків, економістів, психологів, культурологів, соціологів. Однак ми переконані, що саме соціологічне вивчення моди може сприяти найбільш точному її опису і поясненню. Це пов’язано з тим, що для процесу поширення і зміни модних зразків харак-

терно насамперед ціннісне ставлення людей до речей і до інших людей, і пов'язаний з цим ставленням поділ людей на різні соціальні групи.

Література

1. *Мода* : энциклопедия / Ш.Зелинг ; пер. на русс. язык Ю.Бушуева, Г.Яшина ; под ред. Н.Кочаровой, И.Микоян. – М.: KONEMANN, 2006. – 655 с.
2. *Эрнер Г. “Жертвы моды?”* / Эрнер Г. – М. : Изд-во Ивана Лимбаха, 2010. – 272 с.
3. *Фишман Р.Б.* Мода как социальное явление : автореф. дис. ... канд. филос. наук / Р.Б.Фишман. – Свердловск, 1990. – 20 с.
4. *Гофман А.Б.* Мода и люди. Новая теория моды и модного поведения / Гофман А.Б. – [4-е Изд., испр. и дополн.]. – М. : КДУ, 2010. – 228 с.
5. *Зиммель Г.* Мода / Зиммель Г. Избранное. – М. : Юристъ, 1996. – Т.2: Созерцание жизни. – 291с.
6. *Свендсен Л.* Философия моды / Свендсен Л. ; пер. с норвежск. А.Шипунова. – М. : Прогресс-Традиция, 2007. – 256 с.
7. *Михалева К.Ю.* Система моды / Михалева К.Ю. – М. : РОССПЭН, 2010. – 137 с.
8. *Рощина Я.М.* Социология потребления : учеб. пособ. / Рощина Я.М. – М. : ГУ ВШЭ, 2008. – 472 с.
9. *Липовецки Ж.* Эра пустоты: эссе о современном индивидуализме / Липовецки Ж. ; пер. с франц. В.В.Кузнецова. – М. : Владимир Даль, 2001. – 224 с.
10. *Fashion-бизнес: теория, практика, феномен* / В. Стил [и др.] ; пер. с англ. – Минск : Гревцов Паблицер, 2008. – (Best pro-fashion). – 263 с.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

УДК 303.688; 30

Н.Отріщенко

ЧОТИРИ ЕТАПИ В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ПРОЕКТИВНИХ МЕТОДІВ

Стаття присвячена окресленню особливостей використання проєктивних методів у соціогуманітарних науках у різних історичних періодах. Простежено шлях від зародження ідеї проєкції у психоаналізі та розвитку теорії та емпірії, завдяки психологічним та маркетинговим дослідженням, до подальшої кризи і сучасного етапу, який характеризується візуальним поворотом та відновленням інтересу до досліджень у рідчій інтерпретативній парадигмі. Для кожного етапу визначено ключові тенденції та визначальні ідеї.

Статья посвящена описанию особенностей использования проективных методов в социогуманитарных науках в различные исторические периоды. Прослежен путь от зарождения идеи проекции в психоанализе и развития теории и эмпирии, благодаря психологическим и маркетинговым исследованиям, к дальнейшему кризису и современному этапу, который характеризуется визуальным поворотом и возрождением интереса к исследованиям в русле интерпретативной парадигмы. Для каждого этапа определены ключевые тенденции и определяющие идеи.

The paper outlines peculiarities of the use of projective methods in socio-humanitarian sciences in different historical periods. The author has traced the way from the origin of the idea of projection in psychoanalysis and development of the theory and

empiricism owing to psychological and marketing research till the further crisis and present stage, which is characterized by visual turn and resumption of interest to the research in the sphere of interpretative paradigm. The basic tendencies and determining ideas have been defined for each stage.

Ключові слова: проекція, проєктивні методи, кількісна і якісна методології, психоаналіз, класична та атрибутивна теорія проекції.

Ключевые слова: проекция, проективные методы, количественная и качественная методологии, психоанализ, классическая и атрибутивная теория проекции.

Keywords: projection, projective methods, quantitative and qualitative methodologies, psychoanalysis, classical and attributive theories of projection.

Інтерес до проєктивних методик розвивається хвилеподібно: за сплесками відбувається спад, а згодом піднесення. Такий стан справ багато в чому є результатом домінування в науці тієї чи іншої парадигми, яка пропонує власні проблеми та відповідні шляхи їхнього вирішення. Ситуація із соціологією є особливою тому, що ця наука є мультипарадигмальною і у ній успішно співіснують кількісна та якісна методологічні стратегії із власною логікою і філософською основою. Для першої характерна орієнтація на нео-, постпозитивістську традицію, інша ж опирається на інтерпретативну, феноменологічну та етнометодологічну теорію. З одного боку, ці стратегії розглядаються як взаємовиключні, навіть ворогуючі, проте дедалі частіше лунають голоси на підтримку їхньої триангуляції [10, с. 16–20; 22, с. 153–177].

Теперішню ситуацію у Центрально-Східній Європі можна вважати своєрідним “ренесансом” проєктивних методів, адже після тривалого затишшя у 1990-х роках (очевидно, тоді дослідники фокусувалися більше на проблемах трансформації суспільства та способах її дослідження), з початку 2000-х років було опубліковано низку статей та книг, у яких проєктивні методи фігурували в різних контекстах. Подібна ситуація спостерігається і в Росії, де не так

давно проєктивні методи були у фокусі окремих дисертаційних досліджень, монографій чи статей. В Україні про проєктивні методи говорять скоріше в контексті розв'язання конкретних проблем, як-от, для етносоціологічних чи соціопросторових досліджень, тобто український соціологічний дискурс оминає розгляд проєктивних методів як самостійного інструменту. Виняток становлять статті М.Наумової та А.Ніколаєвської, у яких робляться спроби деякої систематизації.

М.Кеттерал та П.Ібботсон у своїй статті, опублікованій у 2000 р. у “Британському журналі освітніх досліджень” (*British Educational Research Journal*), наводять коротку історію використання проєктивних методів [20, с. 245–246]:

1) поява в науковому дискурсі на початку ХХ ст. відбувається в рамках психоаналітичних теорій, особливо завдяки З.Фройдю (автору терміна “проєкція”) та К.Юнгу;

2) поступова адаптація згаданих методик для різних наукових, клінічних та маркетингових потреб (від часу появи до 60-х років ХХ ст., з піком розвитку в 40–50-х роках);

3) від 60-х років ХХ ст. – занепад, який ми можемо пояснити через панування в соціогуманітарних науках парадигми структурного функціоналізму та сильних позитивістських настроїв, що спричинили сумніви у валідності і надійності проєктивних методів;

4) у 90-х роках ХХ ст. разом із зміною парадигми, культурним і візуальним поворотами відбувається зміщення акценту зі слабких сторін проєктивних методів на їхні переваги і таким чином, спостерігається відновлення дослідницького інтересу. Тобто центральноєвропейські тенденції є відлунням тих процесів, які відбуваються в Західній Європі та США, адже проєктивні методи знову стали тут предметом дослідження у 2000-х роках.

Мета цієї статті – на основі запропонованої вище схеми детальніше розглянути кожен із етапів розвитку проєктивних методів та виділити їхні характерні риси і домінуючі настрої. Виявлення особливостей історичного становлення проєктивних методів у соціогуманітарних науках дасть змогу не лише краще зрозуміти теперішню ситуацію

із використанням цих дослідницьких інструментів, а й спрогнозувати подальші тенденції.

Перший етап – психоаналітичний. Уперше термін проекція у науковому дискурсі з'явився завдяки З.Фройдю. Він використав його в статті “Невроз страху” у 1894 р., а ґрунтовне визначення окреслив у 1896 р. в роботі “Про захисні нейропсихози”. Тоді проекція розглядалась виключно як внутрішньо психологічний механізм захисту “его”, поряд із, наприклад, сублімацією та витісненням, який полягав у приписуванні власних, “небажаних” почуттів та установок зовнішньому світові чи іншим людям [1, с. 6]. Таким чином, завдяки проекції негативні прояви індивідуальної свідомості, які загрожують цілісному і несуперечливому сприйняттю себе, приписуються зовнішньому світові і таким чином забезпечується психологічний комфорт. Згодом цей підхід розвинувся у так звану класичну теорію проекції [3, с. 638]. Проте обмеженість такого бачення феномену проекції була виявлена у 1913 р. тим же З.Фройдом у його праці “Тотем і табу. Психологія первісної культури і релігії”, у якій автор стверджує, що проекція необов'язково є результатом психологічного конфлікту і виступає важливим механізмом сприйняття: “Проекція внутрішніх сприйнятих назовні є примітивним механізмом, якому, наприклад, підкорюється чуттєве сприйняття, і який, як наслідок, за нормальних обставин бере найважливішу участь в утворенні нашого зовнішнього світу” [17, с. 158]. Український психолог Л.Бурлачук погоджується з цим тлумаченням проекції у З.Фройда. Він стверджує, що проекція виступає як механізм, який детермінує сприйняття зовнішнього світу і є результатом організації минулого досвіду, що визначає теперішнє бачення світу. Саме цей підхід згодом був активно підтриманий емпіричними досмаженими і розвинувся у “атрибутивну” теорію проекції, а також став підґрунтям для теорії аперцептивного викривлення. Отож, можна стверджувати, що від самої появи терміна “проекція” навіть у його автора не було однозначного бачення цього феномену. З подальшим розвитком науки ці два

підходи (“класичний” та “атрибутивний”) розвивалися з перемінним успіхом, будучи основою для подальших розгалужень та дослідницьких пошуків. Для прикладу, Х.Сенк називає деякі із тих контекстів, у яких з’являється поняття проєкції: перцепція (сприйняття), особистість, діагностика, охоронні механізми тощо [28, с. 8]. Також на початку своєї статті вона подає підбірку з низки визначень проєкції: переведення внутрішніх суб’єктивних станів особистості у зовнішню дійсність; об’єктивація суб’єктивного; приписування іншим людям власних прагнень, мотивів, установок (екстерналізація); охоронний механізм витіснення своїх бажань у зовнішній світ, суб’єктивність у сприйнятті сигналів із зовнішнього світу [28, с. 8–9]. Усі вони (за винятком останнього) базуються на психоаналітичному підході до цього явища.

До розвитку того, що ми зараз називаємо проєктивними методами, також долучився і інший знаний психолог, К.Юнг, автор одного з найвідоміших асоціативних експериментів. Цей експеримент можна вважати однією з перших спроб емпіричного дослідження, яке пов’язане з феноменом проєкції, проте цей зв’язок не був очевидним аж до 30-х років ХХ ст.

Максимально лаконічне визначення проєкції надає А.Венгер – це “винесення назовні переживань, уявлень, прагнень тощо” [5, с. 5]. Звісно, воно є надто широким та розмитим, але ним можна передати загальний настрій першого етапу у розвитку проєктивних методів: З.Фройд запропонував термін для опису певного феномену, але як цей феномен функціонує він не пояснив, К.Юнг успішно використовував метод, але не пов’язував його з проєкцією.

Другий етап – розвиток теорії та емпірії. Наступний етап в історії становлення проєктивних методів – їхній розвиток у рамках клінічної психології та поступова адаптація для різних дослідницьких цілей. На відміну від попереднього етапу, для якого були характерні здебільшого теоретичні пошуки, обличчя цього періоду визначала емпірія. Тобто у розвитку концепції проєкції, окрім двох підходів, що виокремилися з праць З.Фрейда, можна та-

кож простежити дві генеральні лінії, які можна узагальнити як теоретичну та емпіричну. Перша дуже тісно пов'язана з психологією, адже основним її фокусом виступає сам механізм проекції. Друга ж менше цікавиться психологічними процесами, на яких базована проекція, а більше орієнтується на проективну гіпотезу і дослідження особистості за допомогою проективних методів. Ледь не від самого початку проективні методи розвиваються в клінічній психології окремо від теорії проекції і свої висновки базують на емпіричних знахідках.

Стосовно теорії проекції, то значний вклад у неї вніс Л.Ебт, який у 50-х роках ХХ ст. розвинув власну концепцію на перетині психоаналізу та гештальтпсихології. У ній він підкреслює те, що особистість є процесом, а не набором визначених рис, і перебуває у стані постійної взаємодії з фізичним і соціальним оточенням, яка визначається силою та змістом людських потреб [19, с. 38–39]. Л.Ебт наголошує на загальній вибірковості усіх перцептивних процесів і висуває гіпотезу про те, що селективність стимулів є “функцією системи еталонів” і сприймається відповідно до системи інших стимулів [19, с. 42], тобто своєрідної системи цінностей, яка і детермінує сприйняття того чи іншого феномену. Соціальний аспект його теорії полягає в тому, що, виходячи з досліджень Ж.Піаже, усі перцепти є результатом соціалізації [19, с. 44], тож індивід за правильно підібраних стимулів проектує не лише власну систему цінностей, а й низку соціально окреслених правил та норм.

Проекція як форма апперцептивного викривлення постає у теорії Л.Беллака, котрий експериментально довів, що вона є не просто захисним механізмом. Учасники його експерименту з ТАТ (Тематичним апперцептивним тестом) після отримання під гіпнозом установки на агресію чи радість з однаковим успіхом проектували як агресію, так і радість, і це привело його до висновку, що немає необхідності “захищатися” від радості, тож проекція – це дещо більше, ніж механізм витіснення [1, с. 7–8]. Відштовхнувшись від цієї гіпотези, Л.Беллак почав розглядати проек-

цію як феномен викривленого сприйняття, який визначається попереднім досвідом і системою цінностей (чим важливіший стимул, тим з більшою ймовірністю він буде сприйнятим), тож його висновки багато в чому переграються з ідеями Л.Ебта.

Ще один ключовий теоретик цього часу, Л.Франк, у своїй теорії проєкції відштовхується від динамічної концепції особистості як процесу організації досвіду і структурування життєвого простору. Таке бачення особистості передбачає, що стимульна ситуація набуває індивідуального значення відповідно до структури внутрішнього світу досліджуваного. Стимульна ситуація може бути конструктивною (надання структури аморфному матеріалу, наприклад, тест Роршаха), інтерпретативною (розкриття значень) та катартичною (розрядження емоції, виявлення афективних реакцій) [16, с. 87]. Отож, якщо слідувати концепції Л.Франка, то будь-яка реакція людини, в т.ч. її мислення, творчість, пам'ять, сприйняття, відбувається через призму її особистості, а специфіку рис конкретної особистості можна виявити за умов невизначеної ситуації, яка уможливорює велику кількість трактувань [28, с. 22–23].

Для другого періоду дуже важливими також є праці Г.Ліндзі. У своїй книзі, яка багато у чому підсумовує досвід використання проєктивних методів, він вказує, що проєктивні методи традиційно виступали інструментом клініциста, однак дедалі частіше використовуються антропологами, соціологами і соціальними психологами: “Проєктивні методи приносять реальні і відчутні емпіричні плоди тим, хто мудро їх використовує” [25, с. 1–2]. Згідно з його дослідженням, основний вплив на становлення проєктивних методів мали [25, с. 4–9]: психоаналіз (прагнення пояснити несвідоме), холізм (вивчення поведінки індивіда з урахуванням її контексту; цілісний підхід до особистості, розгляд її як синтезу, а не як конгломерату ізольованих характеристик; акцент на зв'язку між середовищем і організмом), феноменологія (розуміння середовища *таким, яким воно сприймається актором чи суб'єк-*

том (курсив. – Г.Л.) [25, с. 8]. У цьому контексті ідеї проєктивних методів переплітаються з ідеями соціального конструктивізму, які з'явилися десятиліттям пізніше завдяки праці П.Бергера та Т.Лукмана [2]. Для прикладу, автори вказують, що люди сприймають як само собою зрозумілі різні реальності [2, с. 11], що соціологія має справу не лише з емпіричним багатоманіттям знання, а й з процесами перетворення систем знання та соціально визнаною реальністю [2, с. 12]. Проєктивні методи, як і низка якісних методів, дають змогу виявити особливості сенсів, які люди вкладають у ті чи інші феномени, а також специфіку конструювання цих сенсів представниками різних соціальних прошарків.

Стосовно емпіричних досліджень, то значну роль у входженні проєктивних методів до дослідницької практики відіграв Г.Роршах, чий тест наразі є одним із найвідоміших проєктивних інструментів. Д.Кубацька-Яшецька називає його тест “королевою” проєктивних технік [24, с. 13]. Водночас навіть у першій публікації “Психодіагностика” у 1921 р. Г.Роршахом було окреслено перспективи використання проєктивних методів для вивчення особливостей культури та здійснення міжгрупових порівнянь [25, с.12]. Протоколи тесту Роршаха та ТАТ стали базою для низки міжетнічних і крос-культурних антропологічних досліджень, а валідність методик перевірялась зіставленням з “етнологічними фактами” [25, с. 13–17]. У 1936 р. послідовник Г.Роршаха Б.Клопфер заснував журнал “The Rorschach Research Exchange”, який згодом розвинувся у “Journal of Projective Technics” і нарешті став “Journal of Personality Assessment”, що видається до сьогодні [21, с. 26]. Цей факт є надзвичайно важливим для інституціоналізації проєктивних методів, адже видання окремого журналу свідчить не лише про визнання науковою спільнотою проєктивних методів, а й про систематичні дослідження і подальшу наукову дискусію на їхньому ґрунті. “Journal of Personality Assessment” нині видає Taylor & Francis Group, і при пошуку за ключовими словами “Projective methods” на їхній online платформі відоб-

ражається 9,654 статті та розділи із книги (станом на 5 лютого 2014 р.). Тобто в середньому Taylor & Francis Group щороку видавали понад 123 наукових тексти, у яких так чи інакше фігурують проєктивні методи!

Коротку історію розвитку проєктивних методів у своїй праці наводить А.Чередерецька: спершу – тест плям Роршаха (1921 р.), згодом Г.Меррей розвиває ТАТ (1935 р.), опираючись на концепцію проєкції як витіснення З.Фрейда, далі Л.Франк у 1939 р. першим вжив термін “проєктивні тести” для окреслення методів, що базувалися на неструктурованому матеріалі, якому досліджувані надають власний сенс, нарешті А.Рапопорт запропонував “проєктивну гіпотезу”, на якій базується використання методу [21, с. 27–28]. Цей часовий зріз яскраво ілюструє те, що у випадку проєктивних методів теорія часто йшла слідом за практикою.

Саме в часі другого періоду проєктивні методи потрапляють до практики маркетингових та політичних досліджень, де одразу оцінили їхній потенціал. Скажімо, хрестоматійний приклад, який кочує від одного підручника з маркетингу до іншого [11, с. 118–119; 23, с. 215–216; 27, с. 141–142], стосується дослідження 1949 р., яке мало на меті виявити мотиви непокупки розчинної кави. Для цього домогосподаркам пропонували один або інший закупочний лист, на основі якого вони мали охарактеризувати жінку, яка його написала. Листи були ідентичні, за винятком того, що перший містив розчинну каву, а другий – мелену. У результаті жінка, яка робить закупки за першим листом, була охарактеризована як лінива, самотня працівниця бюро, яка не вміє планувати покупки та любить довго спати, бо купила розчинну каву. Другу жінку описали як практичну, ощадливу, таку, яка любить готувати, опікується родиною. У підсумку, результати цього дослідження вплинули на формування маркетингової стратегії. Це один із найбільш розтиражованих прикладів, тож ми можемо лише здогадуватися про кількість рішень, яка була прийнята, базуючись на використанні проєктивних методик у бізнесі.

Таким чином, якщо адаптувати ідеї другого періоду для потреб соціології, то можна стверджувати, що проекція багато у чому визначає людське сприйняття і має соціальне походження, оскільки людський досвід значною мірою конструюється під впливом суспільного контексту, тих цінностей і норм, які регулюють повсякдення і стають інтеріоризованими як власні цінності та норми. Тож реакція на невизначену ситуацію є результатом не лише індивідуальних особливостей конкретної особистості, а й відображає специфічну конфігурацію соціального у ній, адже що є важливим, а що – ні, визначає певна суспільна рамка, яка будучи зовнішньою стосовно індивіда, згодом інтернізується через його чи її досвід.

Загалом, другий період у розвитку концепції проекції та проективних методів характеризувався активними пошуками теорії, яка могла б пояснити емпіричні знахідки і пов'язати їх в одну цілісність. Також у цей час проективні методи активно використовувалися у прикладних дослідженнях: спершу як частина клінічної практики психологів та психоаналітиків, а згодом як інструмент для дослідження широкого спектру явищ вони ввійшли в арсенал антропологів, соціальних психологів, маркетологів. Також це час інституціоналізації проективних методів, їх входження до дослідницької практики і рефлексії, хоча вони й були на периферії традиційних методів і дещо скептично сприймалися частиною наукової спільноти того часу. Ці скептичні настрої і стали основними у третьому періоді.

Третій етап – криза. Третій період у розвитку проективних методів (від 60-х до 90-х років ХХ ст.) характеризувався занепадом інтересу дослідників до цих інструментів. Саме тоді особливо гучно залунали голоси критиків, які наголошували на значній суб'єктивності та відсутності критеріїв для перевірки їхньої валідності і надійності. Для прикладу, Г.Ліндзі свідомий того, що проективні методи ніколи не були “повноцінними учасниками арсеналу психологічних методів вимірювання” [25, с. 18] і стояли осторонь традиційних тестів чи шкал через брак стан-

дартизації і складність аналізу отриманих матеріалів. Він також подає низку критичних зауваг стосовно цих тестів: їхня залежність від дослідника, сумніви у адекватності їхнього теоретичного підґрунтя, надмірна генералізація або ж, навпаки, деталізація, питання валідності (особливо прогностичної) тощо [25, с. 19–23]. Тож можна припустити, що Г.Ліндзі, незважаючи на власну прихильність до проєктивних методів, передчував настання кризи у їхньому використанні.

Основними критичними заувагами до проєктивних методів були відсутність стандартних процедур аналізу та інтерпретації і як наслідок узалежнення від професіоналізму та власних теоретичних переконань дослідника, відсутність стандартних критеріїв надійності та валідності, які у цей час стали надзвичайно важливими для перевірки якості дослідницьких інструментів, неможливість здійснення генералізації (надійність, валідність та репрезентативність за влучним висловом С.Квале є “Святою трійцею” від науки [8, с. 229]) та значна ресурсна затратність.

Такий стан справ багато у чому залежав від повороту до позитивізму (який на цьому етапі уже був постпозитивізмом) та становлення парадигми структурного функціоналізму, яка стала домінуючою в соціогуманітарних науках. У квантифікаційних побудовах проєктивним методам не було місця. Подібна ситуація спостерігається і у розвитку якісних методів, адже традиції антропологічної та чиказької шкіл, які ґрунтувалися на спостереженнях та кейс-стаді, були змінені структурно-функціональною домінантою, дедуктивними інтелектуальними практиками та стандартизованими аналітичними процедурами [10, с. 12]. Тоді як позитивістська наукова установка має на меті структурне пояснення соціального світу в причинних залежностях (акцент на соціальній структурі і соціальних фактах, використання кількісних методів аналізу для емпіричного підтвердження гіпотез), інтерпретативна наука орієнтована на конструювання соціальної реальності з акцентом на соціальних значеннях та смислах [10, с. 18]. Слідуючи такій логіці, проєктивні методи, так само як і

якісні, є ближчими до логіки інтерпретативних пояснень. У зв'язку із цим декілька десятиліть вони перебували в тіні кількісної методології та підлягали доволі жорсткій критиці (основні перешкоди у використанні проєктивних методів описано в авторській публікації [14]).

Четвертий етап – нові горизонти. Теперішній етап – четвертий – розпочався у 90-х роках ХХ ст. разом зі зміною парадигми, культурним та візуальним поворотами у гуманітаристиці. Особливо важлива роль у цьому процесі належить якійсь методології, яка відвойовує дедалі міцніші позиції в соціології. З кінця століття, “можливо, дещо з випередженням” науковці почали говорити про якісний поворот у соціальних науках, а також про те, що “напруженість” між методологічними полюсами поступово зменшується і веде до взаємної компліментарності або хоча б сумісності [10, с. 12]. Саме у цьому контексті й відбувається відновлення інтересу до проєктивних методів, особливо в середовищі науковців, адже у практиці маркетингологів вони і так займали чільне місце (проєктивним методам присвячено розділи у підручниках з маркетингу [23, 27] та у методичних матеріалах для проведення ФГД, одного з ключових методів для маркетингового дослідження [12, 26]).

Поступово до практики науковців знову починають входити різні типи проєктивних методів. Скажімо, у сучасній Росії досить популярним методом виступає проєктивний малюнок, який застосовують для виявлення образів (дослідження, яке проводив “Левада-Центр” у 12 містах РФ, стосувалося образу Росії у середовищі молоді [6], а А.Стрельнікова використовувала проєктивний малюнок серед інших методів для дослідження образу Москви [15]), для вивчення етнічних стереотипів (яке здійснила Т.Іванова [7]) і загалом у низці клінічних досліджень [5]. В Україні цей метод застосовувала Н.Ходорівська для вивчення соціопросторових орієнтацій [18]. Інтерес до використання малюнкових технік можна пояснити не лише повнотою та оригінальністю отриманого матеріалу, а й загалом від-

новленню та зростанню інтересу до візуальних матеріалів у соціогуманітарних дослідженнях.

Інший проєктивний метод – метод незакінчених речень – застосовувався ще в радянській дослідницькій практиці [13], і наразі цю традицію продовжують та розширюють [4]. Водночас незакінчені речення значно простіше інкорпуються до соціологічного арсеналу, адже багато в чому схожі на відкриті запитання, проте цей проєктивний метод також може бути корисним і виконувати свої чітко окреслені функції.

Звісно, кількість досліджень, у яких так чи інакше фігурують проєктивні методи, поступається кількості тих, де застосовані традиційні методи соціології, як-от опитування чи анкетування. Проте цю ситуацію не слід сприймати як вирок. Проєктивні методи можуть дуже добре працювати для вирішення одних конкретних дослідницьких завдань і зовсім не працювати для вирішення інших. Саме тому правильний і виважений методологічний підхід з урахуванням специфіки проєктивних методів може дати змогу покращити якість дослідження, тоді як їхнє хаотичне використання без жодних теоретичних орієнтирів призводить до отримання даних, які неможливо аналізувати. Отож, теперішній етап у розвитку проєктивних методів відкриває нові горизонти. Побачити, що буде за ними, – справа часу.

Література

1. Беллак Л. О проблемах концепции проекции / Л.Беллак // Беллак Л., Эбт Л. и др. Проективная психология : пер. с англ. – М., 2010. – С. 6–28.

2. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П.Бергер, Т.Лукман. – М., 1995. – 323 с.

3. Бурлачук Л. Проблема исследования бессознательного психического проєктивными методами / Л.Бурлачук // Бессознательное: природа, функции, методы исследования / под об. ред. А.С.Прангишвили, А.Е.Шерозия, Ф.В.Бассина. – Тбилиси, 1978. – Т. 3 : Познание. Общенье. Личность. – С. 638–643.

4. *Бурлов А.* Логическая организация анализа данных, полученных методом неоконченных предложений / А.Бурлов, Г.Татарова // Социологические исследования. – 1999. – № 8. – С. 123–133.

5. *Венгер А.* Психологические рисуночные тесты: иллюстрированное руководство / Венгер А. – М., 2010. – 159 с.

6. *Гуреев С.* Анализ рисунков в социологических исследованиях / С.Гуреев // Социологические исследования. – 2007. – №10. – С.132–139.

7. *Иванова Т.* Изучение этнических стереотипов с помощью проективных рисунков / Т.Иванова // Вопросы психологии. – 1998. – №2. – С.71–82.

8. *Квале С.* Исследовательское интервью / Квале С. – М., 2009. – 310 с.

9. *Климова С.* Опыт использования методики неоконченных предложений в социологическом исследовании / С.Климова // Социология: методология, методы и математическое моделирование. – 1995. – №5–6. – С.49–64.

10. *Костенко Н.* Кількісне і якісне: взаємні претензії і перспективи / Н.Костенко // Якісні дослідження в соціологічних практиках : навч. посіб. / за ред. Н.Костенко, Л.Скокової. – К., 2009. – С. 8–24.

11. *Котлер Ф.* Основы маркетинга / Котлер Ф.; пер. с англ. – М., 1991. – 657 с.

12. *Мельникова О.* Фокус-группы: Методы, методология, модерирование / Мельникова О. – М., 2007. – 320 с.

13. *Ольшанский В.* Становление метода неоконченных предложений в Советском Союзе 70-х годов / В.Ольшанский // Социология: методология, методы, математическое моделирование. – 1997. – №9. – С.82–89.

14. *Отріщенко Н.* Особливості застосування проективних методів у соціології / Н.Отріщенко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Х., 2013. – Вип. 19. – С. 214–222.

15. *Стрельникова А.* Социология города: пространственные практики и жизненные перспективы / Стрельникова А. – М., 2012. – 232 с.

16. *Франк Л.* Проективные методы изучения личности / Л.К.Франк // Беллак Л., Эбт Л. и др. Проективная психология : пер. с англ. – М., 2010. – С. 74–92.

17. *Фрейд З.* Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии / Фрейд З. – Х., 2010. – 384 с.

18. *Ходорівська Н.* Смыслотворні образи в уявленнях про поселення / Н.Ходорівська // Якісні дослідження в соціологічних практиках : навч. посіб. / за ред. Н.Костенко, Л.Скокової. – К., 2009. – С.271–295.

19. *Эбт Л.* Теория проєктивной психологии / Л.Эбт // Беллак Л., Эбт Л. и др. Проєктивная психология : пер. с англ. – М., 2010. – С.29–58.

20. *Catterall M.* Using Projective Techniques in Education Research / Miriam Catterall and Patrick Ibbotson // British Educational Research Journal. – 2000. – Vol. 26, № 2. – p. 245–256.

21. *Czerederecka A.* Test Rorschacha w psychologicznej eksperytyzie sadowej / Alicja Czerederecka. – Krakow, 2006. – 480 s.

22. *Flick U.* Jakosc w badaniach jakosciowych / Uwe Flick. – Warszawa, 2007. – 248 s.

23. *Kaczmarczyk S.* Badania marketingowe: Metody i techniki / Stanislaw Kaczmarczyk. – Warszawa, 2003. – 410 s.

24. *Kubacka-Jasiecka D.* O metodzie projekcyjnej krytycznie raz jeszcze... / Dorota Kubacka-Jasiecka // Techniki projekcyjne w psychologicznej eksperytyzie sadowej. Materialy z konferencji / Pod. red. A. Czeredereckiej i T. Jankiewicz-Obydziskiej. Krakow, 1996. – S.9–18.

25. *Lindzey G.* Projective techniques and cross-cultural research / Gardner Lindzey. – N.Y., 1961. – 339 s.

26. *Lisek-Michalska J.* Techniki dodatkowe w badaniach fokusowych na przykladzie badac nad korupcja / Jolanta Lisek-Michalska // Zogniskowany wywiad grupowy: Studia nad metod / Pod red. J. Lisek-Michalskiej i P. Danilowicha. – Lodz, 2007. – S.197–232.

27. *Sagan A.* Badania marketingowe. Podstawowe kierunki / Adam Sagan. – Krakow, 2004. – 238 s.

28. *Skk H.* Teoretyczne podstawy metod projekcyjnych / Helena Sek / Metody projekcyjne: Tradycja i wspolczesnosc / Pod. red. H. Sek. – Poznan, 1984. – S.7–34.

ЗАГАЛЬНОНАУКОВІ ЧИННИКИ АКТУАЛІЗАЦІЇ ВІЗУАЛЬНИХ МЕТОДІВ У СОЦІОЛОГІЇ

Візуальним методам аналізу приділяється дедалі більше уваги в сучасній соціології. У статті зроблено спробу зрозуміти причини актуалізації візуальних методів у контексті змін, які відбувалися в методології науки як такої, в рамках поділу її на класичний, некласичний та постнекласичний періоди. Висновки зроблено на підставі розгляду міри адекватності візуальних підходів науковим дослідженням на кожному з цих етапів розвитку науки та її методологічної платформи.

Визуальным методам анализа уделяется все больше внимания в современной социологии. В статье сделана попытка понять причины актуализации визуальных методов в контексте изменений, которые происходили в методологии науки как таковой, в рамках ее разделения на классический, неклассический и постнеклассический периоды. Выводы сделаны на основании рассмотрения степени адекватности визуальных подходов научным исследованиям на каждом из этих этапов развития науки и ее методологической платформы.

More and more attention is given to visual methods of analysis in modern sociology. The author makes an attempt to understand the reasons of actualization of visual methods in the context of change, which take place in methodology of science as such, in the framework of its division into classical, non-classical and post-non-classical periods. The conclusions were made on the basis of consideration of the measure of adequacy of visual approaches to scientific research at each of these stages of development of science and its methodological platform.

Ключові слова: візуальна соціологія, класична наука, некласична наука, постнекласична наука, метод, методологія.

Ключевые слова: *визуальная социология, классическая наука, неклассическая наука, постнеклассическая наука, метод, методология.*

Keyword: *visual sociology, classical science, non-classical science, post-non-classical science, method, methodology.*

Візуальна соціологія як окремий напрям у соціологічній дисципліні виникла в 70-х роках ХХ ст. і як основне джерело інформації використовує візуальний матеріал. Розвиток електронних і медіазасобів комунікації, відсутність мовного бар'єру в просторі візуальності, збільшення швидкості трансляції видимого тексту та відсутність надмірних інтелектуальних зусиль задля осмислення образного повідомлення, зумовлює експансію візуального в сучасному світі, а водночас відкриває нові можливості для застосування методів візуальної соціології. Візуальність убирає все, що дискурс не може вмістити, – образи безпосередньо пов'язані з референтами. Хоча є різні погляди на те, як образ співвідноситься з реальністю, однак, однозначно можна сказати, що образне зображення не має такого прямого і безпосереднього зв'язку з раціональністю, як текст. Тому використання візуального матеріалу в соціологічному аналізі здатне забезпечити отримання моделей соціальної реальності, що доповнюють ті, які сконструйовані за допомогою методів, заснованих на вербальній інформації. Останні донедавна домінували у соціології.

Ці процеси в методологічному та методичному полі соціології викликають потребу в більш уважному погляді на візуальні методи, в дослідженні процесу їх появи на методичному горизонті й тих чинників (різної ґенези), що цьому сприяли.

Одну з перших публікацій, присвячених візуальній соціології “Visual Sociology: Expanding Sociological Vision” (1988 р.), її автор, Дуглас Харпер (Douglas Harper), починає точним спостереженням, що, незважаючи на той факт, що соціологія та фотографія виникли приблизно одночасно, соціологи звернулися до зображень з серйозними намірами лише порівняно нещодавно. Це спостереження

доволі легко набуває форми запитання: *чому соціологи звернули свою увагу на візуальний матеріал у другій половині ХХ століття, а не в будь-який інший час?* Збільшення візуального матеріалу в геометричній прогресії, яке відбувалося саме в цей період, не є вичерпною відповіддю. Адже візуальний матеріал, який можна було б використовувати для аналізу, завжди був, і в значній кількості, більше того, візуальне активно досліджувалося антропологами, мистецтвознавцями, документальними фотографами та науковцями багатьох інших галузей, але водночас перебувало поза полем зору академічних соціологів. Ця робота є спробою дати попередню відповідь на зазначене вище запитання.

Шукати відповідь я спробую у логіці змін, які відбулися в науці, з часів появи соціології у реєстрі її дисциплін і до наших днів. Наука за цей час активно змінювалася, змінюючи принципи та ідеали, розуміння того знання, до якого вона прагне, а також методів, за допомогою яких знання може бути отриманим. Особливо цікавими для соціології та її методів є моменти взаємодії принципів природничих і гуманітарних наук, оскільки соціологія постійно перебуває на межі цих двох наукових світів. Пояснення та розуміння, герменевтика і позитивізм, якісні та кількісні методи в соціології – дихотомії, що відображають непрості стосунки між природничим та гуманітарним принципом пізнання, їхніми проекціями в простір соціологічних методів.

Дивитися на історію розвитку власне науки можна під різними кутами зору. В даній роботі як провідна логіка розгляду динаміки змін у самій науці обраний поділ науки, запропонований В.Стьопіним: "... В історичному розвитку науки, починаючи з XVII століття, виникли три типи наукової раціональності і відповідно три великих етапи еволюції науки, що змінюють один одного в рамках розвитку техногенної цивілізації: 1) класична наука (у двох її станах: додисциплінарна і дисциплінарно організована наука); 2) некласична наука; 3) постнекласична наука. Між цими етапами існують своєрідні перекриття,

причому поява кожного нового етапу не відкидала попередніх досягнень, а тільки окреслювала сферу їх дії, межу їх застосування до певних типів завдань. Саме ж поле завдань різко розширювалося на кожному новому етапі за рахунок розвитку нових засобів і методів. Кожен етап характеризується особливим станом наукової діяльності, спрямованої на постійне зростання об'єктивно-істинного знання" [9, с. 17]. Уявляючи можливості застосування візуальної методики дослідження в цих загальнонаукових форматах, спробую зрозуміти, чому лише тепер вона виявилася адекватною критеріям науковості. До того ж адекватною як вимогам сучасних (некласичного та постнекласичного за обраним поділом) етапам розвитку науки, так і тим соціальним, культурним та технологічним контекстам, що їх супроводжують.

У найзагальнішому розумінні – науковий метод є системою засобів, за допомогою яких наука може здобувати нове знання. Науковий метод не є чимось абстрактним, раз і назавжди даним. Залежно від наявних у конкретний момент наукових і позанаукових контекстів погляди науковців на методологію протягом часу змінювались і дуже суттєво. Осмислення наукового знання та наукового методу пов'язані з осмисленням більш широких соціального та культурного контекстів, в якому вони з'являються. Так, якщо для Декарта єдино можлива істина може бути пізнана завдяки єдино правильному методу, що ґрунтується на суб'єкт-об'єктних стосунках між дослідником і його об'єктом, то у представників постмодерністських напрямів філософії науки та гносеології ця теза не знаходить підтримки, сутність наукового методу там суттєво відрізняється за своїми концептуальними ознаками і передусім по осі трансформації уявлень про стосунки між дослідником та його об'єктом, зміщення її у бік суб'єкт-суб'єктності. Це означає, що концепцію методів поза історичним контекстом розглядати неможливо.

Повернімося до нашої проблеми, Дугласа Харпера і його статті, що згадувалися вище. Якщо брати за відлікову точку 1839 р., коли Дагером був представлений перший

спосіб фотографування – дагеротипія і друкується “Система позитивної філософії” (той же 1839 р.), у якій Огюстом Контом уперше було вжито термін “соціологія”, то виходить, що соціологія та фотографія виникли одночасно. Фотографія та соціологія робили перші кроки в один і той самий час, але паралельно, перетинаючись у край рідко та випадково.

Чи можливе було використання фотографії в соціологічних дослідженнях у той час? Можна впевнено сказати, що ні, і причиною негативної відповіді є розуміння соціології як науки та соціологічного знання, що панували на той час. Це був класичний етап розвитку науки і, відповідно, класичний етап соціологічної науки. На зорі свого виникнення соціологія мислилася як “соціальна фізика” і, виправдовуючи цю назву, прагнула досягти фізикалістського ідеалу точної науки, вивчаючи суспільні явища та процеси, за словами О.Конта, “...як і явища астрономічні, фізичні, хімічні та фізіологічні, тобто як підпорядковані постійним природним законам” (цит за [5, с. 86]). Соціологія визначалася з власним предметом дослідження під неабияким впливом позитивізму. Позитивний підхід вимагав виявлення причин і відповідей на запитання “чому?”, а не на запитання “як?”, що унеможлиблювало будь-які пояснюючі та “розуміючі” теорії, якими успішно користується візуальна соціологія зараз. Фотографія ж, та й візуальне загалом, може бути проінтерпретоване багатозначно, результати аналізу візуального матеріалу мають частку суб’єктивного, що йде в розріз з класичними вимогами позитивізму до науковості.

Тут варто ще раз згадати основні ідеали класичної науки – принципи наукового методу, що йшли від Декартового “Міркування про метод”. Як зазначалося, за Декартом, науковий метод мав спиратися на число, бути точним та незалежним від суб’єкта спостереження. Звичайно, візуальний матеріал виміряти виключно за допомогою чисел неможливо, тому цей основний фільтр науковості того часу візуальний метод не проходив.

Але, крім методологічних обмежень, використання фотографії як інструменту здобуття нового знання є ще й

культурні та технологічні чинники, що накладали свої обмеження. Фотографія в ті часи була явищем досить рідкісним та не цікавим для соціологічного аналізу через тривіальність сюжету. Незважаючи на те, що будь-яка фотографія з часом стає артефактом – цінним джерелом інформації, в першій половині XIX ст. ще не зібралось достатнього архіву та й не минуло необхідної кількості часу з перших фотографій, для того, щоб вони стали цінними як доказ реальності, що минула. А інший присутній у суспільстві візуальний матеріал – живопис, скульптура, архітектура тощо – був скоріше предметом дослідження мистецтвознавства, а не соціології.

На зламі XIX–XX ст. розпочинається криза класичної науки. Відбуваються наукові революції у фізиці, математиці, соціальних науках, і як наслідок формується некласична наука, для якої характерна відмова від універсального наукового методу.

На цьому ж етапі проходить поділ науки на гуманітарне та природниче крило. Гуманітарії свою ідеологію методу отримують в роботі Гадамера “Істина та метод”. Тепер основу розуміючого, герменевтичного методу складає вже не число, а смисл. Завданням для науковця, що користується таким методом, стає: визначити той смисл, на підставі якого людина діяла, вступаючи в соціальну взаємодію, створюючи нові соціальні факти.

Відмова від абсолютизації “чистоти” експерименту та спостереження відкрила шляхи для теорій, що пояснювали не ту об’єктивовану дійсність, яка в рамках класичної науки дана ззовні, а дійсність, залежну від засобів її сприйняття. А так як засобів сприйняття реальності існує безліч, то стає можливим і існування декількох теорій, що пояснюють моделі реальності, які створюються за допомогою цих різних засобів (або різних методів). Так, у соціологічній науці знайшли собі місце герменевтичні та інтерпретативні теорії. І ці теорії вимагають власних методів емпіричного спостереження, які відкривали шлях для візуальних методів. Інтерпретативні та “розуміючі” теорії продукують значну кількість знань у сучасній соціології та гуманітарних науках у цілому, однак їх відносини з

істиною в її класичному розумінні, – як відповідності знань дійсності, тепер вже виявляються опосередкованими людською свідомістю. Ця додаткова ланка – людська свідомість – між знанням і дійсністю вимагає додаткових зусиль у сфері методології та методів при використанні інтерпретативних та “розуміючих” теорій. Таким чином, з переходом від класичної до некласичної науки поступово з’являлася потреба (хоча, можливо, скоріше підходить слово “доцільність”) у використанні більш пластичного і багатозначного матеріалу для аналізу, яким і виступає візуальне.

Той факт, що візуальні методи досить легко вбудувалися в герменевтичну соціологічну традицію, є наслідком того, що “розуміючі” методи від інтерпретації текстів легко перейшли до інтерпретації зображень. Визначальним з методологічного погляду для використання та розвитку візуальної соціології є розширення поняття “текст”, до якого вже можна віднести не тільки власне мову, а й жести, ритуали, але найважливіше – візуальне. Це особливо актуальним стає тепер, коли “галактика Гутенберга” дедалі більше поступається місцем “цифровому світові”, а довгі наративи змінюються візуальними повідомленнями. Розуміння тексту як комплексу знаків (необов’язково мовних) є досить логічним і природним кроком у ситуації, коли візуальне повідомлення стає таким же часто використовуваним, як і текстове, до множини цих знакових комплексів вже входять не лише слова, що можна знайти в текстах, а й візуальні коди, що можна знайти в зображеннях. Спроби дешифрувати комплекси знаків, які містяться в різноманітних текстах (у широкому розумінні цього поняття: від вірша до танцю чи рекламного повідомлення), є ще однією причиною актуалізації інтересу до герменевтики та інтерпретативних теорій, які успішно використовуює візуальна соціологія.

У другій половині ХХ ст. наука переходить на новий етап – постнекласичний. Сутність постнекласичного наукового бачення свого предмета пов’язана з визнанням надскладності об’єктів науки та неможливості поділяти їх за дисциплінарним принципом. З цього випливає необ-

хідність шукати методи, які б давали змогу цю складність і цілісність опанувати. Візуальний образ тут може бути одним із таких інструментів. Як і два попередні етапи, постнекласика має свої провідні методологічні роботи, що формулюють основні установки. Одна з них – робота Едгара Морена “Метод. Природа Природи”. Завдяки цій праці можна побачити, що зміни у погляді науки на саму себе виглядають досить радикально: “Сьогодні має бути методологічно підданий сумніву сам принцип картезіанського методу, роз’єднання об’єктів один від одного, поділ понять один від одного (ясні і чіткі ідеї), абсолютне відділення об’єкта від суб’єкта. Сьогодні наша історична потреба – пошук методу, який виявляє, а не приховує зв’язки, з’єднання, імплікації, нашарування, взаємозалежності, складності. Нам треба почати зі звільнення від помилкової ясності. Не з ясного і виразного, а з неясного і невизначеного; і тим більше не з надійного знання, а з критики надійності. Нарешті, прийняття сум’яття може стати засобом опору різного роду спрощенням. Зрозуміло, на початку у нас відсутній метод; щонайменше, в нашому розпорядженні може бути антиметод, в якому незнання, невизначеність, сум’яття стають чеснотою” [7, с. 37].

У контексті візуальних досліджень у цьому переході особливо важливою є увага постнекласики до використання “розуміючих” та “особистісних” методів, що відповідає їй зацікавленості людиновимірними системами. У рамках цієї роботи це важливо, тому що візуальне неодмінно є пов’язаним з окремою людиною, яка сприймає навколишній світ за допомогою зору і передає своє бачення іншим за посередництва фото- або відеокамери.

У постнекласичній методології об’єкт і суб’єкт дослідження вже не протиставляються один одному, як зазначалося, а отже, взаємодія дослідника та досліджуваного є прийнятною з погляду науковості результатів.

Так, якщо соціолог завітає до племені, люди якого не спілкувалися ні з ким, окрім одноплемінників, і не бачили інших людей, до того ж з фотоапаратом, можливо, дані, які соціолог отримає в процесі взаємодії з туземцями, будуть релевантними в рамках антропології, однак для

соціології вони будуть релевантні лише за умови деяких уточнень. Соціолог не може сказати, що досліджуване плем'я є таким, що не стикалося з впливом цивілізації зовсім, адже туземці вступали у взаємодію з самим дослідником, який є представником технологічно більш розвинутого суспільства і це певним чином вплинуло на світогляд людей та незворотно змінило їх – плем'я перестало бути “диким” у той момент, як тільки його знайшов дослідник. Однак урахування впливу реактивного ефекту на отримані результати, акуратність та точність в їх інтерпретації дає змогу отримати знання, що мають всі ознаки науковості і є науковими по суті. Факт визнання постнекласичною наукою того, що в пізнавальних ситуаціях уникнути впливу дослідника неможливо, що фактор спостерігача є суттєвим у формуванні нового знання, розширює потенційні межі застосування методу, знімаючи жорстку вимогу мовчазного досліджування та невтручання. Навпаки, процес пізнання постнекласичної науки спрямований на гуманітаризацію знання, його “людяність”, тоді як соціологічне пізнання чи не в першу чергу спрямовано на служіння суспільному благу: “...Мета ж науки соціології – щастя людей. Наука ця і її методи різко відрізняються від всіх інших наук ...” [10, с. 233] – висновок, який зробив Л.Толстой, після участі в переписі населення 1881 р. Саме відмінність наукових методів соціології від методів “всіх інших наук” полягає в тому, що соціологія має справу з людьми, які володіють свідомістю і волею, а не природними явищами і процесами, що не залежать від суб’єктивності, можливо і є причиною того, що увага до методології та методів серед соціологів не зникла ніколи.

Отже, для перспективи виникнення візуальних методів дослідження в переході від класичної до постнекласичної науки є суттєвою зміна відносин між *суб’єктом та об’єктом дослідження*. У постнекласичній науці межа між спостерігачем і спостережуваним стає умовною або стирається взагалі через розуміння того, що, досліджуючи складні нестійкі системи, майже неможливо уникнути суб’єктив-

зму в результатах. Враховуючи те, що при використанні в дослідженні візуального матеріалу неможливо уникнути суб'єктивності з двох причин: по-перше, інтерпретація візуального матеріалу потенційно множинна, по-друге, фото- або відеоматеріал невід'ємно несе відбиток автора (його суб'єктивність у виборі предмета зйомки, ракурсу, освітлення тощо), ця зміна є **чи не найважливішою для розвитку візуальних методів в соціології**. Однак потенційна множинність інтерпретації візуального для соціології не є явищем унікальним та властивим лише для візуального. Текст, як відомо, також може бути сприйнятим по-різному, тут є, за словами Є.Головахи, “трагедія соціологічної науки ... якраз і полягає в тому, що амбівалентність процесу і результатів соціального пізнання доводиться приймати не як аномалію, а фактично як дисциплінарну норму” [4, с. 7].

Актуалізацію візуальних методів у процесі методологічних пошуків сучасної соціології можна пояснити ще й тим, що сучасна соціологія ставить перед собою нові, якісно інші питання. Час теоретичних систем, які пояснювали масштабні соціальні процеси через жорсткі причинно-наслідкові моделі, минув разом з класичним етапом соціологічної науки. Постнекласика не задовольняється й мікромасштабами дослідження, які обирала некласична соціологія. Настав час “третьої соціології” [11], за Штомпокою, де макро- і мікрорівні поєднуються, але за допомогою теорій більш гнучких та менш абстрактних.

Звернімося тепер до інших, окрім загальнонаукового, контекстів актуалізації візуальних методів у соціології: соціального, культурного та технологічного. Зазначимо, що вони не є чимось окремим від вже розглянутого загальнонаукового контексту. Більше того, останній можна розглядати як продукт соціокультурних і технологічних змін, які й висунули свої вимоги до науки, підштовхнули її до перегляду своїх базових засадничих принципів.

Соціальний контекст зростання популярності фотографії полягає в її здатності створити образ, який людина або група прагнуть мати як свій. Так, за Бурдьє, практика

фотографування зобов'язана своїм значним поширенням “сімейній функції”, домашньому культу фотографування, суб'єктом і об'єктом якого є сім'я [6]. В умовах, коли інститут сім'ї пережив кризу, що проявлялася в переході від розширеної сім'ї до нуклеарної, сімейні фотоальбоми, фотографії до яких створювалися під час сімейних свят та урочистих подій, на яких зазвичай присутні декілька поколінь одночасно, мабуть, єдине, що залишилося від розширеної сім'ї. Такі фотоальбоми заміщали потребу в реально відсутньому зв'язку між онуком та дідом, онучкою та бабусею. Сімейні фотоальбоми – один із прикладів соціального контексту поширення культу візуальності. Наразі завдяки соціальним мережам зникає певна камерність сімейних альбомів і сімейні фото стають доступні спогляданню, образно кажучи, всьому світу. Це робить фото, зокрема і візуальний артефакт у цілому, суттєвим фактором соціальних процесів на всіх рівнях – від мікро- (особистісне життя) через мезо- (життя окремих груп) до макрокотексту цілих суспільств.

Про культурний контекст виникнення візуальної соціології можна говорити у вузькому та широкому розумінні. У вузькому розумінні можна говорити про перетворення фотографії на вид мистецтва. Це змінило її культурний та соціальний статус, тим самим змусивши звернути увагу на неї і соціологів. У культурний дискурс фотографія увійшла, коли розпочалися дискусії, що до її статусу як витвору мистецтва, і які завершилися, коли фотографії почали з'являтися в музеях та галереях. У широкому розумінні, якщо тлумачити культуру як систему цінностей, норм та правил соціальної поведінки, як процес утворення та трансляції соціальних смислів, то тут візуалізація цих процесів у наш час є очевидною, що й робить візуальні методи дедалі більш затребуваними.

Візуальний метод у соціології став можливим насамперед завдяки появі технологічного забезпечення, тобто винаходу пристроїв, що дають змогу фіксувати окремі фрагменти реальності – фотоапарата та відеокамери. Живопис або будь-які інші техніки малювання не забезпечу-

ють необхідного рівня достовірності для використання їх у науковому аналізі як доказу проявів об'єктивної реальності. Похідним від технічної можливості як такої є зручність застосування їх на практиці – легкість та швидкість роботи пристроїв, невеликий розмір та, відповідно, мобільність і зручність використання, що давало можливість використовувати навіть перші фотоапарати не тільки в лабораторії, а й у полі. Все це є технологічним контекстом. Відносно невелика вартість фото- та відеоапаратури сприяють її поширенню серед усіх верств населення, що робить практику фотографування загальною, бо навіть через порівняно невеликий проміжок часу після винаходу техніки фотографування, хоча б одна фотографія з фіксацією на ній, як правило, визначної події була чи не в кожній родині.

Варто звернути увагу ще й на ті можливості в предметному полі, що відкривають візуальні методи, що теж має пряме відношення до загальнонаукових трансформацій, але вже в плані предметної сфери.

Методи дослідження візуального стають затребуваними завдяки своїй здатності забезпечити аналіз явищ і процесів, які швидко змінюються або лише народжуються. Наприклад, у ситуації, коли консьюмеристський стиль життя ще не був властивим для пострадянських суспільств, зафіксувати його прояви, які тільки-но з'являлися, класичними методами збору соціологічної інформації – анкетуванням та опитуванням, – було складно та й проблема така не ставилася. Але візуальні документи того часу збереглися і зараз, використовуючи візуальний аналіз міського простору, відстежуючи, як кількість зовнішньої реклами, що є одним з проявів суспільства споживання, зростала невпинно, можна прослідкувати появу цього нового для перехідних суспільств соціального феномену. Звісно, зв'язок тут є непрямим, а скоріше опосередкованим, однак перевага візуальної соціології, яка в даному випадку полягає у здатності помічати перші прояви соціальних процесів, є, на мій погляд, очевидною.

Продовжуючи думку про здатність методів візуальної соціології відносно вільно поводитися з часом, варто зазна-

чити, що візуальні методи дають змогу досліджувати не тільки теперішнє, а і те, що вже відбулося, звісно, за умови наявності джерел інформації, які відповідають вимогам науковості. Можливість оволодіти темпоральністю в соціологічних дослідженнях відкриває перспективи розуміння суспільних процесів, починаючи від їх зародження (коли досить легко не помітити зміни) і до умов, коли вони вже набули великого масштабу, так би мовити дослідити феномен *post factum*.

Підсумовуючи сказане, можна зазначити: візуальні методи посіли своє місце в соціологічній науці після змін, що відбулися в соціології та науці загалом. Кожен етап наукового розвитку відрізняється характерними для нього методами. Наступні методологічні розробки доповнюють та пояснюють попередні досягнення і розширюють можливості науки в продукуванні нового знання, яке відповідає критеріям науковості. Перехід від класичної до некласичної, а згодом постнекласичної (за поділом В.Стюпіна) науки зробив можливим *науковий* аналіз візуального матеріалу. Відмова від фізикалістського ідеалу, заміна одиниці аналізу з числа на смисл у некласичній науці та міждисциплінарний підхід і поєднання методів різних дисциплін, принципове уникнення дихотомії суб'єкта та об'єкта дослідження в постнекласичній науці ставить візуальну інформацію поряд з вербальною в здатності виконувати функції надійного джерела інформації про соціальну реальність. Актуалізації візуальних методів у соціології, окрім наукових чинників, сприяли соціальні й культурні процеси, а також технологічний розвиток, що відбувалися одночасно з науковими революціями. Власне, винаходи, які розширювали природні можливості ока (лінзи, телескоп, мікроскоп, камера-обскура, дагеротипія, і, звісно, фото- та відеокамера) мають пряме відношення до переходу від "Галактики Гутенберга" до цифрового світу, основною характеристикою якого є домінанта візуальності в інформаційному просторі. Отже, сприятливі умови для розвитку та активного використання візуальних методів у соціології виникли при переході до некласич-

ної науки та розширенням “візуального універсуму” – насиченість візуальністю повсякденного життя та укорінення візуальних практик, – яке продовжується в геометричній прогресії, дає можливість робити висновок, що візуальний аналіз потенційно може доповнити поширений у соціології дискурс аналіз.

Література

1. *Harper D.* Visual sociology: Expanding sociological vision / Douglas Harper [Електронний ресурс]. – The American Sociologist, 1988. – 54–70 pp. Режим доступу : <http://jan.ucc.nau.edu/~pms/cj355/readings/harper.pdf> . – Назва з екрану.
2. *Бурдьє П.* Поле науки [Електронний ресурс] / П.Бурдьє. – Режим доступу : <http://bourdieu.name/content/burde-pole-nauki>. – Названіє с екрана.
3. *Брянник Н.В.* Особенности эксперимента “неклассической науки” [Електронний ресурс] / Н.В.Брянник. – Режим доступу : http://www.intelros.ru/pdf/eps/2012_1/10.pdf . – Названіє с екрана.
4. *Головаха Е.* Социологическое знание: специфика, критерии научности и перспектива развития / Е.И.Головаха // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – №1. – С. 5–14.
5. *Гофман, А.Б.* Семь лекций по истории социологии : учеб. пособ. / Гофман А.Б. – [9-е изд.]. – М. : КДУ, 2008. – 240 с., ил.
6. *Костлярук О.* Використання візуальних джерел у відтворенні повсякденності [Електронний ресурс] / О.Костлярук. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ist/2008_21/028.htm. – Назва з екрана
7. *Морен Е.* Метод. Природа Природы / Едгар Морен ; пер. с франц. Е.Н.Князевой. – М. : Прогресс-Традиция, 2005. – 464 с.
8. *Сьюзен Сонтаг.* О фотографии / Сьюзен Сонтаг. – М. : ООО “Ад Маргинем Пресс”, 2013. – С. 152–198.
9. *Степин В.* Научное познание и ценности техногенной цивилизации / В.С.Степин // Вопросы философии. – 1989. – № 10.
10. *Толстая А.Л.* Отец. Жизнь Льва Толстого / Александра Львовна Толстая. – М. : Книга, 1989. – 503 с., ил. – С. 232–233.
11. *Штомпка П.* В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии / П.Штомпка // Социологические исследования. – 2009. – № 8. – С. 3–13.

ІНВАРІАНТНІСТЬ І ЕКВІВАЛЕНТНІСТЬ ДАНИХ У КРОС-НАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ЗІСТАВЛЕННЯ ПОНЯТЬ

У статті представлений порівняльний аналіз понять “еквівалентність” і “інваріантність” даних. Здійснена типологізація понять “еквівалентність” і “інваріантність” і окреслена роль кожного з них у реалізації крос-національного і крос-культурного дослідження.

В статье представлен сравнительный анализ понятий “эквивалентность” и “инвариантность” данных. Осуществлена процедура типологизации данных понятий и определена их роль в реализации кросс-национального и кросс-культурного исследования.

The paper presents comparative analysis of the notions data equivalence and data invariance. The notions equivalence and invariance have been typologized, and the role of each of them in realization of cross-national and cross-cultural research has been outlined.

Ключові слова: крос-національні дослідження, змістова еквівалентність, концептуальна еквівалентність, структурна (функціональна) еквівалентність, процедурна еквівалентність, метрична еквівалентність, скалярна еквівалентність, рівні інваріантності.

Ключевые слова: кросс-национальные исследования, содержательная эквивалентность, концептуальная эквивалентность, структурная (функциональная) эквивалентность, процедурная эквивалентность, метрическая эквивалентность, скалярная эквивалентность, уровни инвариантности.

Keywords: cross-national surveys, substantial equivalence, conceptual equivalence, structural (functional) equivalence, procedural equivalence, metric equivalence, scalar equivalence, levels of invariance.

Вивчення інваріантності тісно пов'язане з необхідністю виявлення у структурі динамічних суспільних міжкультурних відносин стійких параметрів, незалежних від зовнішніх змін. І головним тут є вияв основних структурних елементів, за якими порівнюються об'єкти. Для цього важливим є структурний аналіз об'єктів порівняння, в якому на перший план виходить оцінка рівня інваріантності ознак, характерних для кожного з об'єктів. На практиці цей аналіз відбувається завдяки виокремленню певних інваріантів у межах об'єкта дослідження (соціокультурних одиниць, які однаково проявляються в декількох групах) та вивчення типу зв'язків, які за будь-яких перетворень залишаються незмінними. Інваріантність розглядається як показник оцінки стійкості і незмінності структурних зв'язків об'єкта дослідження, це дає змогу виявити соціокультурні типи, які мають незмінні властивості. Культурні інваріанти, своєю чергою, – це структурні характеристики системи, які залишаються незмінними, незважаючи на вплив зовнішніх факторів (часу, культурного взаємообміну тощо).

Коли ми переходимо від теоретичного розгляду до емпіричного дослідження, поняття “культурний інваріант” виявляється тісно пов'язаним з поняттям “культурний еквівалент”. Статистична оцінка наявності соціокультурних інваріантів дає можливість визначити рівень еквівалентності даних з урахуванням їх соціокультурних особливостей, що, своєю чергою, називається “виміром статистичної інваріантності в крос-культурних, крос-національних дослідженнях”, тобто оцінка наявності інваріантів на різних рівнях дослідження.

Розглянемо, що являє собою еквівалентність у порівняльних дослідженнях більш докладно. Дане поняття широко використовується в методології крос-національних досліджень і являє собою властивість вимірювального інструмента, що відповідає за порівняння даних і мінімізацію відхилень. У даному випадку визначення рівня інваріантності є структурною одиницею ступеня еквівалент-

ності даних при проведенні крос-національного дослідження. Результати порівняння культур лише тоді матимуть сенс, якщо досліджувані концепти, феномени і гіпотези, які на фоні цього висуваються, будуть рівноцінні для різних культур-націй.

Для більш ґрунтовного розгляду поняття “еквівалентність” використовуємо класифікацію типів еквівалентності, запропоновану Т.Джонсоном (1998 р.), у якій він об’єднує типи еквівалентності у дві великі групи – змістовну і процедурну еквівалентність [1, с. 1–40]:

1. Змістовна еквівалентність. Ця група включає типи еквівалентності, які пов’язані зі схожістю або відмінністю вимірюваної конструкції у різних групах (культурах, країнах). Виділяють два типи еквівалентності, які належать до цієї групи: концептуальну і структурну (функціональну).

Концептуальна еквівалентність. Цей тип еквівалентності досягається, коли конструкт, який оцінюється, однаково визначається в різних групах. Тільки при досягненні цього виду еквівалентності крос-національна оцінка конструкту за допомогою одних і тих самих показників є можливою [2, с. 443–454].

Структурна (функціональна) еквівалентність. Досягається, коли інструмент, який застосовується в різних культурних групах, оцінює один і той самий конструкт і забезпечує однаково функціональну значущість питань анкети. Для отримання релевантних даних крос-національного дослідження запитання анкети повинні бути однаково зрозумілі у кожній країні, де проводиться дослідження (вони повинні бути еквівалентними, що є головною умовою порівняння) [2, с. 443–454]. Умовою структурної еквівалентності є ідентичність кореляцій патернів між пунктами методики (структурні зразки культури, стереотипи поведінки, що склалися в рамках певної культури, тощо). Подібність кореляційних патернів перевіряється шляхом визначення рівня статистичної інваріантності даних, зазвичай за допомогою конфірматорного фактор-

ного аналізу, який дає змогу отримати відтворену методикою факторну структуру. На цьому рівні “інваріантність” відображає схожість факторних структур і може розглядатися як умова еквівалентності.

Подібний аналіз забезпечує інформацію про структурні або якісні характеристики (чи вимірювалося одне і те саме поняття або параметр у різних групах). Подібність факторних структур залишає відкритою можливість того, що існують кількісні відмінності в оцінках, які не пов’язані з конструктом, для якого призначена дана методика (чи проводилося вимірювання за допомогою ідентичної шкали). Наприклад, якщо до всіх значень певної змінної додати постійну величину, то величина кореляції цієї змінної з іншими не зміниться [3]. Також якщо відхилення впливає на дані лише однієї з порівнювальних груп, то цей вплив не змінить величину кореляцій.

Отже, тотожність у розумінні вимірюваного конструкту є необхідною, але недостатньою умовою порівнянності даних, бо подібність факторних структур у різних групах не гарантує коректного порівняння кількісних відмінностей в оцінках. Для цього необхідно встановити еквівалентність процедури вимірювання – метричну і скалярну еквівалентність.

Змістовна еквівалентність є передумовою процедурної еквівалентності, бо еквівалентність процедур (методик) вимірювання неможлива без змістовної еквівалентності конструкту, прояв якого порівнюється в різних групах.

2. Процедурна еквівалентність (цей тип об’єднує метричну і скалярну еквівалентність). Належить до тих типів еквівалентності, які стосуються аналізу зіставлення процедур, що використовуються в крос-національному дослідженні. *Еквівалентність одиниць вимірювання, або метрична еквівалентність (або як ще називають даний тип еквівалентності: слаба еквівалентність факторів)*, належить до цієї групи, оскільки базується на схожості методики вимірювання в різних групах. Інструменти відповідають вимогам даного типу еквіва-

лентності, якщо шкала включає одиниці виміру одних і тих самих параметрів. Якщо ця умова еквівалентності виконується, кількісні відмінності між патернами оцінок (наприклад, тих, що були отримані в різні моменти часу або для різних підшкал) припустимо порівнювати крос-культурно. Наприклад, результати застосування опитувальника можуть відрізнятися внаслідок крос-культурних відмінностей відповідей респондентів, але цілком можливо, що такі ж відмінності можна отримати, якщо опитувальник застосовувати в різних ситуаціях (наприклад, до і після деякого впливу певних факторів).

Повна еквівалентність результатів досягається, коли і початок шкали (зазвичай нульова точка), і метрика змінної ідентичні для різних культурних груп. Цей рівень еквівалентності дає змогу порівнювати зв'язки показників, які вимірювались за допомогою даної методики, з іншими показниками в групах. Також інтерпретація кількісних відмінностей за окремою результуючою змінною може мати сенс тільки тоді, коли виконується ця умова. Для того щоб показати важливість еквівалентності одиниць вимірювання, наведемо приклад Муцомото щодо даного типу еквівалентності. Припустимо, що тест Равена запропонували освіченим і безграмотним групам. Цілком природно припустити, що крос-культурні відмінності у ступені знайомства із стимулами вплинуть на результати. Більш освічені респонденти, імовірно, покажуть вищі результати і кращі показники знайомства зі стимулами. Принаймні частково відмінності в результатах можна пояснити різним ступенем знайомства зі стимулами, які приховують дійсні крос-культурні відмінності. Коли не можна визначити, які фактори і як саме впливають на відмінності у проявах досліджуваного феномена в різних групах, інтерпретація результатів порівняння середніх значень має досить сумнівний характер. З наведеного прикладу можна сказати, що для того, щоб результати були еквівалентні і мали релевантний характер, необхідна поправка на різний рівень знайомства зі стимулами [3].

Скалярна еквівалентність. Цей тип еквівалентності припускає один і той самий інтервал або шкалу відносин у різних групах і дає можливість для релевантного порівняння і нехтування впливом відхилень.

Крім конфірматорного факторного аналізу, існують різні методи перевірки еквівалентності, наприклад, регресійний і дисперсійний аналіз, які, за своєю суттю, дають змогу перевірити метричну і скалярну еквівалентність, іноді навіть у межах одного аналізу. Наприклад, нееквівалентність змінної в двох культурних групах може слугувати доказом нееквівалентності оцінок (рівневий параметр) або нееквівалентності одиниці виміру (відхилення). У дисперсійному аналізі статистично значущий ефект взаємодії культурно зумовлених чинників ставить під сумнів повну еквівалентність показників. Структурні та метричні аспекти аналізу відхилень можуть поєднуватися, якщо застосовуються методи моделювання за допомогою структурних рівнянь, наприклад LISRE. Особливість цих методів полягає в тому, що певний набір умов можна перевіряти, задаючи все менш і менш суворі обмеження на еквівалентність (через оцінку статистичної інваріантності).

Названі вище чотири типи еквівалентності, хоча й поєднані у дві окремі групи, які відповідають за концептуальну і вимірювальну складову, але пов'язані між собою ієрархічно. Не можна досягти метричної еквівалентності без досягнення структурної [3].

Перевірка всіх чотирьох типів еквівалентності є важливим завданням дослідника, якщо він має на меті порівняння даних крос-національних досліджень. І тут слід пам'ятати, що рішення про рівень еквівалентності, наявність або відсутність відхилень перевіряється статистично, шляхом перевірки структурних показників на кожному рівні дослідження. Ця перевірка відбувається за допомогою оцінки статистичної інваріантності, яка свідчить про статистично незмінні складові конструкту і інструмента вимірювання, що є умовою досягнення згаданих типів статистичної еквівалентності. Отже, коли ми переходимо

на рівень емпіричного аналізу, якщо при оцінці, наскільки об'єкти є адекватно проаналізовані й порівнювані між собою, маємо справу з аналізом статистичної інваріантності **об'єктів порівняння, яка являє собою структурний показник досягнення еквівалентності даних.**

Тести визначення рівня інваріантності застосовуються шляхом накладання обмежень на вимірювальну модель.

Якщо передбачається встановлення рівня інваріантності, у модель вносяться обмеження. Існують три рівні інваріантності: конфігуральна інваріантність, метрична інваріантність, і скалярна інваріантність, згруповані відповідно до наведених вище типів еквівалентності [4].

Також є кілька інших рівнів інваріантності: інваріантність факторної варіації, факторної коваріації, латентних значень і унікальних відхилень, однак вони менш цікаві для аналізу, який соціологи роблять, порівнюючи групи і пояснюючи подібності або відмінності.

Далі ґрунтовно розглянемо три рівні інваріантності, що застосовані у порівняльному аналізі задля детальної перевірки структурної та процедурної еквівалентності.

На першому рівні конфігуральна (структурна, функціональна) інваріантність засвідчує ступінь подібності структури досліджуваного концепту/феномена в різних групах за допомогою однакового набору індикаторів (достатня при вивченні базової структури конструкції між країнами). Іншими словами, чи є факторна структура однаковою в різних групах або наскільки використана модель підходить для країн/культур, в яких проводиться порівняння [4].

Для перевірки цього рівня інваріантності не мають великого значення структурні значення, тільки інваріантність коваріаційної структури. Цей рівень інваріантності визначається для того, щоб упевнитися, що конструкт має однакову структуру у різних групах, тим самим визначається конструктна валідність. Конструктна валідність вимагає як конвергентну (*властивість декількох показників (мір) одного й того ж поняття приводити до одного*

і того ж результату), так і дискримінантну (властивість деякого показника (міри) володіти валідністю стосовно лише до якогось одного поняття на противагу до інших понять) валідність, тобто кожен набір показників повинний бути навантажений тільки одним фактором, тоді як фактори можуть бути пов'язані між собою.

Метою конфігуральної (структурної, функціональної) інваріантності є аналіз того, чи показують фактори очікуваний характер кореляцій. Для цього в модель конфірматорного факторного аналізу включається один і той самий набір навантажень спостережуваних змінних на фактори, а самі значення навантажень задаються як вільні параметри. Відповідність факторних структур може оцінюватися за допомогою різних показників, з яких частіше за інших в літературі зустрічається ϕ (фі) індекс Такера. Існує деяка розбіжність щодо того, якою має бути величина цього індексу, щоб визнати подібність або ідентичність чинників, частіше нижня межа у 0,90 часто згадується для визнання того, що фактори подібні. Конфігуральна інваріантність є попередньою умовою для визначення інших форм інваріантності [4].

Інший тип інваріантності – метрична, являє собою ідентичність одиниць виміру певного параметру. Для оцінки метричної інваріантності також може застосовуватися конфірматорний факторний аналіз. Якщо у випадку структурної інваріантності у модель факторного аналізу включається один і той же набір навантажень спостережуваних змінних на фактори, а самі значення навантажень задаються як вільні параметри, то на другому етапі, при перевірці метричної інваріантності, в модель вводяться обмеження на рівність значень факторних навантажень у всіх групах. Це дає змогу порівнювати силу навантажень концепту/феномена на індикатори в групах. Метрична інваріантність стосується метрики, в якій виражається латентна змінна. Наприклад, якщо віддаленість на шкалі змінної x дорівнює 1 і $l_{11} = 0,8$, то відстань на шкалі

становить - 0.8 ($=1 * 0,8$). Якщо при накладенні цих обмежень модель не відкидається, можна говорити про метричну еквівалентність і ідентичність одиниць виміру шкали, (інваріантність метрики), і є сенс порівнювати факторні навантаження, чи можна їх порівнювати у стандартизованому вигляді між собою приховані (латентні) значення.

Третій рівень – інваріантність шкали (скалярна, повна інваріантність) визначає можливість порівняння на підставі середніх значень латентних змінних досліджуваних концептів, що дає змогу порівнювати прояв концепту/ феномена між групами. Для перевірки скалярної еквівалентності за допомогою конфірматорного факторного аналізу в модель вводиться обмеження на рівність залишкових середніх (intercepts) спостережуваних змінних у всіх групах. Скалярна інваріантність встановлюється за умови, якщо при накладанні обмежень на аналітичну модель отримуємо рівні факторні навантаження і інтерсепти у всіх країнах, які беруть участь у крос-національному дослідженні (тобто якщо за статистичними показниками побудована аналітична модель не відкидається). В такому випадку маємо право порівнювати приховані оцінки і значення в різних країнах,

Якщо параметри для всіх елементів у моделі вимірювань однакові між групами, можна говорити про повну еквівалентність вимірювання. Тим не менш, Бірн та інші стверджували, що повна еквівалентність не є необхідною умовою для порівняння. Якщо не менше двох позицій у латентної змінної еквівалентні, порівняння можуть бути валідні в різних країнах і часових точках. Таким чином, часткова еквівалентність не обов'язково вимагає інваріантності всіх навантажень та інтерсептів.

Інваріантність розглядається як структурний показник оцінки стійкості і незмінності структурних зв'язків об'єкта дослідження, що дає змогу проаналізувати, наскільки однаково вимірюється і сприймається досліджува-

ний соціокультурний феномен або теоретичний концепт у крос-національному, крос-культурному дослідженні. Своєю чергою, встановлення статистичної інваріантності є параметром перевірки змістовної та процедурної еквівалентності.

Отже, якщо статистична інваріантність є методологічною одиницею виміру еквівалентності, то безпосередньо “еквівалентність” засвідчує рівень порівнянності об’єктів, за якого отримані в різних групах значення можуть порівнюватися емпірично.

Література

1. *Johnson T.* Approaches to Equivalence in Cross-Cultural and Cross-National Surveys / T.Johnson // ZUMA Nachrichten Spezial : Cross-Cultural Survey Equivalence. – 1998. – № 3. – P. 1–40.
2. *Leung, K.* Cross-Cultural Research Methodology // F. Leongamp; J. Austin (Eds.) / K. Leung, Van de Vijver F. // Psychology Research Handbook : A Guide for Graduate Students and Research Assistants (Second Edition). – 2006. – P. 443–454.
3. *Мацумото Д.* Психология и культура / Мацумото Д. – СПб., 2002. – 718 с.
4. *Van de Vijver F.* Judgment Aid Rule Software. Jrule 2.0 : User manual (Unpublished Manuscript, Internal Report) / F.Van der Veld , M. William,E. Willem, W.E. Saris, A Satorra // Radboud University Nijmegen, the Netherlands. – 2008.

УДК 316.33

С.Устич,
кандидат філософських наук

РОЛЬ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Аналізуються проблеми соціологічного відображення сучасних транскордонних процесів, зокрема на новому східному кордоні Європейського Союзу. Обґрунтовується поняття “система інформаційного сервісу транскордонного співробітництва”, досліджуються місце та функції конкретно-соціологічного знання в цій системі.

Анализируются проблемы социологического отражения современных трансграничных процессов, в частности на новой восточной границе Европейского Союза. Обосновывается понятие “система информационного сервиса трансграничного сотрудничества”, исследуются место и функции конкретно-социологического знания в этой системе.

Problems of sociological reflection of the present-day cross-border processes, at a new eastern border of the European Union in particular, are analyzed. An idea of the system of information service for cross-border cooperation is substantiated, place and functions of concrete sociological knowledge in this system are studied.

Ключові слова: соціологічна рефлексія, транскордонні процеси, система інформаційного сервісу транскордонного співробітництва.

Ключевые слова: социологическая рефлексия, трансграничные процессы, система информационного сервиса трансграничного сотрудничества.

Keywords: sociological reflection, cross-border processes, information service system for cross-border cooperation.

Розширення Європейського Союзу на Схід, окрім позитивних наслідків, створило також чимало серйозних ускладнень та дискомфортних явищ, найперше в комунікаційному просторі. Запровадження жорсткого візового режиму значно ускладнило комунікацію людей, зокрема, тих, хто має родинні зв'язки, а також тих, хто об'єднаний національною, культурною, конфесійною ідентичністю. Загострилися проблеми економічної активності, безробіття серед населення депресивних прикордонних регіонів. Криміногенні явища, зокрема нелегальна міграція та контрабанда товарів, не зникли, вони набувають нових, часто, більш витончених форм.

Зважаючи на це, проблеми кордонів у минулому і сьогодні викликали у соціуму значний пізнавальний інтерес. Тому наукове співтовариство має чималі досягнення в аналізі тих чи інших аспектів кордонів та пов'язаних з ними явищ. Зокрема, опрацьовано великий масив історичних даних про виникнення кордонів. Здобута різноманітна інформація щодо їх природи та тенденцій розвитку. Одне слово, в осмисленні цих важливих явищ суспільного буття є значні фактологічні та концептуальні здобутки [1,2].

Але при цьому мало приділяється уваги підтриманню “зворотного зв'язку” із основними суб'єктами транскордонних процесів – жителями прикордонних регіонів, тими, кого останні геополітичні зміни торкнулися в першу чергу і найбільше – вивченню їх думок, настроїв, оцінок.

Відсутність “альтернативної” щодо офіційної інформації породжує ланцюжок *взаємопов'язаних проблем*.

Органи управління часто приймають ті чи інші рішення, не маючи повної, всебічної та достовірної інформації. При цьому вони нерідко спираються на односторонні та бюрократичні оцінки тих чи інших відомств. У результаті такі рішення виявляються малоефективними і, по суті, не розв'язують проблеми, а імітують їх розв'язання. Прикладів такого чимало. Ми не раз були свідками того, як багатообіцяючі заяви високих дипломатичних представників Європейського Союзу щодо лібералізації візового режиму зі східними партнерами згодом, по суті, дезавую-

ються керівниками відомств ЄС, що відповідають за безпеку кордонів. Чи взяти проблему корупції, яка, незважаючи на демонстровані зусилля щодо її подолання (до прикладу, запровадження так званої гарячої лінії для звернень громадян), як добре відомо, процвітає на кордоні та має місце у візовому обслуговуванні консульствами.

У свою чергу, неефективні рішення, що не розв'язують проблеми по суті та послідовно, викликають їх несприйняття чи навіть активне відторгнення населенням. Більше того, трапляється, вони провокують нові ускладнення (прикладом можуть слугувати конфліктні ситуації, що час від часу виникають на кордоні, між прикордонним персоналом та громадянами).

Тому встановлення (налагодження) “зворотного зв'язку”, отримання “альтернативної” інформації про функціонування кордону є важливою умовою оптимізації транскордонного співробітництва. Розв'язати ж цю *головну проблему* можна тільки шляхом використання спеціальних методів вивчення громадської думки, забезпечення адекватної соціологічної рефлексії транскордонних процесів.

Поняття “соціологічна рефлексія транскордонних процесів” означає як аналіз формування та розвитку самого конкретно-соціологічного знання про явище “транскордонного”, так і дослідження прийомів та методів, що використовуються в конкретно-соціологічному пізнанні цього важливого феномену соціальної дійсності.

У якому ж стані є нині соціологічна рефлексія транскордонних процесів?

Найперше, розглянемо діяльність у цій царині Європейського Союзу.

Відомо, що вивченням суспільних настроїв у цьому об'єднанні держав займається уповноважена структура – Євробарометр. *Євробарометр* (англ. *Eurobarometr*) — міжнародний проект регулярних опитувань громадської думки, що здійснюється під егідою Європейської Комісії [3]. Одним із основних партнерів Євробарометру є група Taylor Nelson Sofres (TNS) – світовий лідер у галузі маркетингових досліджень на замовлення [4].

Аналіз опублікованих Євробарометром упродовж чотирьох десятиліть і, особливо, в останні роки (після розширення Європейського Союзу на Схід) матеріалів засвідчує, що, на жаль, серед них немає спеціальних досліджень проблем прикордоння, тим більше таких, що присвячені транскордонним процесам на новому східному кордоні Європейського Союзу. Тільки в одному із досліджень, проведеному в 2006 р. і присвяченому вивченню наслідків розширення ЄС, у дотичній формі порушуються і деякі питання функціонування кордонів та сучасного розвитку прикордонних регіонів.

Це досить дивно, адже поза належною увагою опинився цілий пласт гострих проблем, що викликають постійні дискусії у самому Європейському Союзі (передусім це проблеми міграції та безпеки). Для порівняння, інше відомство Європейського Союзу, що опікується статистикою – Євростат, в останні роки дуже активно і цілеспрямовано займається розробкою проблематики кількісної оцінки транскордонних процесів (“транскордонною статистикою”), найперше на новому східному кордоні ЄС [5]. Цим проблемам, зокрема, була присвячена загальноєвропейська конференція керівників статистичних відомств і науковців, що відбулася в Кракові у 2011 р. Безумовними європейськими лідерами розробки проблем транскордонної статистики є польські вчені та практики. Тією чи іншою мірою соціологічні дослідження проблематики прикордоння та транскордонного співробітництва проводилися також окремо країнами, які не так давно стали членами Європейського Союзу і є сусідами України. Маються на увазі Угорщина, Словаччина, Румунія, Польща.

Стосовно України проблематика прикордоння і транскордонних процесів, звичайно ж, не могла і не може не цікавити наших соціологів. Ще в далекому 1988 р. в Ужгородському державному університеті була створена одна із перших в Україні лабораторія соціологічних досліджень, де активно працювали, зокрема, відомі сьогодні українські соціологи О.Пелін та О.Стегній. Лабораторією був отриманий певний матеріал щодо впливу транскордон-

них процесів на міжетнічні та міжконфесійні відносини в прикордонному регіоні.

На жаль, обмежені ресурси унеможливили проведення повноцінного дослідження з прикордонної тематики. Друга, вже більш вдала спроба здійснити таке дослідження була зроблена у 2007 р. Тоді новостворений Інститут транскордонного співробітництва виступив ініціатором і замовником пілотного соціологічного дослідження “Новий Східний кордон Європейського Союзу: питання транспарентності, безпеки і транскордонного співробітництва (Польща, Словаччина, Угорщина, Україна)”. Це дослідження було виконано під керівництвом П.Токаря [6].

До його організації було залучено дослідницькі центри, урядові та неурядові структури, місцеві органи влади, фонди та громадські організації – всього 10 представництв в чотирьох країнах – учасницях проекту (Польща, Словаччина, Угорщина, Україна).

Результати проведеного дослідження дають багату інформацію про актуальний стан транскордонного співробітництва між зазначеними державами, порівняльного аналізу рівня його розвитку, оцінки роботи консульських та прикордонних служб. Проте, на жаль, і це дослідження було обмежене як часом, так і фінансовими можливостями.

Ті чи інші аспекти новітнього транскордонного співробітництва отримали відображення в інших проведених українськими соціологами дослідженнях як на центральному, так і на регіональному рівнях, причому не тільки на західному, а й на східному кордоні України.

Значні можливості для здійснення масштабної і цілісної роботи із соціологічного відображення сучасних транскордонних процесів відкриває реалізація проекту “Кордони очима людей”, що виконується Інститутом транскордонного співробітництва разом із партнерами за програмою ENPI Європейського Союзу в сегменті Угорщина–Словаччина–Румунія–Україна.

Загальною метою Проекту є формування соціологічного сервісу транскордонного співробітництва сусідніх регіонів

Угорщини, Словаччини, Румунії та України. Специфічними цілями є: 1) розробка методології та інструментарію соціологічного аналізу транскордонного співробітництва; 2) створення Міжнародного центру соціологічного аналізу транскордонного співробітництва (МЦСА) як спеціального механізму міжнародного моніторингу транскордонних процесів, що забезпечить надійний “зворотний зв’язок” між органами управління транскордонного співробітництва та їх безпосередніми учасниками – населенням прикордонних регіонів Угорщини, Румунії, Словаччини та України; 3) проведення стартового міжнародного соціологічного дослідження транскордонного співробітництва сусідніх регіонів Угорщини, Словаччини, Румунії та України; 4) розробка навчально-методичного пакету курсу “Соціологія транскордонних процесів” для впровадження у навчальний процес вищих навчальних закладів сусідніх регіонів Угорщини, Словаччини, Румунії та України. Період реалізації Проекту: 06.2012 – 05.2014. Аплікантом проекту є Інститут транскордонного співробітництва, м. Ужгород, Україна. Партнерами: КІУТ Асоціація регіонального розвитку, м. Загонь, Угорщина, Ужгородський національний університет, м. Ужгород, Україна.

Конкретно-соціологічне відображення транскордонних процесів (зокрема, транскордонного співробітництва) та практичне використання отриманої в результаті цього відображення конкретно-соціологічної інформації є частиною *системи інформаційного сервісу транскордонних процесів* (зокрема, транскордонного співробітництва).

Система інформаційного сервісу (СІС) транскордонних процесів (зокрема, транскордонного співробітництва) – це система, що забезпечує виконання функцій отримання (добування), введення чи збору, зберігання, пошуку, обробки, передачі та практичного використання інформації щодо генеалогії, актуального перебігу та прогнозованого розвитку сучасних транскордонних процесів (зокрема, транскордонного співробітництва). Система інформаційного сервісу має власну архітектуру, яку можна розгляда-

ти через призму різних критеріїв. З погляду компонентного складу СІС є сукупністю елементів (блоків) власне інформаційного, технічного, програмного і організаційного забезпечення, а також персоналу.

Розбудова системи інформаційного сервісу транскордонного співробітництва здійснюється спільними зусиллями суб'єктів ТКС із різних країн. Свій внесок у розбудову СІС за вісім років свого існування вносить також Інститут транскордонного співробітництва та його партнери. Насамперед закладено методологічну та методичну основу для плідної інформаційно-аналітичної роботи. ІТС розроблена система індексації та моніторингу транскордонних процесів, зокрема транскордонного співробітництва [7], підготовлена методика її практичного використання [8]. Виконана пілотна імплементація цієї системи через проведення індексних моніторингових досліджень транскордонного співробітництва сусідніх регіонів Угорщини, Словаччини, Румунії та України [9]. Розроблений ІТС продукт одразу отримав практичне використання в інших сегментах нового східного кордону Європейського Союзу. Одна із перших спроб практичного застосування методології індексації транскордонного співробітництва була зроблена в рамках проекту “Індекс ТКС – інформування зацікавлених сторін”. Цей проект реалізувався у 2010–2011 рр. під егідою Міністерства закордонних справ Норвегії [10]. Ще один практичний досвід використання методології індексації транскордонного співробітництва отримано в результаті реалізації польсько-російського проекту “Рахуймося із кордонами” у 2011–2012 рр. [11].

У листопаді 2012 р., на третьому Європейському форумі з транскордонного співробітництва у Кишиневі (ІТС, як відомо, є співорганізатором форумів), були презентовані результати ще одного проекту “Транскордонне співробітництво на новому східному кордоні – вивчення фінського та норвезького досвіду”, виконаного за методологією порівняльного аналізу на замовлення Міністерства закордонних справ Фінляндії [12]. Інститут транскордонного спів-

робітництва виконав порівняльний аналіз прикордоння України та Європейського Союзу.

Дуже важливим напрямом інформаційно-аналітичного блоку сервісу транскордонного співробітництва є транскордонна статистика. ІТС ініціював розробку проблеми “Сучасні транскордонні процеси та їх статистичне відображення”. Аналіз статистичного зрізу цієї проблеми очолюють відомі вчені і практики – колишній багаторічний керівник Польського статистичного відомства професор Й.Оленьскі та професор, віце-президент Російської академії економічних наук і підприємництва, наш земляк із Закарпаття В.Симчера. Результати розробки були представлені на Всесвітньому статистичному форумі у серпні 2013 р. у Гонконзі. Ця робота виконується в рамках проекту “Краще знання – краща співпраця” Вишеградського фонду.

Стосовно блоку інформації про генеалогію об’єкта, то тут ІТС працює у двох напрямках. Перший пов’язаний із підготовкою міжнародним авторським колективом “Нарисів новітньої історії транскордонного співробітництва в Карпатському регіоні”, що будуть представлені на інтерактивному сайті в он-лайн режимі та в друкованому вигляді. Ця робота виконується ІТС спільно з партнерами в рамках проекту “Історія, що об’єднує”. Другий напрям – створення міжнародного музею новітньої історії транскордонного співробітництва в Карпатському регіоні – теж в он-лайн-режимі і в експозиційному варіанті, рішення щодо проектного фінансування якого прийнято нещодавно. Створено організаційний механізм імплементації теоретичних розробок – Міжнародний інститут транскордонного аналізу та менеджменту (МІТАМ). Схвалено Стратегію розвитку інституту та його Статут. Формується його інфраструктура. За рахунок проектного фінансування вирішені питання матеріально-технічного та програмного забезпечення МІТАМ. Готується інформаційно-довідковий ресурс, без якого неможлива ділова транскордонна комунікація суб’єктів. Підготовлений проект створення Слов-

ника транскордонного співробітництва восьми мовами (англійською, українською, угорською, словацькою, чеською, польською, румунською, молдовською), а також Глосарію термінів транскордонного співробітництва цими мовами. Сформовано потужне міжрегіональне експертне співтовариство (понад 40 високопрофесійних фахівців з-поміж науковців, представників органів державної влади та місцевого самоврядування, активістів громадських організацій із різних країн).

Таким чином, є підстави стверджувати, що система інформаційного сервісу транскордонного співробітництва поступово формується [13–17].

Підсумовуючи зазначене, можна, вочевидь, зробити такі основні висновки.

1. Блок конкретно-соціологічної інформації повинен стати невід’ємною складовою системи інформаційного сервісу транскордонного співробітництва, бо без встановлення надійного та систематичного “зворотного зв’язку” між суб’єктами управління та населенням ефективна співпраця сусідніх регіонів неможлива.

2. У цій системі конкретно-соціологічний компонент повинен виконувати дві основні функції:

а) функцію *генерування адекватної, всебічної та повної інформації* про потреби й інтереси людей, які вони виражають у своїх оцінках процесів, що відбуваються на кордоні та довкола нього;

б) функцію *коригування управління*, яка полягає в максимально повному врахуванні цих оцінок при підготовці та прийнятті відповідних управлінських, найперше, політичних рішень.

Поки що конкретно-соціологічне забезпечення є “ахіллесовою п’ятою” системи інформаційного сервісу транскордонного співробітництва. Спільна робота з реалізації проекту “Кордони очима людей” сприятиме тому, щоб конкретно-соціологічне знання, як і належить, стало важливим елементом теорії і практики сучасних транскордонних процесів у Європі.

Література

1. Гальчинський А. Україна на перехресті геополітичних інтересів / Гальчинський А. – К. : Знання України, 2002. – 150 с.
2. Карпатський регіон та його роль у забезпеченні безпеки та співробітництва в Європі : матеріали міжнар. конф. – Ужгород : Ліра, 2008. – 230 с.
3. Кіш Є.Б. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції / Кіш Є.Б. – Ужгород : Ліра, 2008. – 420 с.
4. Макарычев А.С. Пространственные характеристики трансграничной безопасности: концептуальные контексты / А.С.Макарычев // Безопасность и международное сотрудничество в поясе новых границ России. – М. : НОФМО, 2002. – С. 15–91.
5. Cichocki B. The Eastern External Border of the Enlarged European Union / Cichocki B. – Warsaw : Batory, 2004. – 153 s.
6. Slovensko-ukráinská cezhraničná spolupráca: analýza problémov a strategía rozvoja. – Presov : Nova, 2006. – 223 s.
7. *Communication and European Frontiers*. – Debrecen – Oradea : Oradea University Press, 2011. – 219 p.
8. *Eurobarometr* [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm
9. *TNS* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tnsglobal.com/>
10. *Eurostat* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://err.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>
11. Токар П. Нові реалії сучасних кордонів / Токар П. – Ужгород : КП “Ужгородська міська друкарня”, 2008. – 317 с.
12. Оптимізація системи транскордонного співробітництва: концепція та її пілотна імплементація (на прикладі сусідніх регіонів Угорщини, Словаччини, Румунії та України) / за ред. С.І.Устича. – Ужгород : Ліра, 2012. – 119 с.
13. Посібник із індексації та моніторингу транскордонного співробітництва / за ред. С.І.Устича. – Ужгород : Ліра, 2012. – 79 с.
14. Індексні дослідження транскордонного співробітництва. – Ужгород : Ліра, 2012. – 244 с.
15. *Index of TBC* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.borderdialogues.eu/index>
16. *Projekt “Liczmy się z granica”* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.eurobalt.org.pl/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=46&Itemid=92
17. *Ex borea lux? Learning from the Finnish and Norwegian Experience of Cross-border Cooperation with Eastern Neighbours*. – Prague : ISD, 2012. – 96 p.

Підписано до друку 1.09.2014 р. Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 26. . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета, виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України. 01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ "РПФ "Азбука".
04080, Київ-80, вул. Фрунзе, 12

Памятка автору

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Общий объем статьи – до 0,5 п.л. (до 10 страниц текста, 14 кегль, через полтора интервала).

На первой странице в левом верхнем углу необходимо указать УДК, а в правом – один *инициал и фамилию автора, научную степень* (жирным курсивом), ниже – **НАЗВАНИЕ СТАТЬИ** – большими буквами.

После названия привести абстракты на украинском, русском и английском языках (2–3 предложения), а также ключевые слова или словосочетания (до 5 слов) на трех языках.

Ключові слова:

Ключевые слова:

Keywords:

Далее – текст статьи на украинском или русском языках, по выбору автора. Литературу в конце статьи необходимо оформлять по новым правилам (см. на сайте Института или в бюллетене ВАК Украины), указывать ссылки только на реально использованные и цитируемые источники.

Рисунки и графики подаются в Excel для возможности исправлений и уточнений при редактировании текста.

На отдельной странице – сведения об авторе и контактные телефоны, e-mail.

Аспиранты должны завизировать текст (подпись научного руководителя на последней странице распечатки текста).

Распечатанную и электронную версии статьи подавать Н.И.Соболевой и/или И.О.Мартынюку, Институт социологии НАН Украины, Киев, ул. Шелковичная, 12, к. 312.

Прием материалов в следующий сборник осуществляется до 1 января 2015 года.

Пам'ятка авторові

СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА

Загальний об'єм статті – до 0,5 друк. арк. (до 10 сторінок тексту, 14 кегль, через півтора інтервала).

На першій сторінці в лівому куті необхідно вказати **УДК**, а в правому – один *ініціал і прізвище автора, вчений ступінь* (жирним курсивом), нижче – **НАЗВУ СТАТТІ** – великими літерами.

Після назви навести абстракти українською, російською та англійською мовами (2–3 речення), а також ключові слова або словосполучення (до 5 слів) трьома мовами.

Ключові слова:

Ключевые слова:

Keywords:

Далі – текст статті українською або російською, на вибір автора. Літературу наприкінці статті необхідно оформляти за новими правилами (див. на сайті Інституту або у бюлетені ВАК України), зазначати посилання тільки на реально використані і цитовані джерела.

Рисунки і графіки повинні бути подані в Excel для можливості виправлень та уточнень при редагуванні тексту.

На окремій сторінці – відомості про автора і контактні телефони, e-mail.

Аспіранти повинні завізувати текст (підпис наукового керівника на останній сторінці роздрукованого тексту).

Роздруковану й електронну версії статті подавати Н.І.Соболєвій і/або І.О.Мартинюку, Інститут соціології НАН України, Київ, вул. Шовковична, 12, к.312.

Прийом матеріалів у наступний збірник здійснюється до 1 січня 2015 року.